

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ

AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS SCIENTIFIC REVIEWS

ELMİ, RESENZİYALI, RÜBLÜK/ SCIENTIFIC, REFEREED, QUARTERLY

İl: 7, Cild 7, İyul - sentyabr 2019
Year 7, Volume 7, July - September 2019

ISSN 2306-8426

MÜNDƏRİCAT - CONTENT

- Финансовая безопасность Украины и Азербайджана: современное состояние и пути обеспечения.....
.....И. А. Лютый, Р. А. Кулиев, Н. А. Плешакова
- Dövlətin turizm marketinqi strategiyası..... R.R.Quliyev, L.Ş.Atakişiyeva
- Excessive stock in supply chain and its consequences..... U.S.Mehdiyev
- Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi sektorlara təsirinin ölçülməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarıS.Z.Orucov
- Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu
.....N.Məmmədova, T.N.Nariman
- Müasir şəraitdə islam maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətləri.....E.A.Qəribli, A.C.Əzimzadə, C.R.Hüseynli
- Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin ekonometrik modelləşdirilməsi.....A.S.Süleymanova
- Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili və nəticəəsaslı büdcənin hazırlanması mexanizmi.....O.T.Sadiqov
- Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi.....Ş.M.Kərimova
- The crisis of political development within the Arab dimension.....
.....Areej Ali Khalil Jabr, Saif Aldeen Turki Oqla Arshida

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)	
İl 7, Cild 7, iyul-sentyabr 2019	
www.aseu.edu.az	ISSN 2306-8426
Nəşr edən təşkilat:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Baş redaktor:	i.e.d., prof. Ə.C.Muradov
Baş redaktorun müavini:	i.e.d., prof. Y.H.Həsənli
Məsul icraçı:	i.e.n., dos. N.Ö.Hacıyev
Jurnalın adı:	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri
Jurnalın növü:	Dövri
Dövriliyi və dili:	Rüblük, azərbaycan, ingilis, rus
Hüquqi ünvanı:	AZ 1001, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı, Tel: (+994 12) 4927870, Fax: (+994 12) 4925940
Mətbəə:	AZ 1001, Bakı, Azərbaycan Respublikası, İstiqlaliyyət 6, otaq 30, Tel:(+994 12) 4925337; Fax: (+994 12) 4926509
Çap yeri və tarixi:	Bakı, Azərbaycan Respublikası, 21.10.2019

Redaksiya heyəti	
i.e.d., prof. A.Ş.Şəkərəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.Q.Əlirzayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Q.N.Manafov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Ə.P.Babayev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. R.R.Quliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Yaqubov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. M.A.Əhmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. S.M.Səbzəliyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. F.P.Rəhmanov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. H.S.Həsənov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Z.F.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. E.Y.Məmmədov	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
i.e.d., prof. Y.A.Kəlbiyev	Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

- Bu jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunmasını tövsiyə etdiyi dövrü elmi nəşrlər siyahısındadır.
- This journal is in the list of scientific periodicals of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan in which the publication of main results of theses is recommended.
- Этот журнал находится в списке научных периодических изданий, в которых Высшей аттестационной комиссией при Президенте Азербайджанской Республики рекомендовано публиковать основные результаты диссертаций.

Mündəricat - Contents	Səh./Pp.
Финансовая безопасность Украины и Азербайджана: современное состояние и пути обеспечения.....И. А. Лютый, Р. А. Кулиев, Н. А. Плешакова	5-14
Dövlətin turizm marketinqi strategiyası.....R.R.Quliyev, L.Ş.Atakişiyeva	15-29
Excessive stock in supply chain and its consequencesU.S.Mehdiyev	30-41
Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadi sektorlara təsirinin ölçülməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarıS.Z.Orucov	42-54
Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı roluN.Məmmədova, T.N.Nariman	55-70
Müasir şəraitdə islam maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətləri.....E.A.Qəribli, A.C.Əzimzadə, C.R.Hüseynli	71-86
Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin ekonometrik modelləşdirilməsi.....A.S.Süleymanova	87-101
Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili və nəticəəsaslı büdcənin hazırlanması mexanizmi.....O.T.Sadiqov	102-118
Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qiymətləndirilməsi.....Ş.M.Kərimova	119-128
The crisis of political development within the Arab dimension.....Areej Ali Khalil Jabr, Saif Aldeen Turki Oqla Arshida	129-141

Scientific, Refereed, Quarterly	
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)	
Year 7, Volume 7, July-September 2019	
www.aseu.az	ISSN 2306-8426
Publisher:	Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
Editor-in-chief:	prof., Dr. A. J. Muradov
Deputy editor-in-chief:	prof., Dr. Y. H. Hasanli
Managing Editor:	associate prof., PhD., N. O. Hajiyeu
Title Juornal:	Azerbaijan State University of Economics Scientific Reviews
Type of Journal:	Periodical
Time Period and Language:	Quarterly, Azerbaijani, English, Russian
Directorial Address:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 424, Tel:(+994 12) 4927870 Fax: (+994) 4 92 59 40
Printing House:	AZ 1001, Baku, Azerbaijan Republic, Istiglaliyyat st. 6, room 30, Tel:(+994 12) 4 92 53 37 Fax: (+994 12) 4 92 65 09
Place and Date of Print:	Baku, Azerbaijan Republic, 21.10.2019
Editorial Board	
dr., prof. A. Sh. Shakaraliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. G. Alirzayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. G. N. Manafov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. A. P. Babayev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. R. R. Guliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Yagubov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. M. A. Ahmadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. S. M. Sabzaliyev	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. F. P. Rahmanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. H. S. Hasanov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Z. F. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. E. Y. Mammadov	Azerbaijan State University of Economics
dr., prof. Y. A. Kalbiyev	Azerbaijan State University of Economics

ФИНАНСОВАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ УКРАИНЫ И АЗЕРБАЙДЖАНА: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПУТИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ

И. А. Лютый

д.э.н., профессор, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Р. А. Гулиев

д.э.н., профессор, Азербайджанский Технический Университет

Н. А. Плешакова

к.э.н., ассистент, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

Резюме

В условиях финансовой рецессии и нестабильности в Украине, которые вызваны военно-политическими событиями, неблагоприятными условиями развития финансового сектора, возникает необходимость обеспечения надлежащего уровня финансовой безопасности страны. Азербайджанская Республика на этапе своей независимости тоже имела соответствующие трудности, которые были связаны с военной агрессией, переходом к рыночной экономике и интеграции в международное экономическое пространство, но продолжала непрерывное движение к рыночной экономике, способствовала привлечению иностранного капитала и, таким образом, достигла больших успехов, в частности в энергетической сфере. Целью статьи является углубление теоретических основ определения экономической сущности финансовой безопасности государства, идентификация ее внутренних и внешних угроз, а также определение приоритетных направлений обеспечения финансовой безопасности Украины и Азербайджанской Республики. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью постоянного мониторинга состояния финансовой безопасности и обеспечения надлежащего ее уровня.

Ключевые слова: финансовая безопасность, дефиниция, финансовая система, финансовые отношения, финансовый сектор.

FINANCIAL SECURITY OF UKRAINE AND AZERBAIJAN: CURRENT STATUS AND WAYS OF SUPPORT

I. A. Lyuty

Dr., professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv

R. A. Guliev

Dr., professor, Azerbaijan Technical University

O. N. Pleshakova

i.f.d., assistant, Taras Shevchenko National University of Kyiv

Received 19 September 2019; accepted 1 October 2019

Abstract

There is a need to ensure the appropriate level of financial security of the country, which are caused by military-political events, unfavorable conditions for the development of the financial sector, in contexts of financial recession and instability in Ukraine. The Republic of Azerbaijan at the stage of its independence also had corresponding difficulties that were associated with military aggression, the transition to a market economy and integration into the international economic area, but continued its movement towards a market economy, helped to attract foreign capital and, thus, achieved great success in particularly in the energy sector.

The aim of the article is to deepen the theoretical foundations of determining the economic essence of the financial security of the state, identifying its internal and external threats, as well as identifying priority areas for ensuring the financial security of Ukraine and the Republic of Azerbaijan. The relevance of the research topic is due to the need to constantly monitor the state of financial security and ensure its proper level.

Keywords: financial security, definition, financial system, financial relations, financial sector.

**UKRAYNA VƏ AZƏRBAYCANIN MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: MÜASİR
VƏZİYYƏTİ VƏ TƏMİN EDİLMƏSİ YOLLARI**

I.A.Lyuty

i.e.d., professor, Taras Shevchenko adına Kiyev Milli Universiteti

R.A.Quliyev

i.e.d., professor, Azərbaycan Texniki Universiteti

N.A.Pleşakova

Ph.D., assistant, Taras Shevchenko adına Kiyev Milli Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir 01 oktyabr 2019

Xülasə

Baş verən hərbi-siyasi hadisələr, maliyyə sektorunun inkişafı üçün mənfi şərtlərə səbəb olan Ukraynadakı maliyyə tənəzzülü və qeyri-sabitlik şəraitində ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin lazımi səviyyədə təmin edilməsinə ehtiyac var. Azərbaycan Respublikası da öz müstəqilliyi dövründə hərbi təcavüz, bazar iqtisadiyyatına keçid və beynəlxalq iqtisadi məkana inteqrasiya ilə əlaqəli olan çətinliklərlə qarşılaşdı, lakin davamlı olaraq

bazar iqtisadiyyatına doğru irəliləməyə davam etdi, xarici ölkələrin cəlb edilməsinə kömək etdi kapital və bununla da xüsusilə enerji sahəsində böyük uğurlar əldə etdi.

Məqələnin məqsədi dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin iqtisadi mahiyyətinin, onun daxili və xarici təhdidlərinin müəyyənləşdirilməsinin nəzəri əsaslarını dərinləşdirmək, həmçinin Ukrayna və Azərbaycan Respublikasının maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunmasının prioritet sahələrini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı, maliyyə təhlükəsizliyinin vəziyyətini daim izləmək və lazımı səviyyəni təmin etmək ehtiyacı ilə bağlıdır.

Açar sözlər: maliyyə təhlükəsizliyi, definisiya, maliyyə sistemi, maliyyə münasibətləri, maliyyə sektoru.

Во все времена одной из основных целей любого государства в области безопасности являлось обеспечение своего экономического развития, экономической независимости и экономической безопасности. В геополитической литературе понятие экономической безопасности рассматривается как обеспечение национального экономического развития и безопасности страны, защита ее от нежелательных внешних воздействий и преодоление экономической зависимости государства [3].

Финансовая безопасность является одной из составляющих экономической безопасности государства, которая, в свою очередь, является приоритетным элементом национальной безопасности. Финансовая безопасность государства является многоаспектным явлением и в научной литературе рассматривается с разных точек зрения.

Проблематика исследования определения финансовой безопасности государства, нашла свое отражение в трудах известных зарубежных и отечественных ученых, в частности: А. Барановского, И. Бланка, З. Варналия, А. Гасанова, В. Гейца, Н. Ващенко, Р. Кулиева, В. Мунтиян, О. Подхомного, В. Опарина, В. Савчука и других.

Вместе с тем существует потребность в основательном анализе и разработке взвешенных мер государственного регулирования финансовой безопасности, направленных на выявление основных угроз и разработки направлений обеспечения финансовой безопасности Украины и Азербайджана в современных условиях.

Так, ряд авторов рассматривают финансовую безопасность как определенное состояние финансовой системы государства, при котором показатели, которые его характеризуют, не превышают предельно допустимых значений.

А. И. Барановский фокусируется на том, что финансовая безопасность - это важная составная часть экономической безопасности государства, основанная на

независимости, эффективности и конкурентоспособности финансово-кредитной сферы, которая отображается через систему критериев и показателей ее состояния, которые характеризуют сбалансированность финансов, достаточную ликвидность активов и наличие необходимых денежных и золотовалютных резервов, определяют степень защищенности финансовых интересов на всех уровнях финансовых отношений, характеризуют состояние финансовых потоков в экономике и определены наличием апробированных механизмов регулирования и саморегулирования [2].

Понимание безопасности как определенного состояния защищенности составляет основу дефиниции финансовой безопасности, закрепленной в «Методических рекомендациях по расчету уровня экономической безопасности Украины» (далее - Методические рекомендации) от 29 октября 2013 года. В данном документе финансовая безопасность определена как «состояние финансовой системы страны, при котором создаются необходимые финансовые условия для стабильного социально-экономического развития страны, обеспечивается ее устойчивость к финансовым шокам и дисбалансам, создаются условия для сохранения целостности и единства финансовой системы» [13].

В Азербайджанской Республике в соответствии с Законом «О национальной безопасности» от 29 июля 2004 года регулируется экономическая безопасность, которая является неотъемлемой составляющей национальной безопасности, и заключается в обеспечении защиты независимости, суверенитета, территориальной целостности, конституционного строя государства, национальных интересов народа и страны, прав и интересов личности и общества и государства от внутренних и внешних угроз [7].

Итак, по нашему мнению, финансовая безопасность - защищенность финансовых интересов на всех уровнях финансовых отношений; определенный уровень независимости, стабильности и устойчивости финансовой системы страны в условиях воздействия на нее внешних и внутренних дестабилизирующих факторов, составляющих угрозу финансовой безопасности; способность финансовой системы государства обеспечить эффективное функционирование национальной экономической системы и устойчивый экономический рост.

Обеспечение финансовой безопасности государства, является системой организационных и институционально-правовых мер воздействия, направленных на своевременное выявление, предупреждение, нейтрализацию и ликвидацию угроз финансовой безопасности государства. Механизм обеспечения финансовой безопасности может состоять из следующих элементов:

- всесторонний мониторинг финансовой системы государства, для своевременного выявления и минимизации последствий внутренних и внешних угроз;

- разработка и определение социально-экономических показателей, характеризующих состояние финансовой системы государства;
- деятельность государства по выявлению и предупреждению внутренних и внешних угроз финансовой безопасности [4].

В украинской научной литературе практически отсутствуют обоснованные подходы к определению базовых требований, предъявляемых при построении механизма обеспечения финансовой безопасности. В 2013 году были утверждены Методические рекомендации. Данным документом определяются возможные угрозы экономической безопасности в Украине. В Методических рекомендациях отмечается, что органы государственной власти и другие учреждения могут использовать их для определения уровня составляющих экономической безопасности при принятии управленческих решений по анализу, предотвращению и предупреждению реальных и потенциальных угроз национальным интересам в соответствующей сфере. В состав финансовой безопасности входят такие элементы, как банковская безопасность; безопасность небанковского финансового сектора; долговая безопасность; бюджетная безопасность; валютная безопасность; денежно-кредитная безопасность [13].

Основными принципами обеспечения экономической безопасности, которые вытекают из принципов обеспечения национальной безопасности Азербайджанской Республики, является соблюдение Конституции и законов страны; базирование экономической безопасности на единой государственной политике; четкое определение полномочий между органами обеспечения экономической безопасности Республики, согласованность их деятельности и оперативное взаимное информирование; интеграция в международную систему экономической безопасности; сохранение баланса между интересами личности, общества и государства и их взаимная ответственность [7].

Приоритетные направления укрепления финансовой безопасности определяются, прежде всего, на основе оценки уровня показателей финансовой безопасности государства - индикаторов [14].

Обобщая опыт ученых, которые в своих работах исследовали индикаторы финансовой безопасности, можно выделить следующие индикаторы оценки:

- уровень монетизации экономики, %;
- объем внешнего государственного долга, % от ВВП;
- объем внутреннего государственного долга, % от ВВП;
- уровень инфляции, %;
- международные резервы центрального банка, млрд долл.;
- дефицит государственного бюджета, % от ВВП;
- стоимость банковских кредитов в национальной валюте, % годовых

**И. А. Лютый, Р. А. Кулиев, Н. А. Плешакова: Финансовая безопасность Украины
и Азербайджана: современное состояние и пути обеспечения**

- уровень долларизации экономики, %;
- сальдо платежного баланса, млн долл.;
- доходы государственного бюджета, % к ВВП;
- уровень теневой экономики, % к ВВП и др.

Оценка индикаторов финансовой безопасности в Украине свидетельствует об угрожающем состоянии финансовой безопасности и определяет основные проблемы, которые требуют принятия неотложных мер и разработки соответствующих действий правительства, которые позволят стабилизировать уровень финансовой безопасности в стране.

Основными угрозами финансовой безопасности Украины на современном этапе являются (табл.1, табл.2, табл.3):

- катастрофический размер государственного долга, который составил в 2018 году угрожающие 78,3 млрд долларов;
- проблемы обслуживания государственного долга. Наибольший объем Государственного долга относительно ВВП был зафиксирован в 1999 году – 61 %, наименьший в 2007 году – 12,3 % (табл. 1);
- несовершенство бюджетной политики, а также нерегламентированное использования бюджетных средств;
- нестабильность курса национальной валюты;
- несовершенство банковской системы, включающей в себя низкий уровень капитализации, неспособность к долгосрочного кредитования и высокие процентные ставки по кредитам;
- масштабный отток капитала в теневой сектора, а также за границу.

Таблица 1. Государственный долг Украины с 2009 по 2019 (млн долл. США)

Год	Государственный долг		Внешний долг		Внутренний долг	
	Факт, млн. долл. США	%	Факт, млн. долл. США	%	Факт, млн. долл. США	%
2011	54 289,3	36.8%	34 759,6	31.1%	19 529,7	48.3%
2012	59 215,7	9.1%	37 474,5	7.8%	21 741,2	11.3%
2013	64 495,3	8.9%	38 658,8	3.2%	25 836,4	18.8%
2014	73 078,2	13.3%	37 536,0	-2.9%	35 542,2	37.6%
2015	69 794,8	-4.5%	38 792,2	3.3%	31 002,6	-12.8%
2016	65 505,7	-6.1%	43 445,4	12.0%	22 060,2	-28.8%
2017	70 970,9	8.3%	45 604,6	5.0%	25 366,2	15.0%
2018	76 305,2	7.5%	48 989,4	7.4%	27 315,8	7.7%

Источник: данные Минфин

Таблица 2. Индикаторы финансовой безопасности Украины в 2017-2018 гг.

Индикаторы финансовой безопасности	2017 г.	2018 г.
- уровень монетизации экономики, %;	46 %	40 %
- объем государственного долга, % от ВВП;	61,5%	
- уровень инфляции, %;	13,7 %	9,8 %
- международные резервы центрального банка, млрд долл.;	18,808	18,069
- дефицит государственного бюджета, % от ВВП;	1,6	2,7
- уровень долларизации экономики, %;	32 %	43 %
- уровень теневой экономики, % к ВВП	33 %	31 %

Источник: данные НБУ, Госкомстата, МЭРТ

Таблица 3. Выполнение государственного бюджета Украины с 2008 по 2019 гг.

Год	Доходы, %ВВП	Расходы, %ВВП	Кредитование, %ВВП	Дефицит бюджета, %ВВП
2008	24.44	25.47	0.29	-1.32%
2009	22.96	26.54	0.30	-3.89%
2010	22.23	28.04	0.12	-5.94%
2011	23.90	25.33	0.36	-1.79%
2012	24.56	28.08	0.27	-3.79%
2013	23.31	27.73	0.03	-4.45%
2014	22.79	27.46	0.31	-4.98%
2015	27.01	29.14	0.15	-2.28%
2016	25.86	28.73	0.07	-2.94%
2017	26.59	28.13	0.06	-1.60%
2018	26.08	27.70	0.04	-1.66%

Источник: данные Минфин

Учитывая основные угрозы целесообразным становится определение пути обеспечения финансовой безопасности в Украине. Наиболее приоритетным направлением является уменьшение внешнего государственного долга путем погашения предыдущих кредитов и минимизации дальнейшего привлечения иностранных средств; определение четкой программы использования государственных средств и повышение результативности осуществленных расходов.

Укреплению финансовой безопасности также будет способствовать совершенствование монетарной и валютной политики. Этот блок мероприятий должен включать обеспечение экономического роста посредством либерализации характера денежно-кредитной политики [15].

Для обеспечения финансовой безопасности Украины также необходимо:

- усиление контроля за целевым и эффективным использованием бюджетных средств;

- обеспечение соблюдения индикативных прогнозных показателей государственного бюджета на среднесрочную перспективу;
- повышение уровня финансовой грамотности и осведомленности населения, обеспечение социальной и финансовой стабильности в обществе,
- усиление прозрачности и открытости в деятельности финансовых учреждений и органа, осуществляющего государственное регулирование и надзор за такими учреждениями и т.д.

Важным фактором укрепления азербайджанской экономики является разработка современной методики оценки ее безопасности, где ключевым индикатором должен стать индекс инклюзивности, который сочетает в себе три группы факторов:

1. ВВП на душу населения, ВВП на одного работника, ожидаемая продолжительность жизни, занятость населения;
2. Коэффициент расслоения общества по доходам, уровень бедности, коэффициент расслоения общества по распределению богатства, медианный доход;
3. Скорректированные чистые сбережения, парниковая интенсивность ВВП, государственный долг, коэффициент демографической нагрузки).

Такой подход позволяет наиболее объективно оценить общее экономическое положение населения и страны в целом. Именно поэтому на последнем форуме в Давосе пришли к общему мнению, что индекс инклюзивности должен информировать о состоянии экономической системы страны. Заметим, что Азербайджанская Республика по данному показателю является одним из мировых лидеров [7].

Одним из главных приоритетов нынешней экономической и финансовой политики Азербайджана является последовательное обеспечение финансовой безопасности страны, которая, в первую очередь, состоит в постепенном снижении влияния иностранных валют, защите стабильного финансового положения, укрепления «благоприятного имиджа» государства для иностранного капитала и инвестиций.

Заключение

Проведенное исследование показало, что финансовая безопасность государства - комплексное понятие. Крупнейшими угрозами финансовой безопасности Украины на современном этапе является рост внешней задолженности, высокая стоимость банковских кредитов, значительный уровень долларизации экономики, рост теневого сектора и отрицательное сальдо платежного баланса. Кроме перечисленных угроз, состояние финансовой безопасности во многом зависит от денежно-кредитной политики и политической ситуации в государстве.

Именно поэтому обеспечение финансовой безопасности государства возможно лишь благодаря разработке и эффективному осуществлению реформ, направленных на построение современной, устойчивой и конкурентоспособной экономики. Так, для Украины необходимым шагом является просмотр и совершенствование действующей нормативно-правовой базы в области финансовой безопасности Украины и создание концепции финансовой безопасности государства.

Литература

1. Барановський О. І. Філософія безпеки: монографія: у 2 т. / О. І. Барановський. – К.: УБС НБУ, 2014. – Т. 1: Основи економічної і фінансової безпеки економічних агентів. – 831 с.
2. Барановський О.І. Фінансова безпека в Україні: методологія оцінки та механізми забезпечення / О.І. Барановський [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gbv.de/dms/zbw/505608650.pdf>
3. Гасанов А. М. Политика национального развития и безопасности Азербайджанской Республики. – Баку, “Zərdabi LTD” ММС, 2014. – 672 с.
4. Гришук Н. Сучасний стан фінансової безпеки України та напрями її зміцнення в умовах глобалізації / Н. В. Гришук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Економіка і менеджмент. - 2016. - Вип. 17. - С. 131-134. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_17_28
5. Державний борг [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://costua.com/budget/debt/>
6. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єр- мошенко. – К.: Київ. нац. торг. екон. ун-т, 2001. – 309 с.
7. Зализко В. Экономическая и финансовая безопасность Азербайджана в контексте институциональных преобразований / В. Д. Зализко, К. Г. Салаев, Н. В. Попрозман // Financial and credit activity: problems of theory and practice. – 2018. – С. 278-287
8. Кириллова А. М. Фінансова безпека України: виявлення загроз і шляхи їх запобігання [Текст] / А.М. Кириллова // Економічні проблеми сталого розвитку: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Балацького О.Ф., м. Суми, 6-8 травня 2014 р.: у 2-х т. / За заг. ред.: О.В. Прокопенко, О.В. Люльова. - Суми : СумДУ, 2014. - Т.2. - С. 378-379.
9. Концепція фінансової безпеки України (проект) / Розробники: О. І. Барановський, Ю. О. Блащук, М. І. Пузяк, Л. В. Новошинська та ін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ufin.com.ua/koncepcia/008.doc>
10. Кулиев Р. Мировая экономика и Азербайджан. – Баку. – 2017. – 504 с.
11. Лекарь С. І. Фінансова безпека України як підґрунтя національної безпеки держави / С. І. Лекарь // Актуальні питання фінансової безпеки держави : зб. наук. пр. Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. «Актуальні питання безпеки фінансової системи держа- ви» (м. Харків, 21 лют. 2014 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2014. – 308 с. – С. 19–22.
12. Моделювання економічної безпеки: держава, регіон, підприємство : [монографія] / За ред. В.М. Геєця. – Х. : ІНЖЕК, 2006. – 240 с.
13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277] [Електронний ресурс] // Міністерства економічного розвитку і торгівлі України: [сайт] – Режим доступу : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm

**И. А. Лютый, Р. А. Кулиев, Н. А. Плешакова: Финансовая безопасность Украины
и Азербайджана: современное состояние и пути обеспечения**

14. Савицька О. Оцінка та шляхи забезпечення фінансової безпеки України / О. Савицька // Економічний форум. – 2012. – № 3. – С.17.
15. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» : затверджено указом Президента України від 08 червня 2012 року № 389/2012 // Урядовий кур'єр. – 2012
16. Yong Jiang. Financial Security Is at the Heart of National Economic Security / Yong Jiang // English Edition of Qiushi Journal. – Vol. 1 No. 1, 2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://english.qstheory.cn/international/201109/t20110924_112469.htm

DÖVLƏTİN TURİZM MARKETİNQİ STRATEGİYASI

R.R.Quliyev

i.e.d., professor, İAETİ-nin direktor müavini, UNEC
E-mail: rguliev57@gmail.com, tel: (+99450)636 08 19

L.Ş.Atakışiyeva

müəllim, Marketing kafedrası, ATMU
E-mail: l.atakishiyeva@atmu.edu.az, tel: (+99451)303 99 48

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 9 iyul 2019; Çapa qəbul edilmişdir 26 sentyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi milli turizm industriyasının inkişafında dövlətin rolu və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi, pozitiv beynəlxalq təcrübə əsasında bu vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətlərinin formalaşdırılmasıdır. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, statistik təhlil kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq ölkəyə xarici turistlərin cəlb olunması üzrə Azərbaycan hökumətinin marketing fəaliyyətinin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: həm Azərbaycan, həm də dünya üzrə hökumətlərin turizm marketing fəaliyyəti üzrə kəmiyyət göstəricilərinin olmamasıdır. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: məqalədə təklif olunan dövlətin turizm marketing fəaliyyətinin Azərbaycanda gerçəkləşdirilməsi Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan milli turizm industriyasının inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermiş olar. Tədqiqatın elmi yeni-liyi və orijinallığı: milli turizmin inkişafında dövlətin həlledici rolu əsaslandırılmış, bu istiqamətdə hökumətin həyata keçirməsi zəruri olan tədbirlər kompleksi təklif edilmişdir.

Açar sözlər: turizm marketingi, bazara yeridilmə, turizm imici, informasiya texnologiyaları.

Jel Classification Codes: L83, L88

STATE STRATEGY OF TOURISM MARKETING

R. R. Guliyev

Dr, prof., Deputy Director, Scientific-Research Institute of Economic Studies, UNEC
E-mail: rguliev57@gmail.com, tel: (+99450)636 08 19

L. S. Atakishiyeva

teacher, Marketing Department, Azerbaijan University of Tourism and Management
E-mail: l.atakishiyeva@atmu.edu.az, tel: (+99451)303 99 48

Received 9 July 2019; accepted 26 September 2019

Abstract

The main purpose of the study is to identify the role and functions of the state in the development of the national tourism industry, the formation of directions for the implementation of these functions based on positive international experience. The research work is based on such methods as scientific abstraction, system analysis, and logical generalization. The result of the study is to identify the main directions of marketing activities of the Azerbaijani government to attract foreign tourists to the country. Limitations of the study: lack of quantitative indicators on marketing expenditures of the government both in Azerbaijan and in other countries. Practical significance of the study: the implementation of the government's marketing activities proposed in the article in Azerbaijan will make a significant contribution to the development of the national tourism industry envisaged in the Strategic Roadmap. Scientific novelty and originality of the research: the decisive role of the state in the development of national tourism is justified, a set of measures necessary for the implementation in this direction is proposed.

Keywords: tourism marketing, product promotion, tourist image, information technologies

Jel Classification Codes: L83, L88

ГОСУДАРСТВЕННАЯ СТРАТЕГИЯ ТУРИСТИЧЕСКОГО МАРКЕТИНГА

Р. Р. Гулиев

д.э.н., проф., заместитель директора, Научно-Исследовательский Институт

Экономических Изысканий, АГЭУ

E-mail: rguliev57@gmail.com, (+99450)636 08 19

Л. Ш. Атакишиева

педагог, кафедра Маркетинга, АУТМ

E-mail: l.atakishiyeva@atmu.edu.az, (+99451)303 99 48

Резюме

Основной целью исследования является выявление роли и функций государства в развитии национальной туристической индустрии, формирование направлений осуществления этих функций на основе позитивного мирового опыта. Исследовательская работа выполнена на основе таких методов, как научная абстракция, системный анализ, логическое обобщение. Результатом исследования яв-

ляется выявление основных направлений маркетинговой деятельности Азербайджанского правительства по привлечению иностранных туристов в страну. Ограничения исследования: отсутствие количественных показателей по маркетинговым расходам правительства как по Азербайджану, так и по другим странам. Практическое значение исследования: реализация в Азербайджане предложенной в статье маркетинговой деятельности правительства внесет значительный вклад в развитие национальной туристической индустрии, предусмотренное в Стратегической Дорожной Карте. Научная новизна и оригинальность исследования: обоснована решающая роль государства в развитии национального туризма, предложен комплекс мероприятий, который необходимо осуществить государству в этом направлении.

Ключевые слова: туристический маркетинг, внедрение на рынок, туристический имидж, информационные технологии.

Giriş

Milli turizmin inkişafına dövlətin töhfəsi əvəzəilməzdir. Bu səbəbdən əksər dövlətlər, xüsusən də turizm ölkələrinin hökumətləri bu sahəyə böyük investisiyalar qoyur. Bir sıra ölkələrdə, hətta regionlarda ölkəyə səyahəti - gəlmə turizmi dəstəkləyən layihələrə, o cümlədən reklam tədbirlərinə, muzeylərə, istirahət zonalarında təhlükəsizliyin təmin olunmasına dövlət büdcəsindən böyük pullar xərclənir və bəzi hallarda belə xərclər dövlət büdcəsi xərclərinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir (cədvəl 1).

Cədvəl 1. 2013-cü ildə turizm xərclərinin dövlət xərclərində (müdafiə və səhiyyə xərcləri çıxmaqla) payı

Ölkə	Pay, %
Seyşel adaları	22,4
Dominikan Respublikası	21,8
Yamayka	17,1
Mavriki	16,4
Barbados	16,1
Malta	11,4
İordaniya	10,6
İslandiya	10,3
ABŞ	5,2

Mənbə: [1]

Beynəlxalq Turizm və Səyahət Şurasının (World Travel and Tourism Council) məlumatlarına görə 2014-cü ildə dövlətlərin gəlmə turizmlə bağlı yalnız marketinq, bazara

yeridilmə və infrastruktur xərcləri 413 milyard dollardan çox olmuşdur və proqnozlara görə 2024-cü ilə qədər bu rəqəmin daha 29 % artması gözlənilir [2].

Onu da qeyd edək ki, dövlətin turizm xərclərinin effektivliyi də çox yüksəkdir: Visit Denmark şirkətinin hesabatına görə bu məqsədlər üçün xərclənən hər 1 dollar 16 dollar gəlir gətirir. Cədvəl 1-də göstərilən ölkələrin əksəriyyətində bu xərclər həqiqətən özünü doğruldur – bu ölkələrdə turizm industriyası ÜDM-in böyük hissəsini təşkil edir (cədvəl 2).

Beləliklə, demək olar ki, müəyyən ölkələr məhz turizm üzrə ixtisaslaşmışlar. Təbii sual doğur ki, bu ölkələr hansı kontingentə hədəfləniblər? Sözsüz ki, ilk növbədə zəngin ölkələrə. Həqiqətən də adambaşına ÜDM-i çox olan ölkələr həm də səyahətdə liderdir. Məsələn, Lüksemburqda adambaşına səyahət xərci ildə təqribən 7000 dollar, Sinqapur vətəndaşları üçün 4000 dollar, Norveç, Küveyt, Qətər və Honkonqda da təqribən o qədərdir. Bu, ümumən dünya üzrə olan orta 450 dollarla müqayisədə çox böyük fərqdır.

Cədvəl 2. 2013-cü ildə səyahət və turizm industriyasının ÜDM-də payı

Ölkə	Pay, %
Seyşel adaları	21,2
Cape Verde	16,2
Malta	13,6
Xorvatiya	12,1
Mavriki	11,3
Barbados	10,9
Monreneqro	9,8
ABŞ	2,7

Mənbə: [2]

2008-ci il böhranı zamanı bir çox dövlətlər turizm marketinqi xərclərini azaltsalar da, qısa zamanda bu, bərpa olundu. Bununla bərabər bəzi dövlətlər (məsələn Fransa, İngiltərə) xərclərini azaltdılar ki, bu da turizm gəlmələrinə mənfi təsirini göstərdi. Ekspertlər bunu külli miqdarda yeni səyahət istiqamətlərinin əmələ gəlməsi və bu dövlətlərin fəal marketinq kampaniyaları ilə izah edirlər. Beləliklə, bu mənfi təcrübə göstərir ki, dövlətlər bu məsələdə sayıqlığı itirməməli, əksinə, yeni marketinq texnologiyalarında məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır.

Gəlmə turizmin bazara yeridilməsində dövlətin rolu

Dövlətin milli turizmin inkişafında rolu bu sahənin bir neçə xüsusiyyəti ilə şərtlənir:

1) *Turizm məhsulu bazarda informasiya şəklində təklif olunur, turizm resursları isə, bir qayda olaraq, dövlət mülkiyyətində olur.* Bu isə o deməkdir ki, turizmin inkişafı əhəmiyyətli dərəcədə dövlətdən asılıdır.

2) Digər tərəfdən ölkə üçün turizm fəaliyyətinin mühüm istiqaməti beynəlxalq turizmdir. Sözsüz ki, bu məsələdə də dövlətin rolu çox əhəmiyyətlidir. Bu öz növbəsində turizm və onunla bağlı olan sahələri tənzimləyən səlahiyyətli dövlət orqanlarının koordinasiya fəaliyyətini tələb edir. Bütün fəaliyyətlərlə yanaşı, belə əməkdaşlıq müxtəlif sahələrdə çalışan biznes strukturları arasında əlaqələrin qurulmasının təşkilinə də əhəmiyyətli töhfə verə bilər.

3) Turizm infrastrukturunun müəyyən növlərinin, o, cümlədən turizm mühitinin yaradılması və idarə edilməsi, həmçinin bu sahədə peşəkar kadrların hazırlanması və digər bu kimi fəaliyyətlər hökumətin yerinə yetirməsi zəruri olan sosial-iqtisadi funksiyalarıdır.

4) Turizm məhsulunun marketinqində iki səviyyəni fərqləndirmək lazımdır. Birinci səviyyə ölkənin turizm nüfuzu ilə bağlıdır. Burada ölkənin bütün səviyyələrdə - ümumən milli səviyyədə tutmuş, ayrı-ayrı regionların, hətta kiçik bir ərazinin (məsələn, Azərbaycanda Qobustanın, yaxud Azıx mağarasının) turizm məhsulları reklam olunur. Bu səviyyədə marketinq və məhsulların bazara yeridilməsi dövlətin öhdəsinə düşür.

İkinci səviyyə bilavasitə konkret turizm məhsullarının – turizm marşrutlarının, konkret turizm fəaliyyətinin, şirkətin, mehmanxananın, iaşə obyektinin marketinqini ehtiva edir.

Başqa sözlə, hökumət və biznes turizm məhsulunun satışı prosesini birgə həyata keçirir. Birincisi, turizm imicini bazara yeridir, ikincisi isə bu imicin ardınca öz məhsulunu təklif edir. Sadə desək, dövlət milli mətbəxi reklam edir, biznes isə konkret restoranı.

Dünya təcrübəsində turizm marketinqində dövlət-biznes tandeminin yüksək effektivliyi sübuta yetirilmişdir.

5) İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlətin turizmə dəstəyinin effekti inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə daha yüksəkdir. Bu çox mühüm məqamlardan biri yenə də dünya təcrübəsi ilə təsdiq olunmuş faktdır. Bu, inkişaf etməkdə olan və xüsusən də keçid ölkələrində bazar mexanizmlərinin (bazar münasibətlərinin, bazarın tənzimlənməsi institutlarının, qeyri-hökumət təşkilatlarının, sahədaxili və sahələrarası koordinasiya institutlarının və s.) zəif inkişaf səviyyəsi ilə izah olunur. Hazırda Azərbaycan da oxşar vəziyyətdədir və milli turizmin inkişafında Azərbaycan hökumətinin fəal iştirakına ehtiyac vardır. Lakin bu məsələdə müəyyən təhdidləri nəzərə almaqla dövlətimizin rəşional strategiya sərgiləməsi zəruridir. İş burasındadır ki, dövlətin həddən artıq himayəsi bazarın qeyri-mükəmməlliyini artırma bilər. Odur ki, bu məsələdə dünyanın pozitiv təcrübəsinə müraciət olunması məsləhətlidir.

Turizmin inkişafının dünya təcrübəsi

Fransa. Son illərdə Fransa dəyişməz olaraq ölkəyə gələn turistlərin sayına görə dünyada birinci yeri tutur. Buna görə də, bu ölkənin turizm idarəçiliyinin təcrübəsi xüsusi

maraq kəsb edir. Ölkənin səlahiyyətli dövlət orqanı olan Fransanın Milli Turizm Evi (Maison de ia France) 1987-ci ildə yaradılmışdır. Bu təşkilat dövlətin iştirakı ilə Fransanın ölkə daxilində və xaricində turizm məhsulunun yeridilməsində maraqlı olan təşkilatları birləşdirir [3].

Son illərdə təşkilatın əsas strategiyası kəmiyyətdən keyfiyyətə keçiddən ibarətdir və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- turistlərin ölkədə qalmalarının zaman və məkanca daha müntəzəm paylanması;
- turistlərin gündəlik xərclərinin strukturunun yaxşılaşdırılması;
- Fransa turizm məhsulunun mövqeyinin və buna uyğun olaraq onun bazara yeridilməsi mexanizmlərinin dəyişdirilməsi.

Avstriya. Avstriya Avropanın mədəni abidələrlə və möhtəşəm musiqi ənənələri ilə zəngin olan ölkəsidir. Avstriyanın turizm siyasətini formalaşdıran dövlət qurumu Avstriya Milli Turizm Ofisidir (ANTO). Bu qurum milli turizm məhsullarının xarici bazarlara yeridilməsi istiqamətlərini işləyib hazırlayır. ANTO tərəfindən milli turizm şirkətlərinə aşağıdakı xidmətlər göstərilir [4]:

- Bazarların, hədəf qruplarının, rəqabət mühitinin tədqiqi. ANTO-nun mütəxəssisləri bu istiqamətlərdə məlumatlar toplayır, onları qiymətləndirir və nəticələri təhlil edir.
- PR tədbirlərinin təşkili – mətbuatda çap olunmaq üçün məlumatların hazırlanması, konfransların keçirilməsi, səyahət və danışıqların təşkili.
- Satışın stimullaşdırılması. Bu məqsədlə ANTO xarici bazarlardakı oyun qaydalarını, təklif və qiymətlərə olan tələbləri öyrənir və bu yolda yerli turizm şirkətləri qarşısına çıxan problemlərin həllində onlara yardım edir.
- Elektron ticarət. Avstriyanın milli turizm məhsulunun internetdə reklamı milli turizm industriyasını daim gündəmdə saxlayır.

Turizm şirkətlərinin fərdi sifarişi ilə ANTO xüsusi xidmətlər də göstərir.

İspaniya təcrübəsi. 1985-ci ildə İspaniyada turizm industriyasının dövlət tənzimləməsi məqsədilə xüsusi hökumət təşkilatları, həmçinin Turizm nazirliyi yaradılmışdır. Bundan başqa, Rabitə nazirliyi, poçt və telekommunikasiya nazirliyi də öz funksiya və səlahiyyətlərinə uyğun olaraq turizmin inkişafına cəlb olunmuşlar. Eyni zamanda turizmin inkişafı üzrə dövlət strategiyası işlənib hazırlanmışdır. 1992-ci ildə keçirilmiş üç böyük tədbir (Barselonada Olimpiya Oyunları, Sevilyada Ümumdünya sərgisi və Avropanın mədəniyyət şəhəri Madrid) nəticəsində ölkəyə çoxlu sayda turist cəlb olunmuş və o vaxtdan İspaniya dünyanın turizm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

Hazırda İspaniyada tətbiq olunan turizm marketinqi alətləri arasında aşağıdakıları xüsusi qeyd etmək olar [5].

- 1) Əhalinin geniş kütləsi ilə yanaşı, bu sahədə peşəkarların məlumatlandırılması. Bunun üçün kütləvi informasiya vasitələrindən (televiziya verilişləri, internet, elektron

poçt və s.) geniş istifadə olunur. Bu üsulun əsas elementi anket sorğusu vasitəsilə həyata keçirilən əks əlaqə mexanizmidir ki, bu da tələbi təhlil etməyə imkan verir.

2) Reklam kampaniyası. Dövlətin həyata keçirdiyi reklam kampaniyasının planlaşdırılmasında, bir qayda olaraq, turizm industriyasının reklamla məşğul olan nümayəndələri də iştirak edir. Onlar turizm məhsulunun satış həcmələrini müşahidə etməklə reklam kampaniyasının nəticələrini və effektivliyini qiymətləndirir.

3) İctimaiyyətlə əlaqə. Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) ilə sıx əməkdaşlıq turizm istiqaməti kimi ölkə haqqında pozitiv nəşrlərin artmasına, neqativ hallar (cinayətkarlıq, terrorizm, qəzalar və s.) haqqında yazılarının azalmasına təsir edir. İctimaiyyətlə əlaqə aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- informasiya dəstəyi (informasiya bülletenləri, dəyirmi masalar, pres-relizlər, mətbuat konfransları və s.) və jurnalistlərin audio və videomateriallarla təchiz olunması.
- jurnalistlər üçün fam-triplərin (familiarization trip - tanışlıq səyahətləri) təşkili; fam-tripin effektivliyinin artırılması üçün dəvət olunanların düzgün seçilməsi vacib şərtidir. Bundan başqa, fam-tripin nəticələri də diqqətlə təhlil olunmalıdır.
- bilavasitə və ya dolayısı ilə turizmə aid olan nəşr və reportajların monitorinqi və təhlili;
- böhran hallarında fəaliyyət planlarının işlənilməsi hazırlanması.

Bundan başqa, turizm nümayəndəliyi turizm məhsulunun bazara yeridilməsində, başqa sözlə, tələbin stimullaşdırılmasında da yaxından iştirak edir – İspaniyanın turizm məhsulunun satışının artırılmasına yönəlmiş bilavasitə və ya dolayısı fəaliyyətlər həyata keçirirlər. Bu məqsədlə sərgilər, fam-triplər, seminarlar (workshops) təşkil olunur. Seminarlar iki formada reallaşdırılır: 1) “səyyah” seminarlarda İspaniya turizm şirkətlərinin nümayəndələri xarici ölkələrə gedərək, burada turist göndərən turoperator və turagentlikləri öz məhsulları ilə tanış edirlər. Bur qayda olaraq, bu səyahət zamanı onlar hər bazarda bir neçə işgüzar müşavirə keçirirlər; 2) “Əks” seminarlarda isə onlar xarici şirkətləri İspaniyaya dəvət edir və onları öz məhsulları ilə əyani olaraq tanış edirlər. Seminarların təşkilində onlar İspaniya Turizm İnstitutunun (Turespafia) və Turizmin bazara yeridilməsi üzrə Şuranın [6] tövsiyələrindən istifadə edirlər. Seminarların maliyyələşdirilməsi də Turespafia tərəfindən həyata keçirilir.

Tailand. Daha bir pozitiv təcrübə Tailand təcrübəsidir. Tailandın Turizm İdarəsi (Tourism Authority of Thailand - TAT) tay turizm məhsulunun bazara yeridilməsi və satışının stimullaşdırılmasını planlaşdırır və həyata keçirir. Bu qurumun ölkə xaricində 15 ofisi var. Tailand turizmi üçün önəmli olan ölkələrdə bir neçə belə ofis var, məsələn: Yaponiyada 3, ABŞ-da 2, Çində 2 [7].

Tailandın turizm istiqaməti kimi dünya bazarına yeridilməsi iki kateqoriyaya hədəflənmişdir: geniş ictimaiyyətə və konkret bazar seqmentlərinə. TAT bazar seqmentlə-

rinin seçimində potensial turistlərin alıcılıq qabiliyyətinə, segmentin həcminə və tələbin qeyri-stabilliyi amilinə xüsusi fikir verir. Burada da ölkənin turizm məhsulunun bazara yeridilməsində İspaniyada istifadə olunan mexanizmlər tətbiq olunur [8]:

1) Əhəlinin geniş kütləsi və turizm sahəsində peşəkarlar mütəxəssislərin turizm sferasındakı yeniliklər haqqında məlumatlandırılması. Burada da bu məqsədlə KİV-dən (televiziya, radio, internet, elektron poçt və s.) geniş istifadə olunur. Həmçinin tələbi izləmək üçün anket sorğusu vasitəsilə həyata keçirilən əks-əlaqə mexanizmi tətbiq olunur.

2) Reklam kampaniyası. Yuxarıda qeyd olunan 15 ofisin və turizm biznesinin nümayəndələri dövlətin nəzərdə tutduğu reklam kampaniyalarının planlaşdırılmasında iştirak edir. Onlar turizm məhsulunun satış həcmələrini müşahidə etməklə reklam kampaniyasının nəticələrini və effektivliyini qiymətləndirir.

3) İctimaiyyətlə əlaqə.

Milli turizm məhsulunun bazara yeridilməsində yuxarıda təsvir olunan ənənəvi alətlərlə (fam-trip, səyyah və əks-istiqaətli seminarlar və s.) yanaşı, son illərdə populyar olan sərgi və yarmarkalar və roud-şoulardan (road-show – yol şousu) geniş istifadə olunur. Sərgi və yarmarkalarda kollektiv stendlər təqdim olunur. Roud-şoularda isə seminar elementlərindən, o cümlədən video təqdimatlardan istifadə olunur.

Bundan başqa, TAT xarici turizm şirkətlərinin nümayəndələrinin milli və regional turizm sərgilərinə gəlişini təşkil edir.

Burada da geniş istifadə olunan fam-triplər əsasən regional ofislərin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilir. Bu kanalla biznes nümayəndələrinin ölkəyə gəlməsini əksər hallarda Tailand Beynəlxalq Hava xətləri şirkəti öz üzərinə götürür.

ABŞ. ABŞ hökumətinin turizm siyasəti nisbətən fərqlidir. Məlum olduğu kimi, ABŞ hökumətinin iqtisadiyyata minimal müdaxilə etdiyi ölkələrdəndir. Buna görə də, burada federal səviyyədə turizm üzrə səlahiyyətli institutlar azdır ki, bu da ümummilliy səviyyədə turizm siyasətinin olmaması ilə izah oluna bilər. Burada turizmin dövlət tənzimlənməsi ştatlar və ya yerli idarəetmə orqanları səviyyəsində həyata keçirilir və əsas üstünlük dövlət orqanlarına deyil, dövlətin iştirakı ilə yaradılmış yarırəsmi turizm assosiasiyalarına verilir.

ABŞ-da federal səviyyədə turizm siyasətini 1981-ci ildə təsis olunmuş və hökumət tərəfindən dəstəklənən Səyahət və Turizm Administrasiyası (United States Travel and Tourism Administration - USTTA) həyata keçirir. Bir sıra ölkələrdə bu təşkilatın mövcud olan ofisləri 1996-cı ildə bağlanmışdır [9].

Bununla yanaşı, son maliyyə böhranından sonra dövlət turizm sahəsinə diqqətini artırmışdır. 1996-cı ildə yaradılmış Milli Turizm Təşkilatının (United States National Tourism Organization – USNTO) fəaliyyəti son illərdə intensivləşdirilmişdir [10].

USNTO-nun fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, nəinki milli turizm məhsulunu xarici bazarlara yeritməlidir, həm də bu məhsulu işləyib hazırlamalıdır. Bu, UNSTO-nu digər milli turizm təşkilatlarından fərqləndirən cəhətdir. Bu işi həyata keçirəndə UNSTO turizm istiqamətinin adından çıxış edir və özəl turizm şirkətlərinin bu sahədə fəaliyyətini tamamlayır. Bundan başqa, UNSTO konkret region üçün əhəmiyyətli olan yeni və kiçik biznesi dəstəkləyir. Məsələn, UNSTO-nun ən çox bazara yeritdiyi məhsullar kənd turizmi, regional festivallar və digər mədəni tədbirlərdir. Bundan başqa, UNSTO istehlakçılara yardım və onların mühafizəsi fəaliyyətini də həyata keçirir [11].

USNTO çərçivəsində Milli Səyahət və Turizm Ofisi (National Travel and Tourism Office - NTTO) yaradılmışdır. NTTO ölkənin turizm industriyası ilə əlaqəli daxili və xarici siyasətində, ABŞ-a turizm axınıni stimullaşdıran dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasında fəal rol oynayır [12].

- Strateji əhəmiyyətə malik olan ölkələrlə ikitərəfli müqavilələr bağlamaqla turizm xidmətlərinin artırılmasına dəstək verir. Məsələn, NTTO-nun Çinlə qrup səyahətləri üzrə qarşılıqlı anlaşma haqqında imzaladığı Memorandum öz bəhrəsini verməkdədir.
- Səyahət və turizm sahəsində problemlər üzrə qlobal səylərin idarə olunması məqsədilə hökumətlərarası təşkilatlarda ABŞ-ın maraqlarını təmsil edir. Məsələn, İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatında (OECD) Turizm Komitəsinə sədrliyi məhz NTTO həyata keçirir [13].
- Turizm sahəsində siyasət üzrə Şurada katiblik funksiyasını yerinə yetirir. Bu mövqedə NTTO-nun mühüm fəaliyyət istiqaməti federal səviyyədə qərar qəbulunda ölkənin səyahət və turizm sahəsində maraqlarının nəzərə alınmasını təmin etməkdir. Qeyd edək ki, bu, elə də asan iş deyil, çünki Şuranın işində hökumətin 18-dən çox təşkilatı və idarəsi iştirak edir.
- Asiya-Sakit okean İqtisadi Əməkdaşlıq təşkilatının turizm üzrə işçi qrupunda ABŞ hökumətinin rəsmi əsas nümayəndəsidir [14].
- BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatında (DTT) ABŞ hökumətinin rəsmi müşahidəçisi və ÜTT-nin komitə və tədbirlərinin iştirakçısıdır.

Dövlətin turizm marketinqi fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Turizm şirkətlərinin marketinqinin dövlət orqanlarının bütün səviyyələri ilə əməkdaşlıqda həyata keçirilməsi dünyada yayılmış ümumi praktikadır. Buna görə də, turizmin inkişafı və turizm marketinqi ümummilli marketinq təşkil edir. Dövlətin turizmdə marketinq fəaliyyətinin məqsədi yalnız regional turizmin bazara yeridilməsindən ibarət deyil, dövlət həmçinin mədəni, ekoloji və digər istiqamətlərdə də fokuslaşmalıdır, çünki dövlətin istehsal etdiyi turizm məhsullarının və bunun nəticəsi olan marketinq fəaliyyətinin benefisiar qrupları geniş istehlakçı kateqoriyasına hədəflənmişdir. Bütün

səviyyələrdə hökumətin turizm marketinqi davranışında adətən aşağıdakı strategiyalar reallaşdırılır.

1. *Bazara yeridilmə* (promotion). Dövlət turizm marketinqi turizm istiqamətləri və turizm məhsullarında fokuslaşır. Hər hansı regionun idarəetmə konsepsiyasında hökumət effektiv resursların regiona ötürülməsi, onun imicinin təbliğ edilməsi və turizm istiqaməti kimi regionun cəlbediciliyinin artırılmasında öz təsirli mexanizmlərindən istifadə etməlidir. Eyni zamanda da marketinqin elmi əsaslarla həyata keçirilməsi və effektivliyinin təmin edilməsi üçün bazarın tədqiqi, idarəetmə və müəssisələrə xidmət göstərilməsi sahəsində də dövlətin fəaliyyəti tələb olunur [15].

Müəssisələrin böyük əksəriyyəti, xüsusən kiçik və orta mehmanxanalar, səyahət agentlikləri, attraksionlar və s. rəqabətə davam gətirmək və müflis olmamaq üçün çox vaxt öz biznes strategiyalarını qısamüddətli perspektivə hədəfləyirlər. Davranış proqnozları və konkret operativ davranış da qısamüddətli olur. Belə qısamüddətli strategiya çoxlu sayda ümumi vəziyyətləri, strateji dəyərləri, marketinq dəyərlərini nəzərə almır. Belə hal davam eddikdə, regionun ictimai imicində qeyri-müəyyənlik yaranır ki, bu da onun cəlbediciliyini azalda və sosial-iqtisadi səmərələri pisləşdirə bilər. Bu, bir daha dövlətin permanent olaraq turizm marketinqində iştirakını aktualaşdırır.

Turizm marketinqində dövlətlə müəssisələr arasında dəqiq əmək bölgüsü olmalıdır. Dövlət müəssisələri yaxşı imic nümayiş etdirmələri üçün platforma yaratmalıdır. Məsələn, Honkonqda dövlət şəhərin cəlbedici elementlərini qabardan və güclü imic təsiri göstərən "həyat şəhəri" şüarını irəli sürmüşdür. 2003-cü ilin dekabrında Fransa Dövlət Turizm Sektoru 20 milli turizm şirkətlərinin iştirakı ilə Çinin Sıçuan əyalətinin paytaxtı olan Chengdunun adı ilə bu əyalətdə olan gözəl yerləri, mehmanxanaları, aviaşirkətləri, dəmiryolu, çayları, meşələri, yolları, mağazaları, uşaq meydançalarını və s. tərənnüm edən Chengdu tədbirini təşkil etmişdir. Bu tədbirə videoçarxlar və hər cür digər informasiya vasitələri cəlb olunmuşdu və bu öz bəhrəsini verdi – bu istiqamətdə turistlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artdı [16].

2. *Turizm imicinin mövqeyi*. Dövlət marketinqinin əsas məqsədi potensial turistlərin gözündə təyinat yerinin əyaniliyi və imicinin artırılmasıdır. Buna görə də, nəzərdə tutulan marketinqdən yüksək nəticələr əldə etmək üçün region üzrə marketinq strategiyasını hazırlamaqdan öncə təyinat yeri haqqında dəqiq təsəvvür əldə olunmalıdır. Bundan sonra informasiya-təbliğat reklamlarının köməyi ilə regionun turizm şəhərlərinin konkret imici formalaşdırılmalıdır.

Nəzərə alsaq ki, turistlərin çoxunun olmadığı yer haqqında təsəvvürləri məhduddur, məlum olur ki, imic məsələsi çox vacib missiyanı həyata keçirir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, az tanınmış turizm məhsulunu turistlərə məharətlə tanıtdırmaq lazımdır. Məsələn, Sinqapurun müsbət imicinin olmadığı 1960-cı illərdə "Garden

State" Singapore "infinite surprises Singapore" proqramı ilə ölkənin müstəqil imicini formalaşdırmağa başladı. 1970-ci illərdə ABŞ hökuməti "I Love New York" imic kampaniyasını işə saldı. Sonralar eyni qayda ilə milli hökumətlər tərəfindən “Venetsiya su şəhəridir”, “Münhen pivə şəhəridir”, “Paris dünyanın incəsənət paytaxtıdır”, “Vyana hamının musiqisidir”, “Bağdad min bir gecə şəhəridir” kimi təqdim olunan layihələr şəhərlərin imicini formalaşdırmaqla turizmin uğurla bazara yeridilməsi nümunələri oldu [16].

Marketing məsələlərində turistin təkrar gəlişi də nəzərə alınmalıdır. Belə müşahidələr əsasında hesablanmış “səyahət tezliyi” turistin bir daha gələcəyi ehtimalı kimi istifadə olunur. Bu məsələdə turistin yenidən gəlmə səbəblərinin öyrənilməsi çox vacibdir. Bu, çox vaxt turistin təəssüratlarının gözləntidən yaxşı olması ilə əlaqədardır. Bundan başqa, onun şəhəri daha yaxşı tanıması da əhəmiyyətlidir. Nəzərə alınmalı olan çox mühüm amil isə turistin gəldiyi yer haqqında özü üçün kəşf etdiyi yeni imic ola bilər.

Nəhayət, turizm istiqamətində mövcud olan iqtisadi, mədəni və sosial fəaliyyətlər də təqdim olunan məhsulun tərkib hissələri kimi çıxış edir. Bu amillərin də müsbət təsəvvür yaratmasında dövlət orqanlarının üzərinə məsul vəzifə düşür. Bu məqsədlə bu orqanlar tərəfindən turistlərin cəlb olunmasında rəqabət qabiliyyətini təmin edən və bazarda əlverişli mövqe formalaşdıran marketing tədbirləri həyata keçirilməlidir. Turizm istiqamətinin imici regionun sosial, siyasi və iqtisadi vəziyyətindən, təbii mühitdən, insan resurslarından, infrastrukturun vəziyyətindən və digər amillərdən asılıdır ki, onların təkmilləşdirilməsi və bazara yeridilməsi də dövlət orqanlarının vəzifəsidir. Turizm istiqamətlərinin hərtərəfli inkişafı, ən yaxşı turizm imicinin yaradılması və onun potensial turistlərin diqqətinə çatdırılması dövlət idarələrinin əsas öhdəliyidir [17].

3. *Turizm istiqaməti üzrə marketing təşkilatları.* Ümumiyyətlə, turizm istiqamətli marketing təşkilatı qeyri-hökumət təşkilatıdır. Marketing söylərinin əsas mahiyyəti kütləvilik və turizm məhsulunun bazara yeridilməsidir, əsas məqsəd isə potensial istehlakçıların şüurunda istiqamətin cəlbədiçi obrazının yaradılmasıdır. Bu marketing məsələsində də dövlət aparıcı rol oynamalıdır. Qeyd olunduğu kimi, bu məsələdə dövlət-biznes əməkdaşlığı və öhdəliklərin dəqiq bölünməsi mühüm şərtidir. Dövlət mədəni, ekoloji, infrastruktur, əlverişli biznes mühiti və s. kimi makrosəviyyəyə cavabdeh olduğu halda, biznes strukturlarının üzərinə düşən əsas vəzifələr əlçatan qiymətlər və rəqabət qabiliyyətli xidmət təklif etməkdən, sahədaxili biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasından (məsələn, vicdansız rəqabətdən imtina) ibarətdir.

Daha bir amili – kvazidövlət məhsullarının marketingini də unutmaq olmaz. İqtisadi nəzəriyyədən məlum olduğu kimi, kvazidövlət məhsulları dedikdə həm dövlət, həm də özəl sektorun istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlər nəzərdə tutulur. Bu məsələyə xarici turizm kontekstində yanaşanda ilk növbədə özəl və ictimai istirahət yerləri – parklar, daxili turizm aspektində – səhiyyə xidmətləri yada düşür. Bundan başqa, özəl

mülkiyyətdə olmayan meşələr, çimərliklər və digər turizm məhsulları, yerli idarəetmə orqanlarının mülkiyyətində olan torpaqlar və müəssisələr də bu kateqoriyaya aiddir.

Sərhədyanı turizm regionlarının xüsusi statusu nəzərə alınaraq, burada da dövlətin aparıcı rolu və dövlət marketinqinin əhəmiyyəti danılmazdır. Belə istiqamətlərdə qeyri-hökumət turizm təşkilatları ilə dövlət orqanlarının, yerli icra hakimiyyətinin əməkdaşlığına daha çox ehtiyac duyulur.

Turizm istiqamətləri marketinqində beynəlxalq təşkilatlardan da istifadə çox effektivdir. Bu halda, dövlət müəyyən mənada arxa plana keçsə də, onun rolu daha da artır, çünki dövlətin ictimaiyyət ilə əlaqə mexanizmləri daha kütləvi və daha effektivdir.

4. *Turizm marketinqində informasiya texnologiyalarından istifadə.* Səyahətçilərin təyinat yeri haqqında təəssüratlarında xidmət resurslarının rolu çox yüksəkdir. Bu baxımdan, informasiya xidmətləri turistlər üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir – informasiya axtarışının rahatlığı, çevik əks-əlaqə və effektiv məlumat məsləhəti onun yaddaşında uzun müddət həkk olunur.

Digər tərəfdən, məlumat mərkəzinin xidmətinin yüksək keyfiyyəti və effektiv fəaliyyəti onu turizm istiqaməti ilə səyahətçi arasında mühüm ünsiyyət kanalına çevirə bilər. Bu, öz növbəsində turizmin imicinin populyarlaşmasında böyük rol oynaya bilər. Bu onunla izah olunur ki, turizm təcrübəsi zəif olan ölkələrdə regionlardakı görməli yerlər haqqında məlumat mərkəzləşdirilmiş deyil. Buna görə də, hökumət genişmiqyaslı informasiya mərkəzləri yaratmalı, ölkə üzrə turizm əhəmiyyətli bütün obyektlər haqqında məlumatları bu mərkəzdə inteqrə etməli və uyğun internet səhifəsində yerləşdirməlidir. Belə bir sistemin yaradılması zamanı turistin ondan istifadəsini asanlaşdırmaq üçün bu məlumat sisteminin turizm üzrə verilənlər bazasının geniş istifadə edildiyi beynəlxalq standartlarına uyğunlaşdırılması tövsiyə olunur.

Öz növbəsində turizm agentlikləri bu məlumat bazasından istifadə etməklə regionlararası səyahət turları yarada bilər və ən maraqlısı da odur ki, belə turlar beynəlxalq xarakterli də ola bilər, başqa sözlə, qonşu ölkələrin görməli yerlərini də əhatə edə bilər. Bu məsələdə yenə də dövlət səhnəyə gəlir, çünki uyğun dövlətlərarası razılaşmalar belə ölkələrarası turların uğurunun mühüm şərtidir. Nəzərə alsaq ki, qonşu ölkələrə gələn turistlərə həmin ölkənin agentlikləri tərəfindən Azərbaycana miniturlar təklif oluna bilər, bu formatın hər iki ölkə üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması aydın olur. Bu məsələdə dövlətlərin töhfəsi çox böyük ola bilər (məsələn, gömrük, pasport nəzarəti və digər prosedurların sadələşdirilməsi haqqında dövlətlərarası müqavilələr bağlana bilər).

Bütün göstərilən səbəblərə görə “İstiqamət marketinq sistemi” (destination market system – DMS) müxtəlif səviyyələrdə turizm şöbələrinin diqqətini get-gedə daha çox cəlb edir. Hələ keçən əsrin sonlarında Ümumdünya Turizm Təşkilatı turizm sahəsində

təyinat yerlərinin marketinqi sistemini işə salmışdır. Bu sistem vasitəsilə internet kanalları ilə məlumatların yayılması turizm industriyasında elektron ticarətin inkişafına böyük təkan verdi [18].

Təyinat marketinq sistemi turizm agentlikləri, turizm kütləvi informasiya vasitələrini (KİV), turizm industriyası müəssisələrini və istehlakçıları birləşdirir. Onun əsas fərqli cəhəti turizm istiqamətlərinin ümumi imicinin formalaşdırılması və populyarlaşdırılması, müəssisələrə (xüsusən kiçik və orta müəssisələrə) internet-ticarət meydançasının təqdim edilməsidir. Bundan başqa, DMS bütün səviyyələrdə turizm müəssisələrinin, turizm agentliklərinin və KİV-lərin regional mühit əsasında turizm industriyasının şəbəkə sistemini yaradır. Beləliklə, DMS saytının əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır [15]:

- Turizm istiqaməti haqqında dəqiq, dolğun və vaxtlı-vaxtında məlumatın təqdim olunması.
- Turizm istiqamətinin ümumi imicinin işlənilib hazırlanması və saytın istifadəçilərinə təqdim olunması.
- Genişzolaqlı (broadband) multimedia texnologiyalarından (turizm videosu, 3-D və s.) istifadə edən yüksək texnologiyalar.
- Turizmin vektor xəritəsi.
- Güclü informasiya axtarışı alətləri.
- Səyahət marşrutunun fərdi dizaynı.
- Fəal elektron jurnal (son ay ərzində baş vermiş bütün turizm aksiyaları haqqında məlumat).
- Real zaman rejimində media kanallarının təqdim olunması.
- Turizm bürolarının məlumatlarına çıxış.
- Bir neçə dildən istifadə imkanı.

Faktiki olaraq DMS turizm istiqamətləri ilə bağlı şirkətlərin klasteridir və turizm istiqamətləri elementlərinin bu sistem vasitəsilə inteqrasiyası sahənin rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasında çox əhəmiyyətlidir - regional turizmin inteqrasiyası nöqtəyi-nəzərindən DMS-in təqdim etdiyi virtual bazarların birləşdirilməsi, ümumi imicinin kütləviləşməsi, resursların birgə istifadəsi və s. rəqabət üstünlüyünün təmin olunmasına xidmət edir.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, DMS yalnız Milli Turizm Bürosunun və bütün səviyyələrdə turizm departamentlərinin dəstəyi və maliyyələşdirilməsi ilə yaradıla bilər.

Nəticə

Beləliklə, gəlmə turizm marketinqinin iştirakçıları iki kateqoriyaya bölmək olar:

- Birincisi, dövlət orqanları – müxtəlif infrastruktur obyektlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi üzrə dövlət qurumları, dövlət planlaşdırma qurumları, sahibkarlığın tənzimlənməsi üzrə dövlət strukturları, bilavasitə turizm sektorunun tənzimlənməsi ilə məşğul olan dövlət nazirlikləri və/və ya dövlət agentlikləri, ictimai informasiya vasitələri.
- İkincisi, turizm xidmətlərini bilavasitə həyata keçirən biznes strukturları – turoperatorlar, turizm agentlikləri, mehmanxanalar, restoranlar, mağazalar və digər əlaqəli şirkətlər.

Bu iki kateqoriyanın marketinq fəaliyyətinin əsas məqsədi potensial turistləri ölkənin konkret regionuna cəlb etməkdir.

Regional turizm marketinqinə təsir edən əsas amillər aşağıdakılardır:

- regionda mövcud olan cəlbedici yerlər;
- turizmin cəlbediciliyini dəstəkləyən infrastruktur;
- hədəf bazarı;
- qonaqpərvərlik səviyyəsi;
- müxtəlif növ xidmətlərin (mehmanxana, iaşə, nəqliyyat, rabitə, əyləncə və s.) keyfiyyəti;
- iqtisadi inkişaf səviyyəsi.

Marketinq fəaliyyətində dövlətin funksiyası bu sahədə üzərinə düşən vəzifələrin reallaşdırılmasından ibarətdir.

Turizm resurslarının böyük hissəsinin bərpa olunmayan xarakterini nəzərə almaqla dövlətin üzərinə düşən mühüm vəzifələrdən biri də bu resurslardan istifadədə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə riayət olunmasının təmin edilməsidir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət turizm resurslarından istifadənin rəşional tənzimlənməsini həyata keçirməlidir.

Marketinq nöqteyi-nəzərindən yollar, kommunal xidmət təchizatı və digər bu kimi irimiqyaslı infrastruktur makroiqtisadi obyektlər olmaqla turizm şirkətlərinin təsiri xaricindədir. Amma eyni zamanda da bunlar turizm xidmətlərinin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillərdir.

Yerli əhali arasında da qonaqpərvərlik ruhunun, turistlərə münasibətdə tolerantlığın təşviq edilməsi vəzifəsi də dövlət qurumlarının üzərinə düşür. Bu amillər turistin ilkin gəlişində həlledici olmasa da, turistin məmnunluq hissəsinin formalaşmasında, onun təkrar gəlməsi və qəbul edən ölkənin qonaqpərvərlik imicinin öz vətəninə yayılmasında əhəmiyyətli rola malikdir.

Turisti əhatə edən mühitin daha bir mühüm amili, sözsüz ki, informasiya-məsləhət xidmətinin səviyyəsidir. Nəzərə alsaq ki, turistlərin əksəriyyəti yerli dili bilməyə bilər, bu servisin keyfiyyətinin aparıcı rolu meydana çıxır. Yol informasiya nişanlarından, qısa və ucuz marşrutlar haqqında məlumatdan tutmuş ən xırda detallara qədər informasiya təminatı turistin pul və vaxt qənaəti üçün çox əhəmiyyətlidir.

Nəhayət, turizmin cəlbediciliyi və inkişafı üçün çox mühüm amil turistin təhlükəsizliyidir ki, bu da dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır.

Turizm sahəsində aparıcı ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, turizm məhsulunun xarici bazarlara yeridilməsi və gəlmə turizmin inkişaf etdirilməsi sahəsində müsbət nəticənin əldə olunması üçün bu məsələdə maraqlı peşəkar mütəxəssislərin, elm və təhsil təşkilatlarının, biznes strukturlarının və dövlətin fəaliyyətini koordinasiya edən strategiyanın sistemli yanaşma əsasında diqqətli şəkildə işlənilib hazırlanması və daimi monitorinq əsasında həyata keçirilməsi zəruridir.

Ədəbiyyat

1. How much do countries spend to get you to show up? / <https://www.cnbc.com/2016/09/29/tourism-how-much-do-countries-spend-to-attract-tourists.html>
2. Tourism Satellite Account Research 2014 / <https://www.wttc.org>
3. Maison de la France et ODT France deviennent Atout France / https://www.tourmag.com/Maison-de-la-France-et-ODIT-France-deviennent-Atout-France_a32281.html
4. <http://www.antor.com>
5. J. Enrique Bigné Alcañiz. "Tourism and marketing in Spain: Analysis of the situation and future perspectives", The Tourist Review, 1996, Vol. 51 Issue: 1, pp.34-40
6. www.antor.com/members/spain
7. Thailand extends visa-on-arrival fee waiver until 31 october 2019 / <http://tourismthailand.in/>
8. Tourism Authority of Thailand 'unboxes' various tourist experiences with new campaign / <https://www.marketing-interactive.com/tourism-authority-of-thailand-unboxes-various-tourist-experiences-with-new-campaign/>
9. Kerr W. R. Tourism Public Policy, and the Strategic Management of Failure. Routledge, 2003 – 78 p.
10. united states national tourism organization act of 1996 / <https://www.congress.gov/104/plaws/publ288/PLAW-104publ288.pdf>
11. Дурович, А. Организация туризма. - СПб., Питер, 2012. - 320 с.
12. https://travel.trade.gov/about/tourism_policy.asp
13. www.oecd.org
14. www.apec.org
15. Seongseop, S.&Kima, B. Marketing implications arising from a compare study of international pleasure tourist motivations and other travel-related characteristicsvisitors to Korea, Tourism Management, 26(3): pp.347-357.2004
16. Quian S. Research on behaviors of government's tourism marketing // UTMS Journal of Economics, 2010, Vol. 1, No. 1, pp. 99-106
17. Huang Y-L. Lin C-T. Mining tourist imagery to construct destination image position model // Expert Systems with Applications, Volume 36, Issue 2, Part 1, March 2009, Pages 2513-2524
18. [Sigala M. Evaluating the performance of destination marketing systems \(DMS\): stakeholder perspective / https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/MIP-08-2013-0131](https://www.emeraldinsight.com/doi/abs/10.1108/MIP-08-2013-0131)

EXCESSIVE STOCK IN SUPPLY CHAIN AND ITS CONSEQUENCES

U. S. Mehdiyev

Vice-rector, Azerbaijan State Pedagogical University

E-mail: mehdiyevu@gmail.com

Received 6 September 2019; accepted 30 September 2019

Abstract

The main purpose of this article is to investigate and identify the most important causes and consequences of bullwhip effect. The article gives examples of experiences of worldwide huge corporations and describes the most effective ways to overcome the problems arising from improper inventory management. In traditional business, inventory management is disintegrated and each company controls level of inventory itself. The research in this article was carried out on the basis of abstraction and systems analysis methods such as analytical and statistical data. An analysis of this situation is important because it poses a danger to any supply chain, without any exception is it a big corporation or government body.

Keywords: supply chain, inventory management, bullwhip effect, logistics, supply, demand, P&G, Xilinx, Hewlett-Packard.

TƏCHİZAT ZƏNCİRİNDƏ ANBAR EHTİYATININ HƏDDİNDƏN ARTIQ OLMAĞI VƏ ONUN FƏSADLARI

Ü.S.Mehdiyev

Prorektor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

E-mail: mehdiyevu@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 6 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir 26 sentyabr 2019

Xülasə

Məqalənin əsas məqsədi anbar ehtiyatlarının düzgün idarə edilməməsi nəticəsində yaranan problemlərin ən vacib səbəbləri və nəticələrini araşdırmaq və müəyyən etməkdir. Bu yazının əsas məqsədi qamçı təsirinin ən vacib səbəblərini və nəticələrini araşdırmaq və müəyyən etməkdir. Bu məqalədəki araşdırma analitik və statistik məlumatlara əsaslanaraq abstraksiya və sistemli təhlil əsasında aparılmışdır. Məqalədə iri dünya korporasiyalarının təcrübələrindən nümunələr verilmiş və inventarizasiyanın düzgün idarə edilməməsi nəticəsində yaranan problemləri aradan qaldırmağın ən təsirli yolları

təsvir edilmişdir. Ənənəvi biznes idarəetməsində, inventarın idarə edilməsi dağınıq şəkildə olur və hər bir şirkət inventarın ehtiyat səviyyəsinə özü nəzarət edir. Bu vəziyyətin təhlili vacibdir, çünki hər hansı bir tədarük zənciri üçün təhlükə yaradır, istər bu zəncir böyük bir şirkətə aid olsun, istərsə də bir dövlət müəssisəsinə.

Açar sözlər: təchizat zənciri, inventarın idarə edilməsi, qamçı effekti, logistika, təchizat.

ЧРЕЗМЕРНЫЙ ЗАПАС В ЦЕПОЧКЕ ПОСТАВОК И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ

У. С. Мехтиеv

проректор, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет,
E-mail: mehdiyevu@gmail.com

Резюме

Основная цель этой статьи состоит в том, чтобы исследовать и идентифицировать наиболее важные причины и последствия эффекта кнута. В статье приводятся примеры опыта крупных мировых корпораций и описываются наиболее эффективные способы преодоления проблем, возникающих из-за неправильного управления запасами. В традиционном бизнесе управление запасами дезинтегрировано, и каждая компания сама контролирует уровень запасов. Исследования в данной статье проводились на основе методов абстракции и системного анализа, на основе аналитических и статистических данных. Анализ этой ситуации важен, потому что она представляет опасность для любой цепочки поставок, без каких-либо исключений, независимо от того, является ли она крупной корпорацией или государственным органом.

Ключевые слова: цепочка поставок, управление запасами, эффект кнута, логистика, предложение.

Introduction

In traditional production and logistics management systems, all enterprises are considered as isolated elements, independently planning their needs and procurements. In this case, significant deviations and fluctuations occur throughout the entire supply chain. Local optimization, inconsistency of actions of the participants in the logistics chain and insufficient information exchange lead to the so-called Bullwhip effect. This effect is a situation in which insignificant changes in the demand of the final consumer

lead to significant deviations in the plans of other participants in the logistics chain (subcontractors, suppliers, etc.). When the Bullwhip effect occurs, the uninterrupted movement of material and information flows in the logistics chain is violated, thereby causing the risk of failure to fulfill the customer's order.

Explanation of bullwhip effect

The bullwhip effect as seen in supply chains is the demand fluctuation that happens in the stages of the supply chains. Demand fluctuations happen frequently not because of changes in the demand of the final consumer but are rather created within the supply chain and increased as we move upstream in the supply chain (Zotteri, 2013). Examples of this phenomenon are; Procter and Gamble that discovered fluctuations in diapers demand that could not be attributed to changes in customer demand (Lee et al., 1997) and in the demand versus supply between Xilinx and Cisco. It is very crucial to control the bullwhip effect because it influences negatively each stage of the supply chain and its effect is visible in the variation of costs, lead time, the availability of the products and the profits. Products may become unavailable due to unexpected variability in the demand that may lead in stock outs in the supplier level when the demand is higher than the stock, thus making the nodes of the supply chain lose sales and consequently profits until they are able to provide their end customers with what they requested. In addition, the lead time is affected by the bullwhip effect because a supplier needs time in order to adapt in an unpredictable surge in demand, a manufacturer may need to start a new production run and place new orders for materials with the supplier so that he can meet the requests of the downstream level, meaning the distributors, wholesalers and retailers, while the distributors will place additional orders with the suppliers or contract new ones, making the lead time longer. Manufacturing costs increase due to excess capacity, inventory and warehousing costs increase because the bullwhip effect creates higher inventory that needs additional storage space, which incurs higher costs, transportation and labour costs also increase due to the bullwhip, because the organisation would need to either buy or rent extra transportation capacity to meet unexpected peaks in the demand and added human resources will be needed to handle the greater volume of goods that are either temporarily hired or maintained by the companies as excess labour capacity (Balan, 2008). Moreover, the bullwhip effect should be controlled because it causes poor customer service, misguided capacity plans and missed production schedules (Lee et al., 1997).

The causes of excessive stock in inventory

The causes of the bullwhip effect can be either operational or behavioral. The operational causes include: lead time, inventory policy, replenishment policy, improper control

system, lack of transparency, number of echelons, multiplier effect, lack of synchronization, misperception of feedback, local optimization without global vision, company processes, and capacity limits. The behavioral causes comprise neglecting to take into consideration time delays when making order decisions, lack of learning and/or training, and fear of empty stock (Bhattacharya and Bandyopadhyay, 2011).

The four major causes of the bullwhip effect belong to the operational causes and are: demand forecast updating, order batching, price fluctuation, and rationing and shortage gaming. Forecasts are a problem because they are rarely right due to the fact that they are often based on the history of the orders of the immediate customer. Future demands are updated continuously as the new data become available and the orders sent to the supplier represent not only the replenishment of the stock needed to meet future demand but also the essential safety stock that with long lead times result in fluctuations in the order quantities that are much greater than those in the demand data. Order batching is a significant cause of the bullwhip effect because companies often place orders of batches with the intent to avoid the cost related with the processing of the orders and the cost related to transportation especially when the truck is less than full, with the suppliers consequently facing an erratic stream of orders thus creating the bullwhip effect. Price fluctuation is another cause of the bullwhip effect because when promotions or discounts are offered people tend to buy bigger amounts of products and stocking up, which results in their buying pattern not matching with their consumption pattern (Lee et al., 1997). Rationing and shortage gaming happens when there is a shortage in the supply of a product and the supplier tries to satisfy all of its customers with rationing to smaller quantities, while the buyers place bigger orders in order to secure their inventory (Bhattacharya and Bandyopadhyay, 2011). P&G observed that distributor orders to the factory varied far more than the preceding retail demand in case of the demand fluctuations for Pampers (disposable diapers).



Fig.1 Fluctuation of retailer's demand

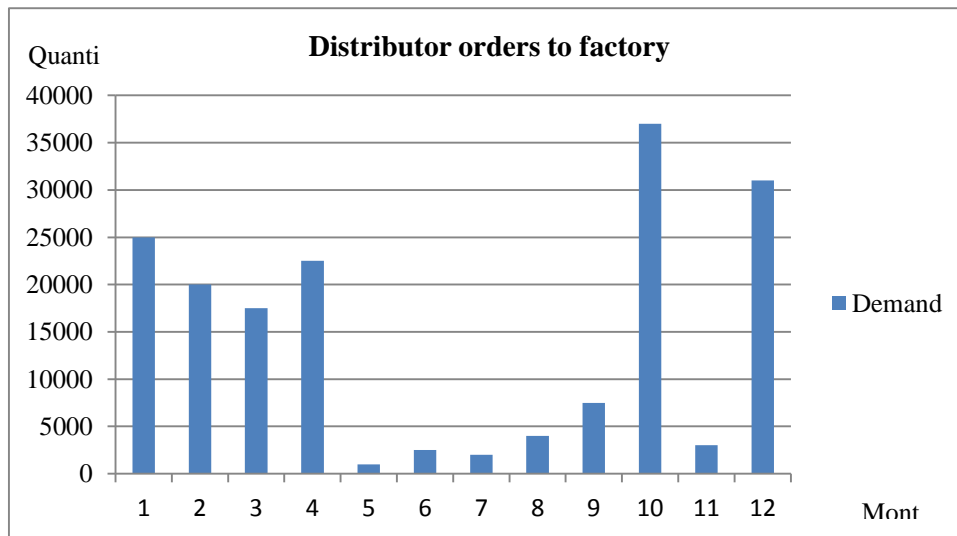


Fig.2 Fluctuation of distributor's demand

The graphical representations above show the bullwhip effect between two supply chain partners. It can be seen that the distributor orders to the factory experience demand fluctuate far more drastically than the retail demand. Over time as the distributor builds inventory and fulfills orders, it communicates very different demand levels to the upstream factory by the order amounts it requests. This becomes more complicated the farther up of the supply chain.

Different ways to avoid the problem

To reduce or eliminate the bullwhip effect companies have used different ways. Remedy in cases of demand forecasting as a cause of the bullwhip is the sharing of the point of sales data of the downstream supply partners with the upstream supply partners with the use of Electronic Data Interchange (EDI) and Computer Assisted Ordering (CAO). When the bullwhip effect is created due to ordering large batches companies use EDI and CAO to reduce the cost of paperwork when ordering and replenishing stock. Transportation costs are another reason why ordering in batches is preferred as companies find that it is economical to order a full truckload even if it leads to infrequent replenishments but a solution to that is ordering a full truckload with a variety of products and not just one. The use of 3rd party logistics is also observed due to the fact that breaking order batches reduces the bullwhip effect and increases ordering costs simultaneously. Third party logistics allow economies of scale, truckloads at full capacity from different suppliers, and economical small batch replenishment. In cases of price fluctuation the companies use continuous replenishment policies (CRP), everyday low price (EDLP), and activity-based costing (ABC) with the objective being the reduction of the frequency as well as the level of discounting of the wholesale price. When rationing and shortage gaming is the reason for the bullwhip effect companies are making an effort to discourage retailers to overstate their needs and cancel orders by implementing more severe policies where returns and cancellations are concerned (Bhattacharya and Bandyopadhyay, 2011).

Examples

P&G

Supply chain managers at P&G noticed the extreme demand fluctuations for some of their key brands, where the consumer purchases had a relatively constant rate but the further upstream they moved, they found an important increase in the variation of the orders, which is called the bullwhip effect. In order to reduce the impact of the bullwhip effect P&G:

- Introduced a vendor-managed inventory (VMI) system involving a supplier of diaper tape, 3M and a customer, Wal-Mart
- Provided sales information to suppliers via aggregated point-of-sale (POS) data
- Applied Continuous Replenishment Policies (CRP)
- Used Electronic Data Interchange (EDI) and Computer-Assisted Ordering (CAO) in order to reduce costs related to the paperwork when ordering and replenishing stock as well as the cost of other transactions

- Encouraged its distributors to order in mixed Stock Keeping Units by offering them discounts every time they did so
- Used Collaborative Planning Forecasting and Replenishment (CPFR) and Consumer Driven Supply Network (CDSN)
- Application of Everyday Low Price (EDLP), to reduce the frequency as well as the level of price discounts in wholesales. (Bhattacharya and Bandyopadhyay, 2011)

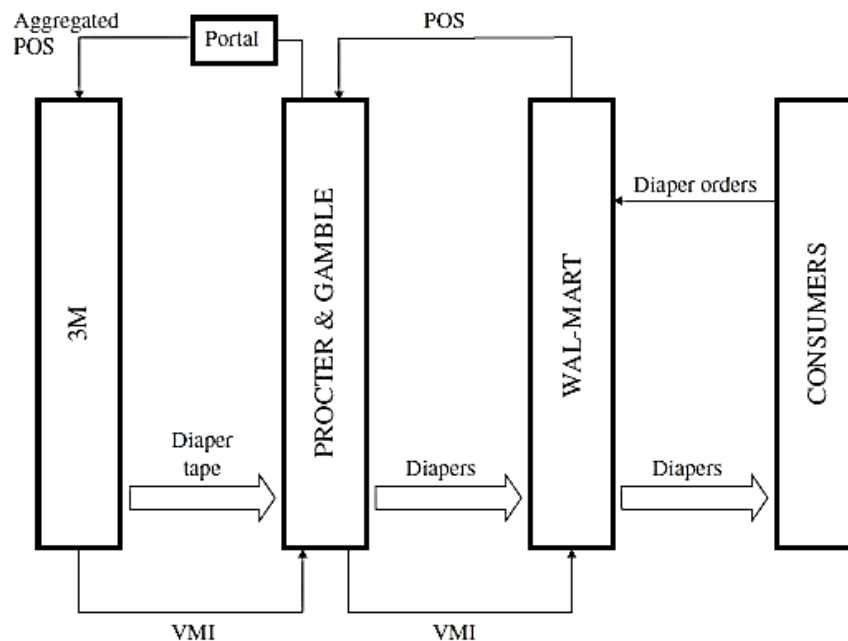


Fig.3 The P&G bullwhip solution

In addition to all those measures P&G took in order to mitigate the influence of the bullwhip effect, other steps could help towards this goal, such as:

- Reduction of the number of the echelons in their supply chain
- Offering motives through contracts in exchange of information sharing or access to crucial information about the customers.
- Decrease of the lead times
- Echelon-based inventory control, the total inventory of its upstream and downstream sites for optimal inventory control
- Rationing products based on passed sales record or order and sharing sales, capacity, and inventory data to reduce gaming
- De-motivating retailers to exaggerate their needs and then cancel their orders by implementing stricter policies regarding returns and cancellations

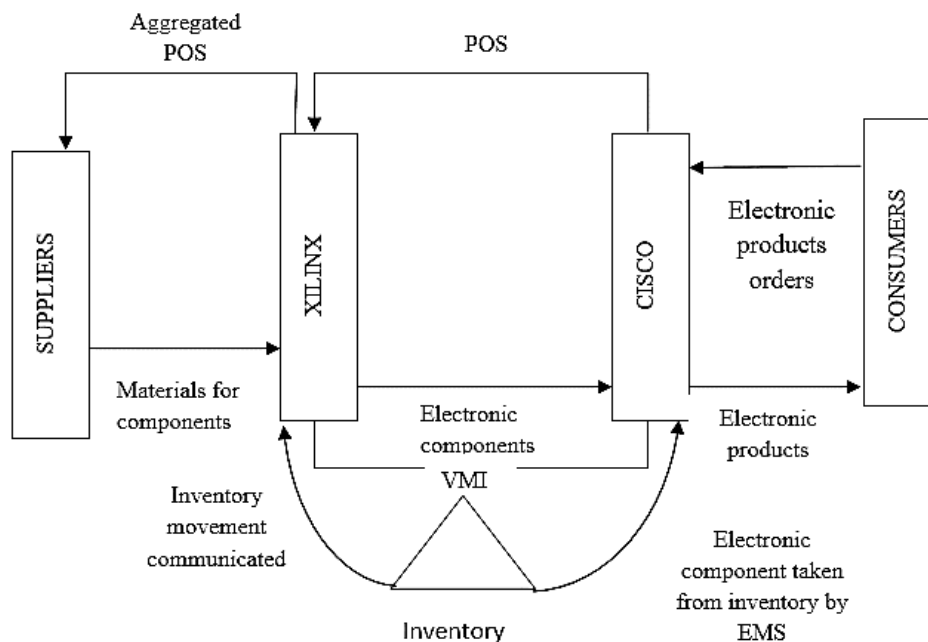
- Building partnership relationships through contracts and enhancing trust between those supply chain partners. (Bhattacharya and Bandyopadhyay, 2011)

Xilinx

Xilinx produces electronic components for major producers of electronic products, which include Cisco among others and distributed them with the help of intermediate specialist technology B2B supplier, like Avnet. However, at one point in their relationship there was a big difference between the quantity of electronic components required by Cisco and the one produce and supplied by Cisco via its distributors that left Cisco with millions of dollars of excess inventory. The likely reasons that resulted in demand versus supply variance at Cisco are:

- Electronics industry was recovering from a major downturn
- Lack of coordination and synchronisation in terms of delivery, receiving of goods, ordering shipping and so on between Xilinx and Avnet
- Misperception of feedback, for example incoming delivery schedules could be wrongly interpreted
- Improper processes in Xilinx and Anvent
- Selection of improper control systems at either stages of the supply chain

In order to fix the problem Xilinx decided to maintain direct interactions with Cisco through its website, eliminating Avnet from the process and creating a new supply chain arrangement that is shown below:



Xilinx decided to remove Avnet, introduce vendor managed inventory (VMI) via the ‘Xilinx Virtual Direct Program’ that was later called ‘Direct Fulfilment Program’, and the use of a demand – driven system in which an inventory movement would be communicated to Xilinx when an electronic component was taken from inventory by the Electronic Manufacturing Services provider at Cisco. This new approach was bound to have benefits and some drawbacks as is illustrated in the table underneath (Evanko, 2010):

ADVANTAGES	DISADVANTAGES
Reduction of the bullwhip effect	Reliance in technology that may fail
Decrease in inventories for both vendor and manufacturer	Complicates the supply chain in the short-run until everyone knows their role
Deeper collaboration and strengthened partnership	Hard to use with price discounts and special pricing
Improvement in service level	All the employees involved must support it something that is difficult to achieve
Focus on core competencies	Initial investment cost
Lower stock-outs and ordering costs	
Reduction of the operating costs	
Access to inventory levels and POS data making forecasting easier	
Results are visible quickly after implementation	
Smooths the demand and reduces uncertainty	
Less warehouse capacity needed	
Optimised transportation	
Reduction of the number of echelons with the removal of Avnet	
Decreased obsolescence	
Simpler and quicker supply chain	

Order winner is how companies win orders once they have entered the market against the other competitors that also qualified to be in the same market. With order winners the companies have to meet the requirements of the customers at a better level than the rival companies. The structures of the supply chain will let us understand how the

companies are helped by them in order to achieve winning orders against the competition (Hill, 2005).

Hewlett-Packard (HP)

Hewlett-Packard is a company that manufactures high-tech products where time to market and flexibility are key factors for the success of the products and subsequently the whole company. In HP all the components are made-to-stock, while the 'box' is build-to-order, that way the time it takes to assemble the product is pretty insignificant if all components are available. Hence, by keeping inventory at the component level, orders can be filled quickly and for that HP has a regional supply hub from where HP and its contract manufacturers get information about the stock, put orders for replenishment and are provided with components, with HP installing and testing the software and the contract manufacturers building semi finished PCs that are then moved to the channel assembly partners where they are built to 'vanilla boxes' leaving the value added resellers to configure the products to customer requirements and sell them. Postponing the assembly until an order has arrived provides a great level of flexibility to changing customer demands, thus improving the cost-effectiveness of the supply chain. The inventory-service trade-off is quite important for HP's supply chain management because for each order a number of various components are required and a stock-out in any of them could cause delays. In such a supply chain inventory is stocked to every node for better customer service (Song and Yao, 2002). A strategic Planning and Modelling (SPaM) group was formed in order to form this supply chain because the inventories were mounting to billions and the customers were greatly dissatisfied with the time it took to fulfil their orders and found problems with ordering data that were missing or wrong and introduced the Worldwide Inventory Network Optimizer (WINO), which measured the customer service for final products in terms of fill rates and was later rewritten in a more powerful tool named Supply Chain Analysis Tool (SCAT). SPaM's work included collaboration with contract manufacturers and other strategic partners, like the key suppliers (Lee and Billington, 1995).

Procter and Gamble (P&G)

Procter and Gamble (P&G) is a company that makes and markets over 300 brands of consumer goods worldwide and has as an order winner low cost. P&G undertook a restructuring called strengthening global effectiveness (SGE) to streamline work processes, drive out non-value-added costs and rationalise manufacturing and distribution. Wanting to deliver better consumer value by removing non-value added costs, P&G developed more efficient linkages with trade customers, thus reducing inventory and eliminating the least productive size. To make this possible P&G restructured its supply

chain. The distribution centres (DC) locations were decided based on customer location, services and sole sourcing and the number of DCs needed by trading off the reduction in transportation cost and improvement in customer service provided by a different warehouse against the increases in inventory costs of another warehouse for the product sourcing a geographic system (GIS) was used to provide a decision support system, where different aspects of the supply chain could be changed and then compare the cost of the option to others under consideration. This resulted in the closing of some sites and saving hundreds of million per year making the supply chain more efficient (Camm et al., 1997). P&G uses CPFR that led to better forecasts and planning that reduces out-of-stocks, lost sales and costs and inventory levels and increased on-self availability that help increase the sales. P&G uses a customer driven supply network with intelligent daily forecasting that improves the forecasting accuracy, reduces safety inventory lowering the related costs, and increases sales and profits (Singh, 2011).

Xilinx

Xilinx is a semiconductor firm that produces integrated circuits (IC) that are components to other subassemblies or final products so the company needs to deliver these components quickly, to the right place on the right time and at right quantities because it is really essential for its customers and their products. That is why Xilinx has as an order winner the delivery speed and reliability. In the Xilinx supply chain, supply partners perform the wafer fabrication and assembly into a product called die, then Xilinx together with some partners pull dies from die inventory and customise them into finished ICs. From the finished goods inventory a distributor buys the ICs and supplies them to original equipment manufacturers that incorporate the ICs into their products and then customers buy these products by retailers. Xilinx improves its supply chain in the manufacturing process of ICs by using product and process postponement. Xilinx uses product postponement by standardizing some components or processes or by moving customization steps downstream in order to avoid excessive inventory while providing great service to customers.

With the help of proprietary design technologies Xilinx creates various types of ICs, differentiated by general features like speed, package type and grade enabling the customers to order products with the appropriate features and then performing the final configuration using software themselves. In-system programming (ISP) allows even greater product postponement because customers can reprogram the logic even after the device is installed in the system. On-time delivery is really important to Xilinx, so the company has regularly resolved the trade-off between inventory and on-time delivery by adding inventory. Using postponement and holding most inventory at die bank is less costly than keeping it at finished goods and has lower risk of obsolescence.

Apart from shortening the design-process time, product postponement improves the efficiency of the operations by decreasing procurement lead times. Xilinx also uses process postponement, designing the production and distribution processes so that it can delay product differentiation by moving the decoupling point toward the end customer making the products based on forecast and based to orders before and after the decoupling point respectively, but allowing the positioning of the decoupling point to change if needed. To make process postponement more effective Xilinx works with its manufacturing partners to reduce back-end lead times by trying to reduce the wafer-fabrication time from three to one and a half month. Xilinx uses a virtual business model where logistics, sales, distribution and most of manufacturing are subcontracted to long-term partners, while keeping in-house the technology research, the design of the circuits, customer service, demand management and supply chain management (Brown et al., 2000).

Conclusion

The bull hip effect is a logistics problem that arises at the last stage of the supply chain, but for most companies it is almost impossible to solve this problem totally. As shown earlier in the examples, requires a comprehensive solution. It is necessary to analyze the current situation and identify factors contributing to the appearance of this effect in the chains. It should be noted that the elimination or reduction of bullwhip effect do not have one universal method.

Referances

1. Bhattacharya R.; Bandyopadhyay S., (2011), “A review of the causes of bullwhip effect in a supply chain”, *International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, Volume 54, Issue 9-12, p 1245-1261
2. Brown A. O.; Lee, H.L.; Petrakian, R., (2000), “Xilinx Improves Its Semiconductor Supply Chain Using Product and Process Postponement”, *Interfaces*, Volume 30, Issue 4, p65-80
3. Camm J. D.; Chorman T.E.; Dill F.A.; Evans J.R.; Dennis, J.; Wegryn, G.W., (1997), “Blending OR/MS , Judgement, and GIS: Restructuring P&G’s Supply Chain” *Interfaces*, Volume 27, Issue 1, p128-142
4. Evanko P., (2010), “Vendor-Managed Inventory”, *HVACR Distribution Business*, p32-35
5. Hill T., (2005), “Operations Management”, palgrave macmillan , 2nd Edition, p49-62
6. Lee H. L.; Billington C., (1995), “The Evolution of Supply Chain Management Models and Practices at Hewlett-Packard
7. Singh K., (2011), “P&G Supply Chain Management”
8. Song J. S.; Yao, D.D., (2002), “Supply Chain Structures: coordination, information and optimisation”, Kluwer Academic Publisher

KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İQTİSADI SEKTORLARA TƏSİRİNİN ÖLÇÜLMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

S.Z.Orucov

müəllim, ADA universiteti

E-mail: sorujov@ada.edu.az, tel: (+99451)3171988

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 10 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir 23 sentyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi kiçik və orta sahibkarlıq (bundan sonra “KOS”) və iqtisadi inkişaf əlaqəsinin reqressiya tənlikləri əsasında araşdırılması zamanı meydana çıxan endogen meyilliliyin (“endogeneity bias”) iqtisadi-nəzəri və riyazi izahatını verməkdir. Tədqiqat işi elmi abstraksiya və sistemli təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq KOS və iqtisadi inkişaf arasında əlaqənin ekonometrik təhlilində meydana çıxan endogen meyillilik araşdırılmış və isbat edilmişdir ki, cari kontekstdə endogen meyilliliyi nəzərə almadan reqressiya tənliklərinin qurulması əmsallarının Qaus-Markov şərtləri çərçivəsində məxsus olduqları obyektivlik (“unbiasedness”) və ardıcılıq (“consistency”) xassələrinə xələl gətirir. Tədqiqatın məhdudiyyətləri: endogen meyilliliyin aradan qaldırılması üsulları təhlil edilməmişdir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti: bu məqalə Azərbaycan dilli ekonometrik ədəbiyyatın zənginləşdirilməsi baxımından və ekonometrik üsulların sosial sahələrə tətbiq olunması ilə bağlı araşdırmalar üçün faydalı ola bilər. Tədqiqatın elmi yeniliyi və orijinallığı: Azərbaycan dilində cari məsələlərlə bağlı ədəbiyyatın qıtlığını nəzərə alaraq, tədqiqat işi müəyyən mənada orijinal sayıla bilər.

Açar sözlər: kiçik və orta sahibkarlıq; endogenlik xətası; ekonometrika; iqtisadi inkişaf; reqressiya.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE ASSESMENT OF THE EFFECT OF SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES ON ECONOMIC GROWTH

S. Z. Orujov

ADA university, instructor

E-mail: sorujov@ada.edu.az, tel: (+99451)3171988

Received 10 September 2019; accepted 23 September 2019

Abstract

The main objective of this research is to provide economic, theoretical and mathematical explanation of endogeneity bias which arises in the context of regression analysis while evaluating the effect of Small and Medium Enterprises (hereinafter re-ferred to as “SME”) on economic growth. The study relies on research methodologies such as scientific abstraction and systematic analysis and logical induction. As a result of the study, endogeneity bias arising in the context of the econometric analysis of the relationship between SME and economic growth was analysed, and it was proven that the estimation of regression equations in the current framework without considering the endogeneity issue endangers unbiasedness and consistency features of coefficients which they are assumed to have under the regularity conditions of Gauss-Markov. The limitations of the study comprise the absence of the analysis of the methods for preventing endogeneity bias. The practical use of the study: This piece of research may be useful for enrichment of econometric literature in Azerbaijani language and for other studies dealing with the application of econometric methods to social sciences. Originality and Novelty of the study: This piece of research can be counted as being novel and original if we consider the lack of literature in Azerbaijani language on issues in question.

Keywords: Small and medium enterprises; endogeneity bias; econometrics; economic growth; regression.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ИЗМЕРЕНИЯ ВЛИЯНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СЕКТОРАХ ЭКОНОМИКИ

С. З. Оруджев

Преп., Университет АДА

E-mail: sorujov@ada.edu.az, tel: (+99451)3171988

Резюме

Основная цель исследования - предоставить экономико-теоретическое и математическое объяснение эндогенности смещения («endogeneity bias»), возникающего при изучении взаимосвязи между малым и средним предпринимательством (далее МСП) и экономическим развитием на основе уравнений регрессии. Научно-исследовательская работа проводилась на основе таких методов исследования, как научная абстракция и систематический анализ, логическое обобщение. В исследовании изучалась эндогенное смещение в эконометрическом анализе взаимосвязи между МСП и экономическим развитием, и было доказано,

что в современных условиях построение уравнений регрессии без учета эндогенного смещения основано на «объективности» коэффициентов согласованности»). Ограничения исследования: методы устранения эндогенной ошибки не были проанализированы. Практическая значимость исследования: данная статья может быть полезна для обогащения эконометрической литературы на азербайджанском языке и для исследования применения эконометрических методов в социальных областях.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, эндогенная ошибка, эконометрика, экономическое развитие, регрессия.

Giriş

Son onilliklərdə kiçik və orta sahibkarlıq (bundan sonra “KOS”) və iqtisadi inkişaf arasında əlaqənin olub-olmaması elmi və ictimai müzakirələrin mühüm predmetlərindən birinə çevrilmişdir. İstər elmi ədəbiyyatda, istərsə də fərqli yerli və beynəlxalq təşkilatların ölkələrin iqtisadi inkişafının gələcək perspektivləri ilə bağlı məruzələrində son zamanlar KOS-un əhəmiyyəti vurğulanmaqdadır. Lakin, məsələnin maraqlı tərəfi bundan ibarətdir ki, KOS-ların iqtisadi inkişafa təsirinin olub-olmaması məsələsində fikirlər yekdil deyildir. Məqalədə KOS-lara dəstək vermə siyasətinin tərəfdarları və əleyhdarlarının əsaslandığı arqumentlər təsnif edilmişdir. Bundan başqa, KOS-lara dəstək vermə məsələsində çox böyük önəm daşıyan təsnifat meyarları məsələsinə toxunulmuşdur ki, bu da sonuncu sahə ilə bağlı iqtisadi siyasətin tətbiqində problemlər yaradır. KOS-ların təsnifat meyarlarının təyin edilməsi ilə bağlı 3 mühüm məsələ vardır ki, məqalədə onlara toxunulmuşdur.

Cari məqalənin məqsədi KOS-larla bağlı elmi ədəbiyyatda olan fərqli fikirlərin qısa xülasəsini vermək və bu fərqli fikirlərin arxasında dayanan faktorları meydana çıxarmaqdır. Bundan başqa, məqsədimiz həm də, KOS və iqtisadi inkişaf arasında əlaqənin öyrənilməsində tətbiq olunan əsas metodologiyanın bir məqalənin timsalında müfəssəl izahını vermək və metodoloji problemlərin əsasında duran endogen yayınma məsələsini qısaca və riyazi şəkildə şərh etməkdir.

KOS və iqtisadi sektorlara təsirinin nəzəri aspektləri

KOS və iqtisadi inkişafın əlaqəsi məsələsi uzun müddət həm elmi, həm ictimai müzakirələrin mərkəzində olmuşdur. KOS-ların iqtisadi inkişafa təsiri məsələsi ilə bağlı iki əsas nəzəriyyə mövcuddur: klassik və müasir. Klassik nəzəriyyənin əsas simalarından olan Hoşeliç, Fişer və Anderson qeyd edirlər ki, ölkələr kiçik müəssisələrə yardım etmək yerinə inkişaf potensialı olan böyük müəssisələrə dəstək göstərməlidirlər, çünki iqtisadi inkişaf prosesinin uzun vədəsində böyük firmalar dominantlıq təşkil edəcəklər

[1]–[4]. Bunun əksinə olaraq müasir nəzəriyyənin əsas simalarından olan Beri və Mazumdar [5], habelə, Levi və Povell [6] KOS-ların böyük əhəmiyyətə malik olduğu Avropa ölkələrinin və digər inkişaf etmiş ölkələrin təmsalında sonunculara dəstək göstərmənin əhəmiyyətli olduğunu önə sürürlər [7].

KOS-lara dəstək tərəfdarları adətən aşağıdakı 3 arqumenti əsas götürürlər:

KOS-lar böyük müəssisələrdən daha səmərəlidir;

KOS-lar rəqabəti gücləndirir və yüksək səmərəliliyə, innovasiyalara və produktivliyə səbəb olurlar;

KOS-lar daha çox əmək intensivdirlər və bu səbəbdən də KOS-lara dəstək göstərilməsinə yoxsulluğun aradan qaldırılmasının bir vasitəsi kimi baxmaq olar [8].

KOS və iqtisadi inkişaf arasında müsbət əlaqənin olduğunu dəstəkləyən bir çox elmi əsərlər vardır. Məsələn, Obi və digər həmmüəlliflər KOS-ların iş yerlərinin açılması, yoxsulluğun aradan qaldırılması və həyat standartlarının artırılması kimi önəmli məsələlərə necə təsir etdiyini ölçmək üçün elmi araşdırma aparmışlar. Müəlliflər Nigeriyanın müxtəlif bölgələrində sorğu keçirmişlər və araşdırmalarını sorğu məlumatlarına əsaslandırmışlar. Araşdırma nəticəsində KOS-ların müsbət təsiri ilə bağlı hər 3 hipotez yoxlanmışdır və heç birinin statistik olaraq rədd edilməsi mümkün olmamışdır. Sonda müəlliflər KOS-ların inkişaf etməkdə olan və xüsusən keçid dövrünü yaşayan ölkələr üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi qənaətinə gəlmişlər [9]. Bundan əlavə, Tahir və digər həmmüəlliflər (2018) Malayziya iqtisadiyyatının fərqli sektorlarına aid olan və 2005-2016-ci illəri əhatə edən panel məlumatlarını istifadə etmişlər və araşdırma nəticəsində bəlli olmuşdur ki, KOS-lar iqtisadiyyatın statistik əhəmiyyətli körükləyici faktorlarıdır. Məxsusən, müəlliflər müəyyən etmişlər ki, KOS sektorunun 1% artımı ümumi iqtisadiyyatın 32% artımına səbəb olmaqdadır [10]. Bundan başqa, Brako (2014) KOS-ların iş yerlərinin açılması, əlavə dəyərin yaradılması və gəlirin ədalətli paylanmasına müsbət təsirinin statistik əhəmiyyətini ortaya çıxarmışdır [3, səh. 3]. Bütün bu məsələləri nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, KOS-lar haqqında klassik nəzəriyyə son zamanlar daha az dəstək görməkdədir və tam tərsinə olaraq, müasir nəzəriyyənin tərəfdarlarının sayı artmaqdadır. Bunu bir çox beynəlxalq təşkilatların inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki KOS-lara yardım ayrılmasına göstərilən xüsusi diqqət də isbat etməkdədir. Məlum məsələdir ki, Dünya Bankının həyata keçirdiyi proqramların 80%-i KOS-ların maliyyə vəsaitlərinə çıxışının təmin edilməsinə, qalan 20%-i isə dolaylı yolla KOS-lara yardım edən institutların dəstəklənməsinə yönəldilmişdir [11]. Lakin, qeyd etdiyimiz kimi, elmi ədəbiyyatda KOS-larla bağlı klassik nəzəriyyənin tərəfdarları da qalmaqdadır. Məsələn, Paqano və Şivardi (2003) müəssisənin ölçüsü ilə iqtisadi inkişafın müsbət statistik əlaqəsini isbat etməyə çalışmışlar. Müəlliflərin elmi araşdırması Avropa ölkələrinin iqtisadiyyatlarında müəssisə ölçülərinin sektoral

paylanmasına əsaslanmışdır. Onlar qeyd edirlər ki, böyük ölçülü müəssisələr daha produktivdirlər, çünki bu cür müəssisələr araşdırma və inkişaf fəaliyyətlərindən (R&D) bəhrələnmə bilirlər və bu cür fəaliyyətlər adətən KOS-lar üçün əlçatan deyildir. Dolayısı ilə, müəlliflər “miqyas iqtisadiyyatının” önəmini irəli sürürlər və böyük müəssisələrin iqtisadi inkişafa daha çox töhfə verdiyini düşünürlər [12]. Öz növbəsində Snodgrass və Biqs (1996) sektorlararası məlumatları istifadə edərək isbat etmişlər ki, müəssisənin miqyası və əmək intensivliyi arasında heç bir statistik əhəmiyyətli əlaqə mövcud deyil. Tam tərsinə, müəlliflər qeyd edirlər ki, ölkələr inkişaf etdikcə istehsalat sahəsində olan müəssisələrin ölçüsü artmağa başlayır və cari sahədə KOS-ların töhfəsi azalmağa başlayır. Bundan başqa, müəlliflər iddia edirlər ki, İtaliya və Yaponiya kimi istisnalara çıxmaq şərti ilə istehsalatda olan iş yerlərinin 60%-i irimiqyaslı müəssisələrin hesabına formalaşır. Maraqlı məsələ budur ki, sonuncu müəlliflər müəssisə ölçüsünün iqtisadi inkişafı ilə bağlılığını tamamilə inkar edir və qeyd edirlər ki, müəssisə ölçüsü adətən ölkənin qanunları, institutları, təbii resursları, elmi-texniki tərəqqi səviyyəsindən daha çox asılıdır və müəssisə ölçüsünün özü iqtisadi inkişafa bilavasitə təsir etmək gücündə deyil [13].

Elmi ədəbiyyatda rast gəlinən digər bir fikir isə KOS-lara dəstək göstərilməsi məsələsinin önəmsiz və bazara müdaxilə etməyin yersiz olduğunu irəli sürür. Məsələn, Edmiston (2007) vurğulayır ki, siyasət qərarları verən şəxslər üçün ən gözəl təklif budur ki, onlar qərarlarını bazarda istər kiçik, istərsə də böyük olan bütün müəssisələr üçün münbit şəraitin yaradılmasına yönəltməlidirlər və bazarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin optimal ölçüsünü bazarın özünün təyin etməsinə icazə verməlidirlər [14].

Elmi ədəbiyyatı diqqətlə gözdən keçirdikdə məlum olur ki, KOS və iqtisadi inkişaf arasında münasibətlə bağlı fikirlər heç də birmənalı deyildir. Düşünürük ki, KOS və iqtisadi inkişaf arasında əlaqənin olub-olmaması haqda fikirlərin fərqliliyinin kökündə bir sıra amillər durur və ədəbiyyatı diqqətlə nəzərdən keçirdikdən sonra bu çətinliyin əsasında duran bəzi məsələləri müəyyən etmişik. Fikrimizcə, KOS-ların iqtisadi inkişafı ilə səbəbiyyət əlaqəsində olub-olmamasını təyin etməkdə ən böyük çətinlik reqressiya modelində KOS-ların inkişafının endogen olmasıdır. Buna ekonometrik elmi ədəbiyyatda endogen meyillilik deyilir və bu problemin ortadan qaldırılmasının ən geniş yayılmış üsulu instrument dəyişənlərinin istifadəsi metodudur və bunun da müxtəlif növləri mövcuddur [15]–[18]. İkinci məsələ isə effektiv instrument dəyişəninin tapılması problemdir ki, cari məsələdə effektiv instrumentin tapılması çox çətinidir. Üçüncü problem isə, KOS təsnifatının özünün birmənalı olmamasındadır. Belə ki, KOS təsnifatı müxtəlif ölkələrdə və fərqli beynəlxalq təşkilatların bəyannamələrində müxtəlif cür spesifikasiya olunmuşdur. Gibson (2001) KOS-un vahid təsnifatı məsələsində 3 önəmli fikir irəli sürmüşdür [19]: KOS-ların fərqli ölkə qanunvericiliklərində və fərqli beynəlxalq təşkilatların aktlarında fərqli təsnifatı sonuncuların maliyyə vasitələrinə effektiv çıxışının təmin olunmasında çətinliklər törədə bilər. Maraqlı məsələ budur ki, Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta

Fondunun, Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankının, Asiya İnkişaf Bankının, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və fərqli ölkələrin KOS təsnifatı bir-birindən tamamilən fərqlənir. Bu məsələ təkcə KOS-ların maliyyə vasitələrinə çıxışı üçün problem yaratmır, həm də ölkələrarası KOS-larla bağlı araşdırma aparən alimlərin işində də çətinlik törədir. Məsələn, Bek və digər həmmüəlliflər (2005) fərqli ölkələrin panel məlumatları əsasında reqressiya modeli qurmuşdur və işçi sayı 250-dən az olan müəssisələri KOS kimi təyin etmişdir [8, səh. 5]. Məsələ bundan ibarətdir ki, ixtiyari şəkildə seçilmiş 250 nəfər işçi həddi KOS analizi üçün düzgün ölçü ola bilməz, çünki KOS-lar hər bir ölkə qanunvericiliyinin özünəməxsus KOS təsnifatı əsasında maliyyə və digər dəstəklərdən bəhrələnmə bilirlər. Belə olan halda, ixtiyari şəkildə təyin olunmuş yuxarı hədd əsasında seçilmiş müəssisələrin KOS kimi təyinatı və bunun əsasında da reqressiya tənliklərinin qurulması aparılan araşdırmanın inandırıcılığına kölgə salır. Bu cür məlumatlar əsasında hesablanan KOS və iqtisadi inkişaf əlaqəsi reqressiyasının əmsalları da inandırıcı deyil və qiymətləndirmə üçün istifadə oluna bilməz. Məhz bu səbəbdən də sonuncu məqalədə KOS-ların iqtisadi inkişafa təsiri statistik əhəmiyyətli olmamışdır və bu nəticələr heç də qənaətbəxş deyildir. Əslində bu məsələ Levin və Zervos (1993) tərəfindən vurğulanmışdır. Belə ki, bu müəlliflər fərqli ölkələrin məlumatları əsasında aparılan KOS və iqtisadi inkişaf əlaqəsinin reqressiv analizlərinin nəticələrinin inandırıcı olmaması qənaətindədirlər, çünki məlumatların məxsus olduğu ölkələr və bu ölkələrdə olan KOS təsnifatı bir-birindən fərqlidir. Daha sadə desək, ölkələr o qədər fərqlidir ki, məlumatların eyni ana kütləyə malik olması məsələsi inandırıcı fərziyyə olmaqdan kənarlaşır [20];

Gibson (2001) KOS təsnifatının əsasında duran işçi sayını da təsnifat meyarı kimi götürülməsinin düzgün olmadığını qeyd etmişdir və sonuncu qeyd edir ki, dövriyyənin təsnifat meyarı kimi götürülməsi heç də düzgün fikir deyildir. Fikrimizcə, işçi sayının təsnifat meyarı götürülməsi heç də pis fikir deyildir. Çünki, işçi sayı həm KOS-ların təsnifatı, həm də onların inkişafının bir ölçüsü kimi çıxış edə bilər. Belə ki, adından göründüyü kimi, KOS-lar kiçikdirlər, adətən onlar daha az kapitalla malikdir və KOS-ların istehsalı adətən əməyə əsaslanmışdır. Bu səbəbdən də işçi sayı həm KOS təsnifatının, həm də onun inkişafının bir meyarı olaraq effektiv ola bilər [19, səh. 12];

Gibson (2001) son olaraq Dünya Bankı və digər beynəlxalq təşkilatların KOS təsnifatının iqtisadi inkişafın fərqli səviyyələrində olan ölkələr üçün eyni olması məsələsini tənqid etmişdir. O, qeyd etmişdir ki, bu kimi təşkilatların KOS təsnifatının əsasında ölkənin adambaşına düşən ÜDM-i durmalıdır [19, səh. 12].

Bütün qeyd olunan problemlərlə yanaşı, KOS və iqtisadi inkişaf əlaqəsinin ölçülməsi məsələsi bu gün də alimlərin diqqətini cəlb edən məsələlərdəndir. Elmi ədəbiyyatda bu əlaqənin ölçülməsi üçün müxtəlif üsullardan və məlumatlardan istifadə olunmuşdur, lakin əsas tendensiya fərqli ölkələrin panel məlumatları əsasında reqressiv analizin

aparılmasından ibarətdir. Əlbəttə ki, hər müəllif əsas metodologiyanın müxtəlif modifikasiyalarını müxtəlif struktura malik olan məlumat bazalarına tətbiq etmişdir, lakin bu modifikasiyalar o qədər də önəmli deyildir. Bek və digər həmmüəlliflər (2005) KOS və iqtisadi inkişaf arasında olan əlaqəni təsbit etmək üçün reqressiya modelindən istifadə etmişlər [8, səh. 5]. Sonuncu məqalə cari məsələnin təhlili üçün mövcud olan elmi metodologiyanın ana xəttinə çox yaxın olduğu üçün qeyd olunan məqalənin təhlili önəmlidir. Müəlliflər KOS-un inkişafının iqtisadi inkişafa təsirini ölçmək üçün 1990-cı və 2000-ci illəri əhatə edən “artım reqressiyalarından” (“growth reg-ressions”) istifadə edilir və bunu aşağıdakı kimi göstərmək olar:

$$(y_{i,2000} - y_{i,1990})/10 = \alpha y_{i,1990} + \beta SME250_i + \gamma X_i + \epsilon_i,$$

burada i işarəsi fərqli ölkələrin indeksidir və y_i dəyişəni i -nci ölkənin adambaşına düşən ÜDM-nin təbii loqarifmidir. Tənliyin sol tərəfindəki $(y_{i,2000} - y_{i,1990})/10$ ifadəsi 10 il ərzində i -nci ölkənin adambaşına düşən ÜDM-in ortalama artım həddini göstərir. Bilirik ki, hər hansı bir dəyişəndə zaman üzrə faiz artımını tapmaq üçün ya dəyişənin iki fərqli zamanda aldığı qiymətlərin loqarifminin fərqi götürülür və yaxud da illər üzrə faiz dəyişkənliyi tapılır. Hər iki yanaşma təqribən bir-birinə yaxındır, lakin loqarifmin müəyyən səmərəli xüsusiyyətləri olduğuna görə biz reqressiya analizində artım həddini loqarifmlərin fərqi kimi göstərməyə üstünlük veririk. Hər iki yanaşmanın təqribən bərabər olmasını görmək üçün $\log(y_t)$ -nin $\log(y_{t-1})$ ətrafında Teylor approksimasiyasını alaq:

$$\log(y_t) \approx \log(y_{t-1}) + \frac{(y_t - y_{t-1})}{y_{t-1}}$$

Bundan sonra $\log(y_{t-1})$ – i tənliyin sol tərəfinə keçirək və bu zaman aşağıdakı təqribi bərabərliyi alarıq:

$$\log(y_t) - \log(y_{t-1}) \approx \frac{(y_t - y_{t-1})}{y_{t-1}}$$

Göründüyü kimi, tənliyin sol tərəfi loqarifmlərin fərqi, sağ tərəfi isə y_t dəyişəninin qiymətində zaman üzrə olan faiz dəyişkənliyini göstərir.

Tənliyin sağ tərəfində $y_{i,1990}$ dəyişəninin daxil edilməsinin məqsədi konvergensiya effektlərinin nəzərə alınması məqsədilə edilmişdir. Bundan başqa, reqressiya tənliyinin sağ tərəfində olan $SME250_i$ dəyişəni mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyişən 1990-cı ildə i -nci ölkənin istehsalat sektorunda mövcud KOS-larda (işçi sayı 250-dən az olan müəssisələrdə) çalışan toplam işçi sayının müvafiq ildə toplam işçi qüvvəsi ilə normallaşdırılması nəticəsində alınmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, işçi sayının KOS-ların

inkişaf meyarı kimi götürülməsi ağlabatandır, çünki adətən onlar daha çox əmək intensivdirlər. Reqressiya tənliyində X_i dəyişəni kontrol dəyişənləri matrisidir və bura - insan kapitalını nəzərə almaq məqsədilə orta məktəb tələbələrinin sayı, hökumət xərclərinin ÜDM-ə nisbəti, idxal və ixracın ÜDM-ə nisbəti və sair dəyişənlər daxil edilmişdir ki, bu bizə maraqlı olan məsələnin izahı üçün o qədər də önəm kəsb etmir. Reqressiya tənliyində olan α və β hesablanması gərəkən əmsallardır. X_i dəyişəni $n * m$ ölçülü matris olduğu üçün γ hesablanması gərəkən əmsallar vektorudur. Tənlikdəki ϵ_i isə xəta payıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, müəlliflər KOS-ların inkişafının ölçüsü olan $SME250_i$ dəyişəninin endogen olduğunu qəbul etmişlər və bu səbəbdən də cari dəyişən üçün müəyyən instrument dəyişənləri tapmışlar. Empirik ədəbiyyatda KOS sektoru ölçüsünün determinantları barədə elmi araşdırmaların azlığı səbəbindən KOS sektorunun inkişafı üçün instrumental dəyişən tapmaq çətin bir məsələyə çevrilmişdir və buna görə də, müəlliflər ölkələrin ekzogen milli xarakterlərinə əsaslanan instrumentlərin axtarışına çıxmışlar. Qeyd olunan məqalədə $SME250_i$ dəyişəni üçün 3 instrument işlədilmişdir:

Etnik bölünmə indeksi – ölkədə olan millətlərin sayının çoxluğu ilə düz mütənəsb olan bir indeksdir;

Ölkənin Afrikan və Latin Amerika ölkəsi olub-olmamasını göstərən dammi dəyişəni;

Ölkənin keçid dövründə olub-olmamasını göstərən dammi dəyişəni.

Bu dəyişənlərin instrument kimi seçilməsinin səbəbləri məqalədə göstərilmişdir. Maraqlı məsələ budur ki, qeyd olunan 3 dammi dəyişəni və etnik bölünmə indeksi $SME250_i$ indeksində olan variasiyanın 69%-ni izah edir və bu kifayət qədər yaxşı göstəricidir. Bundan başqa, müəlliflər cari instrumentlərin etibarlılığını yoxlamaq üçün 2 formal hipotez testi həyata keçirmişdir:

1) Uyğunluq testi – bu test instrumentləşdirilən endogen dəyişənin tapılan instrumentlərə olan reqressiyasına əsaslanır. Testin məqsədi instrument dəyişəni reqressiyasının əsas fərziyyələrindən biri olan uyğunluq fərziyyəsinin yoxlanmasıdır. Bu fərziyyəyə əsasən instrumental dəyişən(lər) və endogen dəyişən arasında korrelyasiya sıfırdan fərqli olmalıdır. Əgər qeyd olunan reqressiyada instrumentlərin əmsalları birgə olaraq statistik əhəmiyyətlidirsə, demək ki, instrumentlər ilkin testi keçmişlər və endogen dəyişəndə olan variasiyanı yetərincə izah edə bilirlər. Bunun üçün ədəbiyyatda məlum olan F-testindən istifadə edilir [17, səh. 176];

2) Hansen overidentifikasiya testi - bu testin məqsədi instrumental dəyişən reqressiya tənliklərinin 2-ci önəmli fərziyyəsi olan təcrid fərziyyəsinin yoxlanmasıdır. Mahiyyət etibarı ilə instrumental dəyişən əsas reqressiyadakı xəta payı ilə xətti əlaqədə olmamalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Hansen testinin tətbiqi üçün endogen dəyişənlərin sayı tapılan instrumentlərdən az olmalıdır. Bu testi etmək üçün ilk öncə iki mərhələli ən kiçik kvadratlar üsulu tətbiq olunur və alınan xəta payının proqnozlaşdırılan

qiymətləri tapılır və bundan sonra proqnozlaşdırılan qiymətlərin instrument dəyişənlərinə qarşı reqressiya tənliyi qurulur və determinasiya əmsalı R^2 tapılır. Bu zaman instrument dəyişənləri və xəta payı arasında əlaqənin olub-olmamasını yoxlamaq üçün hipotez testi qurulur və test statistik $n * R^2 \sim \chi_{k-j}^2$ olaraq paylanmış olur. Burada n – müşahidələrin sayı, k - parametrlərin sayı, j isə instrument dəyişənlərinin sayıdır. Hansen testində sıfır hipotezi instrument dəyişənlərinin təcrid məhdudiyyətini ödəməsidir. Sıfır hipotezini rədd etməyin mümkünsüzlüyü instrumentlərin həqiqətən də əsas reqressiyadakı xəta payları ilə əlaqədə olmadığı anlamına gəlir [17, səh. 176].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, KOS-ların böyüməsinin iqtisadi inkişaf üzərində təsirlərinin olub-olmamasını araşdırmaq üçün instrumental dəyişən reqressiyalarından istifadə olunur və Bek və digər həmmüəlliflər (2005) bu metodologiyanın cari problemə tətbiqinin gözəl nümunələrindən birini yaratmışlar.

KOS və iqtisadi sektorlara təsirinin metodoloji aspektləri

Azərbaycandilli ədəbiyyatda ekonometrik metodologiyaya aid məlumatların azlığı səbəbindən instrumental dəyişən reqressiyaları haqqında nəzəri izah məqsəduyğundur, çünki bu, həm gələcək elmi işlər üçün, həm də azərbaycandilli ədəbiyyatın zənginləşdirilməsi üçün mühüm əhmiyyət kəsb edə bilər. Bundan başqa, KOS sektorunun böyüməsinin ÜDM-ə təsirinin ölçülməsi zamanı qarşılaşdığımız ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin yaratdığı endogenlik probleminin həllində instrumental dəyişən reqressiyalarının önəmini nəzərə alaraq bu haqda da müfəssəl məlumat vermək istərdik.

Ümumiyyətlə, reqressiya tənliklərinin qurulmasının aşağıdakı 3 məqsədi ola bilər [21]:

1) Məlumatların və onlar arasında xətti əlaqələrin daha müfəssəl və qrafik şəkildə göstərilməsi. Məsələn, ÜDM-in artım tempi və KOS sektorunun böyümə tempi haqqında məlumatların əlimizdə olduğunu fərz edək. Birinci dəyişənin ikinci dəyişən üzərində reqressiya tənliyini qursaq, alınacaq əmsal bu iki dəyişən arasında xətti əlaqənin olub-olmamasını göstərəcəkdir. Lakin əmsalın statistik əhəmiyyətli olub-olmaması heç də KOS-un böyüməsi və ÜDM-in artması arasında səbəbiyyət əlaqəsinin olmasını göstərə bilməz, çünki bütün xətti əlaqələr səbəbiyyət əlaqəsi demək deyildir. Böyük ehtimalla, ÜDM-in artması KOS sektoruna təsir edir və KOS sahəsinin böyüməsi də öz növbəsində ÜDM-ə təsir edir. Məhz bu səbəbdəndir ki, ÜDM-in artım tempinin KOS sektorunun böyüməsi üzərində olan reqressiya tənliyindən aldığımız əmsal hər iki effekti özündə ehtiva edir. Lakin, təbiidir ki, bizə KOS-un ekzogen olaraq (ÜDM-dən aslı olmadan) böyüməsi zamanı ÜDM-in necə dəyişməsi maraqlıdır. Əgər məqsədimiz səbəbiyyət əlaqəsi yox, sırf məlumatların daha müfəssəl və qrafik şəkildə göstərilməsi və dəyişənlər arasında xətti əlaqənin meydana çıxarılmasıdır, bu zaman səbəbiyyət əlaqəsi haqqında narahat olmağa ehtiyac yoxdur, lakin, alınan reqressiya əmsalının səbəbiyyət əlaqəsi kimi interpretasiya edilməməsinə də diqqət etməliyik;

2) Proqnozlaşdırma (“data mining”). Fərz edək ki, ÜDM-in artımını onunla məntiqi əlaqədə olmayan bir sıra dəyişənlərlə proqnozlaşdırmağa çalışırıq və müəyyən səbəblərdən proqnozumuz keyfiyyətli alınır. Əgər son məqsədimiz ÜDM-in artımını

hər hansı üsulla proqnozlaşdırmaqdırsa, bu zaman qurduğumuz reqressiya tənliyi iqtisadi məntiqə əsaslanmasa belə, bizə keyfiyyətli proqnozlar verirsə, bu cür reqressiya tənliyindən istifadə edə bilərik. Lakin, bu cür reqressiya tənliyindən alınan əmsalların səbəbiyyət əlaqəsini göstərən parametrlər kimi şərh edilməsi təbii ki, qəbuledilməzdir;

3) Səbəbiyyət əlaqəsinin meydana çıxarılması. Fərz edək ki, yalnız bir dəyişənin digər dəyişən üzərində səbəbiyyət əlaqəsi vardır, yəni B dəyişəninə qiymət dəyişmələri A dəyişəninə ekzogen dəyişkənliklər səbəbindən baş verir. Bu zaman B dəyişəninə A dəyişəni üzərində reqressiya tənliyi müəyyən şərtlər daxilində bizə səbəbiyyət əlaqəsini verəcəkdir. Məsələn, havanın temperaturu və dondurma istehlakı arasında müəyyən əlaqə vardır. Təbiidir ki, dondurma istehlakının artmasının əsas göstəricilərindən biri havanın temperaturudur, lakin əksinə olaraq, dondurma istehlakının artmasının havanın temperaturunu artırmasını fərz etmək məntiqə uyğun deyildir. Əgər dondurma istehlakının havanın temperaturu üzərində xətti proyeksiyasını (reqressiya tənliyini) qursaq, alınan əmsal havanın temperaturunun 1 selsi artmasının dondurma istehlakının neçə vahid artmasını göstərəcəkdir. Bu cür birtərəfli əlaqəyə malik reqressiya tənliklərində səbəbiyyət əlaqəsini göstərən əmsalların alınması asandır. Maraqlı məsələ budur ki, ekonometrika elminin inkişafı ikitərəfli əlaqəyə (“bidirectional relationship”) malik dəyişənlər arasında səbəbiyyət əlaqəsinin meydana çıxarılmasını da mümkün etmişdir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi, KOS sektorunun böyüməsi çox güman ki, ÜDM-in artımına təsir göstərir və öz növbəsində, ÜDM-in artımı da KOS-sektorunun böyüməsinin göstəricilərindən biridir. Burada əlaqə ikitərəfli olduğundan ÜDM-in KOS sektoru üzərində reqressiyası tənliyindən alınan əmsal hər iki əlaqəni özündə ehtiva edəcəkdir. Lakin bizə maraqlı olan məsələ sırf KOS sektorunun ekzogen (ÜDM-dən asılı olmadan) böyüməsinin ÜDM-in artımına olan təsirinin təcrid edilməsidir. Bunun üçün də, müasir ekonometrika elmi bir sıra üsullar hazırlamışdır.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, reqressiya tənlikləri kontekstində səbəbiyyət əlaqəsinin meydana çıxarılmasına mane olan halların, yəni reqressiya əmsallarının obyektivliyinə xələl gətirən halların qısa xülasəsini vermək istərdik. Ümumiyyətlə, reqressiya əmsallarının obyektivliyinə (“unbiasedness”) və ya ardıcılığına (“consistency”) mane olan halların ümumi adı elmi ədəbiyyatda “endogen meyillilik” (“endogeneity bias”) adlanır [15, səh. 98], [16, səh. 132], [17, səh. 96], [18, səh. 480]. Endogen meyilliliyini meydana gətirən hallar aşağıdakı kimidir:

- 1) Nümunə seçimi meyilliliyi (“sample selection bias”);
- 2) Tərs səbəbiyyət və ya ikitərəfli səbəbiyyət;
- 3) Ölçü xətalrı;
- 4) Xaric edilmiş dəyişən xətası.

Cari məqalədə yalnız ikitərəfli səbəbiyyət nəticəsində əmələ gələn endogen meyilliliklərin həll edilməsi və məqsədə müvafiq olan səbəbiyyət əlaqəsinin meydana çıxarılmasına diqqəti yönəldəcəyik, çünki endogenlik meyilliliyinə səbəb olan digər hallar cari işin məqsədi deyildir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin mövcud olduğu hallarda bizə lazım olan səbəbiyyət əlaqəsinin meydana çıxarılması üsullarını müzakirə etmək istərdik. Qeyd etdiyimiz kimi, instrumental dəyişən reqressiyaları bu cür endogenlik problemlərinin, eləcə də ikitərəfli səbəbiyyət problemlərinin həllində önəmli rol oynayır. Təsəvvür edək ki, Y, X və Z dəyişənlərimiz vardır. Y və X arasında ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsi vardır, yəni X-də olan dəyişikliklər Y-də olan dəyişmələrə və eyni zamanda Y-də olan dəyişmələr də X-də olan dəyişmələrə bilavasitə səbəb olur. Dolayısı ilə, X və Y arasında ikitərəfli məntiqi əlaqə vardır. Buna iqtisadi bir örnək kimi, məşğulluq və ÜDM-i və yaxud da cari işin əsas mövzusu olan KOS və ÜDM misalını qeyd etmək olar. Bundan başqa, mövcud Z dəyişəni haqqında aşağıdakıları fərz edək:

Z dəyişəni X və Y-ə münasibətdə ekzogendir, yəni X və Y-də olan dəyişmələr Z üzərində heç bir təsirə malik deyildir;

Z dəyişəninə X üzərində birtərəfli səbəbiyyət təsiri vardır, yəni Z dəyişəninə olan dəyişikliklər X-in dəyişməsinə səbəb olur, lakin X-in dəyişməsi məntiqi olaraq Z üzərində heç bir təsirə malik deyildir. Məsələn, yağışın ehtimalı (Z) və çətir (X) dəyişənləri bu cür əlaqəyə misal ola bilər.

İkitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin yaratdığı endogenlik probleminin riyazi nümayişi. Ümumiyyətlə, geniş mənada endogen meyillilik dedikdə, Qaus-Markov fərziyyələrindən biri olan izahedici dəyişən və xətlər arasında xətti əlaqənin olmaması fərziyyəsinin pozulması başa düşülür. Bu cür endogenlik problemi alınan reqressiya əmsallarının obyektivliyi və ardıcılığını pozur. Bunun isbatı üçün təsəvvür edək ki, sadə reqressiya tənliyimiz vardır:

$$Y_i = \alpha + \beta X_i + \epsilon_i, \quad (1)$$

burada β əmsalının nümunədə ən kiçik kvadratlar üsulu ilə hesablanması aşağıdakı düstura dayanır (Daha geniş məlumat üçün istinadlar: [15, səh. 93], [16, səh. 58], [17, səh. 204], [22]):

$$\hat{\beta} = cov(X_i, Y_i) / var(X_i) \quad (2)$$

Alınan əmsalın “Böyük Ədədlər Qanunu”na əsaslanan ardıcılıq xassəsi $cov(X_i, \epsilon_i)$ ifadəsindən aslıdır:

$$\hat{\beta} \rightarrow \beta + cov(X_i, \epsilon_i) / var(X_i), \quad (3)$$

burada nümunədən aldığımız əmsalın həqiqi β əmsalına yaxınlaşması üçün ikinci ifadənin sıfıra yaxınlaşması gərəkdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, Qaus-Markov şərtlərindən biri $cov(X_i, \epsilon_i) = 0$ kimi ifadə olunmuşdur. İkitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin nədən endogenliyə səbəb olduğuna, yəni nədən xəta payı və izahedici dəyişən arasında xətti əlaqənin sıfırdan fərqli olmasına gətirib çıxardığını araşdıraq. Fərz edək ki, X və Y

dəyişəni ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinə malikdir. Bu zaman iki dəyişən arasındakı əlaqənin xəttliliyini nəzərə alsaq, onlar arasındakı münasibəti sistem tənlik halında ifadə etmək olar:

$$Y = \alpha_1 X + \beta_1 Z_1 + \epsilon_1, \quad (1)$$

$$X = \alpha_2 Y + \beta_2 Z_2 + \epsilon_2, \quad (2)$$

burada Y dəyişəni ÜDM-in artım tempi, X dəyişəni KOS sektorunun böyüməsi, Z_1 və Z_2 dəyişənləri hər hansı ekzogen dəyişənlər, α_1 , α_2 , β_1 və β_2 hesablanmasında gərəkən əmsallar, ϵ_1 və ϵ_2 isə xəta paylarıdır. Bizə maraqlı olan (4)-də birinci tənliyin hesablanmasıdır, yəni KOS sektorunun inkişafının ÜDM-in artım tempinə göstərdiyi təsirdir. Birinci tənliyi ən kiçik kvadratlar üsulu ilə həll etməyimizin doğru olmamasını göstərmək üçün sistem tənliklərdə geniş istifadə olunan əvəzetmə üsulundan istifadə edək, yəni 2-ci tənlikdə X-in düsturunu 1-ci tənlikdə X-in yerinə qoyaq:

$$Y = \alpha_1(\alpha_2 Y + \beta_2 Z_2 + \epsilon_2) + \beta_1 Z_1 + \epsilon_1 \quad (3)$$

Verilən reqressiya tənliyini hesabladığımız zaman avtomatik olaraq Qaus-Markovun izahedici dəyişən və xəta payı arasında xətti əlaqənin 0 olmasını tələb edən fərziyyəni pozmuş oluruq, çünki, izahedici dəyişənimiz mütərizədə verilmiş ($\alpha_2 Y + \beta_2 Z_2 + \epsilon_2$) ifadəsidir və burada olan Y dəyişəni (4)-ə əsasən ϵ_1 ilə xətti əlaqədədir, çünki qeyd olunan tənliyə əsasən Y dəyişəni ϵ_1 dəyişəninin xətti (additiv) funksiyasıdır və onlar arasında xətti əlaqənin sıfır olması mümkün deyildir. Beləliklə də, isbat etdik ki, ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin mövcud olduğu hallarda Qaus-Markovun müvafiq fərziyyəsi pozulur və bu da endogenlik problemini yaradır. Öz növbəsində endogenlik problemi də (3)-də göstəriləni kimi əmsalların obyektiv və ən azından ardıcıl hesablanmasına problem yaradır.

Nəticə

Qeyd olunanları nəzərə alaraq, KOS və iqtisadi inkişaf arasında səbəbiyyət əlaqəsinin olub-olmaması məsələsinin araşdırılması həm elmi ədəbiyyatda olan ziddiyyətlərə son qoymaq, həm də düzgün siyasət qərarlarının verilməsi baxımından önəmlidir. Hal-hazırkı elmi ədəbiyyatda KOS-un iqtisadi inkişafa təsiri ilə bağlı bir-birindən nəticə etibarlı ilə fərqlənən bir çox nəzəri və empirik araşdırmalar mövcuddur. Biz bunun səbəblərini həm KOS-ların təsnifatının müxtəlif ölkə və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən fərqli şəkildə aparılmasında, həm də KOS və iqtisadi inkişaf ikiliyinin bir-biri ilə sinxron qarşılıqlı təsirdə olmasında görürük. KOS-un inkişafı iqtisadi inkişafa səbəb olur və eyni zamanda, iqtisadi inkişaf da KOS-un inkişafına təkan verir. Bu cür qarşılıqlı əlaqənin reqressiya tənlikləri ilə həll edilməsi zamanı endogenlik problemi meydana çıxır ki, bu məsələnin riyazi izahatı cari işdə verilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Hoselitz B. F. "Small Industry in Underdeveloped Countries," J. Econ. Hist., vol. 19, no. 04, pp. 600–618, 1959.
2. Fisher D. "Modern Small Industry for Developing Countries: A Paradox in Planning Economics," Econ. Dev. Cult. Change, vol. 15, no. 3, pp. 341–346, 1967.
3. Brako E. "ASSESSING THE CONTRIBUTIONS OF SMALL AND MEDIUM SIZED ENTERPRISES TO GHANA'S ECONOMIC GROWTH," p. 14, 2014.
4. Anderson D. "Small industry in developing countries: A discussion of issues," World Dev., vol. 10, no. 11, pp. 913–948, Nov. 1982.
5. Berry A. and D. Mazumdar, "Small-Scale Industry in the Asian-Pacific Region," Asian-Pac. Econ. Lit., vol. 5, no. 2, pp. 35–67, 1991.
6. M. Levy and P. Powell, "SME Flexibility and the Role of Information Systems," Small Bus. Econ., vol. 11, no. 2, pp. 183–196, 1998.
7. Tambunan T. "MICRO, SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES AND ECONOMIC GROWTH," p. 25, 2014.
8. Beck T.A. Demircuc-Kunt, and R. Levine, "SMEs, Growth, and Poverty," National Bureau of Economic Research, Working Paper 11224, Mar. 2005.
9. J. Obi et al., "Contribution of small and medium enterprises to economic development: Evidence from a transiting economy," Data Brief, vol. 18, pp. 835–839, Jun. 2018.
10. Tahir H. M., N. A. Razak and F. Rentah, "The Contributions Of Small and Medium Enterprises (SME's) On Malaysian Economic Growth: A Sectoral Analysis," in Proceedings of the 7th International Conference on Kansei Engineering and Emotion Research 2018, 2018, pp. 704–711.
11. "World Bank Group," 2013. [Online]. Available: <http://www.worldbank.org/>. [Accessed: 24-Mar-2015].
12. Pagano P. and F. Schivardi, "Firm Size Distribution and Growth*," Scand. J. Econ., vol. 105, no. 2, pp. 255–274, Jun. 2003.
13. Snodgrass and T. Biggs, Industrialization and the small firm: patterns and policies. San Francisco, Calif: International Center for Economic Growth and, 1996.
14. Edmiston K. D. "The Role of Small and Large Businesses in Economic Development," SSRN Electron. J., 2007.
15. Angrist J. D. and J.-S. Pischke, Mostly Harmless Econometrics: An Empiricist's Companion, 1 edition. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009.
16. Brooks C. Introductory Econometrics for Finance. Cambridge University Press, 2008.
17. Gujarati D. Econometrics by Example. Palgrave Macmillan, 2014.
18. Wooldridge, Introductory Econometrics: A Modern Approach, 5 edition. Mason, OH: Cengage Learning, 2012.
19. H. J. van der Vaart and T. Gibson, "Defining SMEs: A Less Imperfect Way of Defining Small and Medium Enterprises in Developing Countries," Brookings, 30-Nov-2001. .
20. R. Levine and S. J. Zervos, "What We Have Learned about Policy and Growth from Cross-Country Regressions?," Am. Econ. Rev., vol. 83, no. 2, pp. 426–30, 1993.
21. Stock J. H. and M. W. Watson, Introduction to Econometrics, 3rd edition. Boston: Addison-Wesley, 2010.
22. Cameron and P. K. Trivedi, Microeconometrics: Methods and Applications, Unknown edition. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2005.

KİÇİK SAHİBKARLIĞIN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDAKI ROLU

N.N.Məmmədova

müəllim, UNEC Biznes Məktəbi, UNEC

E-mail: mnnigar@gmail.com

T.N.Nəriman

magistrant, UNEC

E-mail: tabriznariman@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 16 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir 27 sentyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi sahibkarlıq növləri arasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm yerə malik olan kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolunun araşdırılmasıdır. Tədqiqatın metodologiyası: tədqiqatın informasiya bazasını Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məcmuələri, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun, İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin rəsmi göstəriciləri, Regionların 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı, eləcə də məlumatlar toplusu, sahibkarlıqla bağlı qanunvericilik aktları, qərar, fərman, sərəncam və s. təşkil edir. Araşdırmada sistemli yanaşma, muqayisəli təhlil və deduktiv metod tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri: kiçik sahibkarlıq subyektləri yeni iş yerlərinin açılmasına və beləliklə işsizliyin aradan qaldırılmasına, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılmasına, məhsuldarlığın, məşğulluğun, əlavə dəyərin, ümumi daxili məhsulun artırılması yoluyla iqtisadi artımın sürətlənməsinə, regional inkişaf fərqlinin aradan qaldırılmasına, urbanizasiya və miqrasiya problemlərinin həllinə, sənayeləşmənin inkişafına və s. müsbət təsir göstərir. Bu səbəbdən, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin daha da inkişaf etməsi istiqamətində görülən işlərin davam etdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafı üçün böyük zəruriyyət kəsb edir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti: tədqiqatın əsas nəticələri və irəli surulən təkliflər ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin kəsb etdiyi əhəmiyyəti nəzərə alaraq, sahibkarlığın daha da təkmilləşdirilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: sahibkarlıq, sosial-iqtisadi inkişaf, məşğulluq, Azərbaycan.

THE ROLE OF SMALL BUSINESS IN THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

N. N. Mammadova

teacher, UNEC Biznes School, UNEC

E-mail: mnnigar@gmail.com

T. Nariman

magistrant, UNEC

E-mail: tabriznariman@gmail.com

Received 16 September 2019; accepted 27 September 2019

Summary

The purpose of the study is to identify the role of small business in the economy of Azerbaijan, which has a significant position among types of business in the socio-economic development of the country.

Research methodology - the research information consists of statistical indicators of the State Statistics Committee, the National Fund for Business Support, official indicators of the ministries of economy and industry, the State Program for the socio-economic development of regions 2019-2023, as well as information collection, legislative acts related to entrepreneurship, decrees, decrees, orders, etc. The study used a systematic approach, comparative analysis and the deductive method.

The results of the study - small businesses has a positive impact on the creation of new job places, and thereby, the elimination of unemployment; lowering the poverty line; accelerating economic development with the help of increasing productivity, employment, added value, GDP, eliminating differences in the development of regions, solving problems of urbanization and migration, developing industrialization, etc. For this reason, the continuation of work towards greater development of small business has great importance in the economic development of the country.

The practical significance of the study - the main results of the study and the proposals put forward, which include the importance of small business in the country's economy, can be used in even greater, accelerated improvement of entrepreneurship.

Keywords: business, socio-economic development, employment, Azerbaijan.

РОЛЬ МАЛОГО БИЗНЕСА В ЭКОНОМИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНА

Н. Н. Мамедова

преподаватель, Школа бизнеса, UNEC

E-mail: mnnigar@gmail.com

T. N. Nariman

магистрант, UNEC

E-mail: tabriznariman@gmail.com

Резюме

Цель исследования - выявить роль малого бизнеса в экономике Азербайджана, имеющего среди видов бизнеса значимую позицию в социально-экономическом развитии страны. Методология исследования - информационную базу исследования составляют статистические показатели Государственного Комитета Статистики, Национальный Фонд по поддержке Бизнеса, официальные показатели Министерств экономики и промышленности, Государственная Программа социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики в 2019-2023 гг., а также сборник информации, законодательные акты, связанные с предпринимательством, постановления, указы, приказы и др. В исследовании применялись системный подход, сравнительный анализ и дедуктивный метод. Результаты исследования - субъекты малого бизнеса оказывают положительное влияние на открытие новых рабочих мест, и, тем самым, ликвидацию безработицы; понижение черты бедности, ускорение экономического развития путём увеличения производительности, занятости, дополнительной стоимости, ВВП, ликвидацию разницы в развитии регионов, решение проблем урбанизации и миграции, развитие индустриализации и т. д. По этой причине, продолжение проведения работ в направлении большего развития субъектов малого бизнеса имеет большое значение в экономическом развитии страны. Практическое значение исследования - основные результаты исследования и выдвигаемые предложения, включающие в себя значимость субъектов малого бизнеса в экономике страны, могут быть использованы в ещё большем, ускоренном усовершенствовании предпринимательства.

Ключевые слова: бизнес, социально-экономическое развитие, занятость, Азербайджан.

Giriş

Bazar münasibətlərinin inkişaf etdiyi, bazar iqtisadiyyatının formalaşdığı bir cəmiyyətdə sahibkarlıq fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Azərbaycanın gələcək inkişafı sahibkarlığın inkişafından asılıdır. İqtisadi inkişafı artıran sahibkarlığın inkişafı: az investisiya ilə daha çox yeni iş yerlərinin açılmasına və bu yolla ölkədə məşğulluq probleminin həllinə, ümumi daxili məhsulun artmasına, istehlakın genişlənməsinə, regionlararası tarazlı iqtisadi inkişafa töhfə verərək gəlir bölgüsündəki ədalətsizliyin minimum səviyyəyə endirilməsinə, yerli xammal ehtiyatlarının istifadə edilməsinə, məhsul və xidmət müxtəlifliyi və bolluğuna, məhsuldarlığın artmasına, yeniliklərə əsaslanan istehsalın inkişafının təmin edilməsinə, ixrac potensialının artmasına, rəqabət mühitinin formalaşmasına, əhalinin maddi vəziyyətinin,

rifahının və sosial-mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsinə və s. təsir göstərir. Bu səbəbdən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, sahibkarların hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunması sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Ölkədə yaradılan əlverişli biznes mühiti və özəl sektora verilən böyük əhəmiyyət sahibkarlıq fəaliyyətinin və beləliklə də, sahibkarlıq subyektlərinin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi ölkə iqtisadiyyatında öz təzahürünü tapmışdır. Beləliklə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi inkişafda oynadığı rolun aktuallığını nəzərə alaraq onun tədqiq edilməsi ehtiyacı yaranmışdır.

Sahibkarlıq anlayışı və növləri

Elmi bir termin olaraq, “sahibkarlıq” anlayışı məşhur ingilis iqtisadçısı R.Cantillonun əsərlərində meydana çıxmışdır. Sahibkarlığın ilk konsepsiyasını hazırlayan Cantillona görə, “sahibkar” bir şeyi müəyyən bir qiymətə satın alan və naməlum qiymətə sataraq risk şəraitində hərəkət edən insan olduğunu idafə edərək terminin dəqiq açıqlamasını verdi. Onun fikrincə, sahibkarlar fəaliyyətlərini mütləq olaraq istehsalatda keçirmirlər, lakin onlar üçün mütləq xüsusiyyət uzaqgörənlik və risk etməkdir [15, s.6].

Məşhur iqtisadçı J.B.Sey sahibkarlıq fəaliyyətini torpaq, kapital və əməyin birləşdirilməsi kimi təsvir edirdi. Sey əsas tezis olaraq sahibkarlığın istehsalatdakı aktiv roluna işarət edərək sahibkarın qazancını öz əməyinə və fərdi qabiliyyətinə görə əldə etdiyini vurğulayır. Seyə görə, sahibkar əslində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olarkən öz kapitalını və qabiliyyətini riskə atır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadiyyatda kəsb etdiyi əhəmiyyət D.Rikardo, K.Marks və bir çoxlarının diqqətindən qaçmayıbdır. Rikardo təsərrüfatın effektivliyinin əsas amili, Marks isə sahibkarlığa kapitalizmin istismarcısı olaraq baxırdı. 19-cü və 20-ci əsrlərdə dünya miqyasında iqtisadiyyatda sahibkarlıq fəaliyyətinin kəsb etdiyi əhəmiyyət daha çox diqqət çəkdi [14, s.8-9].

Sahibkarlıq iki formada həyata keçirilə bilər: fərdi və şərikli. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 dekabr 2018-ci il tarixli və 556 nömrəli Qərarı ilə “Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları” təsdiq edilmişdir. Sahibkarlıq subyektlərinin mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinə aid edilməsi meyarları onların işçilərinin siyahı sayı və illik gəliri əsasında müəyyən olunur (Cədvəl 1) [11].

Cədvəl 1. Mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları

Sahibkarlıq subyektlərinin ölçüsünə görə kateqoriyaları	İşçilərinin orta siyahı sayı (nəfər)	İllik gəliri (ig) (min manat)
Mikro sahibkar	1 - 10	$ig \leq 200$
Kiçik sahibkar	11 - 50	$200 < ig \leq 3\ 000$
Orta sahibkar	51 - 250	$3\ 000 < ig \leq 30\ 000$
İri sahibkar	251 və ondan yuxarı	$30\ 000 < ig$

Mənbə: Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarları. 2019.

Yuxarıda sözügedən meyarlara əsasən, işçilərinin siyahı sayı 10 nəfər və ondan az və ya illik gəliri 200 min manat və ondan aşağı olan sahibkarlıq subyektləri *mikro*, işçilərinin siyahı sayı 11 nəfərdən 50 nəfərədək və ya illik gəliri 200 min manatdan 3000 min manatadək olan sahibkarlıq subyektləri *kiçik*, işçilərinin siyahı sayı 51 nəfərdən 250 nəfərədək və ya illik gəliri 3000 min manatdan 30000 min manatadək olan sahibkarlıq subyektləri *orta*, işçilərinin siyahı sayı 251 nəfər və ondan yuxarı və ya illik gəliri 30000 min manatdan yuxarı olan sahibkarlıq subyektləri *iri* sahibkarlıq subyektləri hesab edilir. İllik gəlirə hesabat ili ərzində təqdim edilmiş malların, görülmüş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin dəyəri, həmçinin satışdankənar gəlirlər aid edilir. Meyarlara əsasən sahibkarların mikro, kiçik, orta və ya iri sahibkar kimi müəyyənləşdirilməsi üçün “işçilərin orta siyahı sayı” və “illik gəlir” meyar göstəricilərindən daha yüksək olanı əsas götürülür. Yeni yaradılan sahibkarlıq subyektlərinin mikro, kiçik, orta və ya iri sahibkarlar kimi müəyyənləşdirilməsində onların dövlət qeydiyyatına və ya vergi uçotuna alındığı tarixdən 1 il müddətində müəyyən edilmiş işçilərin say göstəricisi əsas götürülür. Sahibkarların mikro, kiçik, orta və ya iri sahibkarlara aid edilməsi Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinə ötürülən həmin sahibkarlıq subyektləri haqqında məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir və il ərzində dəyişməz qalır [11].

“Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 4-1-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən sahibkarlığın tənzimlənməsi tədbirləri çərçivəsində mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə yönəldilən dövlət dəstəyi və güzəştlər mikro, kiçik, orta və iri sahibkarlıq subyektlərinin bölgüsü meyarları əsasında həyata keçirilir. Beynəlxalq təcrübə araşdırılaraq müəyyən edilmiş yeni meyarlar həmin dəstək və güzəştlərin əhatə dairəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə imkan yaradır [11].

Azərbaycanda sahibkarlığın inkişafı istiqamətində aparılan islahatlar

1991-ci ilə qədər Sovet hakimiyyətində olan Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra müstəqil bir ölkə kimi hər sahədə müxtəlif islahatlar aparmağa başladı. Bir ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin formallaşması müxtəlif şərtlərin varlığından asılıdır. Bunlar: tələbat, iş yerlərinin sayı, işçi qüvvəsinin sayı, pul ehtiyatlarının mövcudluğu, investisiya qoyuluşları, sahibkarlara kömək məqsədilə verilən maliyyə-kreditin həcmi kimi *iqtsadi şərtlər*, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını tənzimləyən qanunvericiliyin varlığı kimi *hüquqi şərtlər*, bazara buraxılan malların və göstərilən xidmətlərin müxtəliflik, tələb-təklif, keyfiyyət, zövq və s. amilləri çərçivəsində dəyişməsi kimi *sosial şərtlər*dir. Ölkənin müstəqilliyi, şübhəsiz ki, “güclü bir iqtisadiyatla mümkün ola bilər” yanaşması ilə, Azərbaycanda ilk növbədə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün uyğun hüquqi şəraitin yaradılması ilə başlanmışdır.

Sahibkarlığı inkişaf etdirmək, ticarət və ictimai iaşə müəssisələrini özəlləşdirməyə hazırlamaq üçün şərait yaratmaq məqsədilə 1992-ci ildə bir neçə Fərman imzalandı. 1992-ci il 15 dekabr tarixli 405 nömrəli “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” çıxarılan qanun ilə Azərbaycanda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi, biznes mühitin əlverişliliyinin artırılması, sağlam rəqabətin formalaşması və bu yolla milli iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətinin öncül istiqamətləri və buna müvafiq olaraq güzəştlər sistemi və s. tətbiq edildi [10]. Daha sonra müxtəlif illərdə dövlət büdcəsindən “kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı” adı altında vəsaitlər ayrıldı. 1999-cu ildə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında balıq konservi, meyvə konservi, meyvə emalı, meyvə şirələri, tərəvəz konservi, mebel istehsalı, mineral su, plastik məhsul istehsalı, iplik sap istehsalı, dulusçuluq, tikinti materialları (kərpic) istehsalı və poliqrafiya sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə ümumi dəyəri 6548.04 mln manat olan layihə çərçivəsində 2097.2 mln manat [1], 2000-ci ildə ümumi dəyəri 3736,9 mln manat olan layihə çərçivəsində düyü istehsalı, kənd təsərrüfatı maşınlarının ehtiyat hissələrinin istehsalı, yunun ilkin emalı, polipropilen kisələr istehsalı, ərzaq üçün qablar istehsalı, metallaşdırılmış plyonka və sap istehsalı və qarşılıq yem istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrə 1190,0 mln manat [2] vəsait ayrıldı. Həmin il, 2 noyabr tarixli 200 nömrəli Qərarına əsasən isə ümumi dəyəri 2693,83 mln manat olan layihə çərçivəsində faner istehsalı, çini qablara rəsmlərin çəkilməsi, mərmər istehsalı, misgərlik məmulatları istehsalı, sənaye soyuducuları istehsalı və süd məhsulları istehsalı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə 889,0 mln manat investisiya yardımı göstərildi.

2002-ci ilə gəlincə, Nazirlər Kabineti *Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun* yaradılmasını qərarlaşdırdı. Lakin daha sonra bu fond ləğv edildi və yerinə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində *Sahibkarlığın İnkişafı Fondu* quruldu. Bununla yanaşı, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, sahibkarlığın iqtisadiyyatda yeri və rəqabətliyinin artırılması və s. məqsədilə yenə İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeliyində KOBİA yaradıldı. Xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanda sahibkarlığın dəstəklənməsi məqsədilə kredit, texniki yardım və ya qrant formasında maliyyələşdirdikləri proqramlar (layihələr) bu Agentlik ilə əlaqəli şəkildə və beləliklə, dövlət xətti ilə həyata keçirilməyə başlandı. Yeni qlobal çağırışlar nəzərə alınaraq sahibkarlıq sahəsində aparılan islahatlar davam edir. Bu məqsədlə AZPROMO, Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyi, Aqrarlıq və s. mexanizmlər vasitəsilə sahibkarlıq sahəsində yaxşılaşdırma işləri aparılır.

Dövlət dəstəyi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli biznes mühitinin yaradılması istiqamətində işlərin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlıq subyektlərinin dövlət qeydiyyatı üçün *bir pəncərə* sistemi yaradıldı, sahibkarların mövcud və ya inşa ediləcək tikinti obyektlərinin elektrik enerjisi ilə təchizatı proseduru sadələşdirildi, lisenziyalaşdırılan

fəaliyyət növlərinin sayı azaldıldı, lisenziyalar müddətsizləşdirildi, lisenziyaların verilməsi müddəti azaldıldı və prosedurlar sadələşdirildi, “lisenziyalar və icazələr” portalı yaradıldı [4, s 19].

Regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın genişləndirilməsi üçün ilk sənaye məhəlləsi - “Neftçala Sənaye Məhəlləsi” istifadəyə verildi. Sahibkarlıq fəaliyyətinə yeni başlayanların dəstəklənməsi üçün biznes inkubatorlar yaradılaraq, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyənlərə təlimlər keçirilməkdədir [4]. Məlumdur ki, “inkubatorların” əsas məqsədi kiçik müəssisələrə qabaqcadan və ilkin dəstək, öz biznesini başlamaq istəyən, lakin başlaya bilməyən potensial sahibkarlara kömək etməkdir. Bu cür dəstək formalarından biri kimi biznes inkubator yeni firmaların inkişafını çox asanlaşdırır. Bu təşkilat formasının fərqli bir xüsusiyyəti ilk növbədə belə bir quruluşun müəyyən bir məhsul və ya xidmətin deyil, müstəqil bir təsərrüfat subyektinin inkişafı ilə məşğul olmasıdır. Biznes inkubatorların fəaliyyəti olduqca effektivdir. Müxtəlif mənbələrə görə, “inkubator məzunlarının” 70-80% -i ən azı 3 il daha “yaşayır”, halbuki inkubasiya olunmayan şirkətlərin ən azı 3/4-ü həyatlarının ilk yarım ilində fəaliyyətinə son qoyur” [15, s.104].

Müxtəlif regionlarda yaradılan 8 “KOB Dostu” vasitəsilə sahibkarlara xidmət göstərilir və beləliklə, ölkədə sahibkarlıq və iqtisadi inkişaf dəstəklənməyə, özəl investisiyalar təşviq edilməyə, vergi güzəştləri optimallaşdırılmağa və iqtisadi səmərə yüksəldilməyə davam edilməkdədir. Yaxın bir zamanda “KOB evləri” və “e-KOB evi” portalının yaradılması planlaşdırılır. KOB evlərində sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayanlara sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı bütün məlumatlar veriləcəkdir. “KOB evləri”ndə sahibkarlıq subyektləri öz bizneslərinin planlamasından [9, s.36]. Azərbaycanda yaradılması nəzərdə tutulan e-KOB evi dünyanın “ən inkişaf etmiş ölkələrində dövlətin funksiyalarından biridir. Dövlət təşkilatlarının xidmətlərinə çıxışın asanlaşdırılması elektron hökumətin saytları vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da sahibkarlarla dövlət orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətini artırmağa, inzibati maneələri azaltmağa imkan verir. Məsələn, Danimarkada xidmətlərin 100%, Almaniyada - 98%; Böyük Britaniyada - 97%, İrlandiyada - 91%, Portuqaliyada - 78% onlayn olaraq verilməkdədir” [15, s.23].

Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı dinamikası

Bir çox ölkələrdə və xüsusən də OECD ölkələrində hökumətlər zəif böyümə, zəif ticarət və investisiya, zəif artan və ya davamlı olaraq yüksək bərabərsizlik kimi problemlərlə üzləşirlər. Hökumətlər eyni zamanda qloballaşma və texnoloji dəyişikliyə qarşı cavab olaraq vətəndaşlar arasında mövcud vəziyyətdən artan narazılıqları ilə də üzləşməkdədirlər. Bu fonda açıq bazarların və texnoloji tərəqqinin faydalarının iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə daha geniş şəkildə istifadəsinə imkan yaradan şəraitə ehtiyac vardır. KOS-lar iqtisadiyyatın və firmaların yer aldığı daha geniş ekosistemin əsas

oyuncularıdır. Onların daha açıq bir mühitdə uyğunlaşmalarına və inkişaf etmələrinə və rəqəmsal transformasiyada daha fəal iştirak etmələrinə imkan yaratmaq iqtisadi artımın sürətləndirilməsi, daha əhatəli qloballaşma prosesi üçün vacibdir. Bütün ölkələrdə inkişafın bütün səviyyələrində olan KOS-lar inklüziv və davamlı iqtisadi böyüməni təşviq etmək, hamını məşğulluq və layiqli işlə təmin etmək, davamlı sənayeləşmə və innovasiyanı təşviq etmək və gəlir bərabərsizliyini azaltmaqla Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaqda mühüm rol oynayır [16, s.5].

İqtisadiyyatın sürətli inkişafı üçün, xüsusilə iş mühitinin yaxşılaşdırılması, iqtisadi və sosial problemlərin aradan qaldırılması və s. istiqamətində əsas amil kimi sahibkarlıq fəaliyyətinin oynadığı rola diqqət yetirilmişdir [3, s.114]. Davamlı inkişafa əhəmiyyət verən post-sənaye cəmiyyəti şəraitində sahibkarlıq subyektləri muasirləşmənin və iqtisadi inkişafın təmin edilməsində hərəkətverici bir qüvvə olaraq görülmüşdür.

Ölkələrin iqtisadi inkişafı həmin ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin vəziyyətindən və əlbətdə ki, inkişafından asılıdır. Çünki sahibkarlar yeni iş yerləri yaradır, bir çox yeni məhsul və xidmət təqdim edir, məhsuldarlığı və rəqabəti artırır, ölkənin resurslarını məhsula çevirir, ən əsası da insanların həyatına müsbət təsir göstərir. Bütün sadalanan bu və başqa amillər sahibkarları fəaliyyət göstərdikləri ölkə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında mühüm bir gücə çevirir. 2018-ci ildə İsveçrədə keçirilən Davos İqtisadi Forumunun nüfuzlu indeksi sayılan “İnklüziv İnkişaf İndeksi 2018”-nə görə inkişaf etməkdə olan ölkələr sırasında üçüncü yerdə olan Azərbaycanda iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirmək lazımdır. Çünki bir ölkədə sahibkarlıq fəaliyyəti makro iqtisadi göstəricilərə təsir etməkdədir.

“Kiçik müəssisələr böyük çeviklik göstərərək bazar konyunkturunun dəyişməsinə tez reaksiya göstərir. Bu da kiçik müəssisələrin mobilliyini göstərir. Bu çevikliyi yaradan əsas səbəb isə onların kiçik ölçüdə olmasıdır. Məhz buna görə də, kiçik müəssisələr bazarda sərbəst hərəkət etməklə dəyişməkdə olan məhsul tələbatını öz üzərinə götürürlər” [12, s.64-65]. Bu və daha əvvəl qeyd olunan digər səbəblərə görə də “kiçik sahibkarlıq (və ya kiçik biznes) hər bir ölkədə iqtisadi artımın başlıca hərəkətverici amildir. Milli iqtisadiyyatın vəziyyəti haqqında adətən kiçik biznesə (sahibkarlığa) əsasən mühakimə aparılır. Kiçik biznes orta biznesin inkişaf etdirilməsinin başlanğıcını qoyur, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, bazarın tez bir zamanda əmtəə və xidmətlərlə doldurulmasına və yeniləşdirilməsinə, bütün səviyyələrdə büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olur” [8, s.145].

“İllər boyu Azərbaycan potensial resurslarından heç də lazımı səviyyədə istifadə edə bilməmişdir. Bir çox qiymətli xammal ilkin emaldan sonra məhsula çatdırılmag üçün keçmiş ittifaqın ayrı-ayrı respublika və ölkələrinə göndərilmiş və son nəticədə əldə edilən külli miqdarda gəlirin cüzi hissəsi Azərbaycana verilmişdir” [13, s.259]. “Bazar

iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi-sosial problemlərin həlli inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da iri müəssisələrlə yanaşı, kiçik müəssisələrin inkişafı ilə bağlıdır və bunların iqtisadiyyatda öz yeri və rolu var. Kiçik müəssisələrin respublika iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində özünəməxsus yer tutması ilk növbədə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə başlanan demokratikləşmə prosesinin və bazar münasibətlərinin inkişafının, iqtisadiyyatın transformasiya olunmasının real nəticəsidir” [12, s.67].

Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro iqtisadi göstəricilərinə baxdıqda, 2016 və 2017-i illər arasında göstəricilər eyni olmasa da, aralarında çox böyük bir fərqin olmadığı nəzərə çarpır. Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycanın iqtisadi inkişafında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin zəruriliyi də inkar edilməz bir həqiqətdir. Kiçik sahibkarlıq subyektləri 2016-cı ildə 2928,0 milyon manat, 2017-ci ildə isə 3051,9 milyon manat əlavə dəyər yaratmışdır. Kiçik sahibkarlıq subyektləri ölkədəki işsizliyin azaldılmasında da əhəmiyyət kəsb edir. 2016-cı ildə kiçik sahibkarlıq subyektlərində 100,9 min nəfər, 2017-ci ildə isə 101,9 min nəfər işlə təmin olunmuşdur. Əsas kapitala investisiyalar və məhsul buraxılışı nöqtəyi nəzərdən 2016-cı və 2017-ci illər arasında çox böyük bir fərqin olmaması, əslində, bir məsələyə diqqət çəkir: kiçik sahibkarlıq subyektləri iqtisadi inkişafda əhəmiyyət kəsb etsə də, görülən saysız işlər, keçirilən tədbirlər və həyata keçirilən islahatlara baxmayaraq, hələ də qənaətbəxş nəticələr əldə olunmamışdır. Başqa bir ifadə ilə, sahibkarlıq, xüsusilə də kiçik sahibkarlıq fəaliyyəti istiqamətində daha çox işlərin görülməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün hələ də böyük zəruriyyət kəsb edir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin əsas makro iqtisadi göstəriciləri

Göstəricilər	2016	2017
Yaradılmış əlavə dəyər*, milyon manat	2928,0	3051,9
İşçilərin sayı, min nəfər	100,9	101,9
Orta aylıq nominal əməkhaqqı, manat	322,2	331,5
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	1828,6	2064,8
Məhsul buraxılışı, milyon manat	4666,1	4884,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2019.

Qeyd:* 2017-ci il üzrə məlumatlar ilkindir

“Kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin istehsalının inkişafı, iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasından ötrü əlverişli şərait yaradır, çünki rəqabət şəraiti inkişaf edir, əlavə iş yerləri yaradılır, struktur yenidənqurma işi gedir, istehlak (tələbat) bölməsi genişlənir. Bundan başqa, kiçik sahibkarlığın inkişafı bazarda mal və xidmətlərin çoxalmasına, ixrac

**N.N.Məmmədova, T.N.Nariman: Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan
iqtisadiyyatındakı rolu**

potensialının artmasına, yerli xammal ehtiyatlarından daha yaxşı istifadə edilməsinə səbəb olur” [7, s.6].

İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin ümumi dəyərində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payına baxdıqda, 2016 və 2017-ci illər arasında çox böyük fərqin olmadığı görülür. 2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə “kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq”, “sənaye”, “ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri”, “turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə”, “əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi” və “digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” sahələrində 2016-cı illə müqayisədə az da olsa, artım görünsə də, “tikinti”, “nəqliyyat və anbar təsərrüfatı” sahəsində azalmalar müşahidə olunmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. İqtisadi fəaliyyət növlərinə görə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin ümumi dəyərində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı, yekuna nisbətən faizlə

İqtisadi fəaliyyət növləri	2016	2017
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi,	11,6	11,8
<i>o cümlədən:</i>		
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	0,9	1,5
Sənaye	1,6	2,0
Tikinti	6,8	5,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	1,0	1,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	0,6	0,2
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	0,5	1,0
İnformasiya və rabitə	0,0	-
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	-	-
Təhsil	-	0,0
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,0	0,1
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	0,1	0,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2019.

Sahibkarlıq subyektləri regionların davamlı və tarazlı sosial-iqtisadi inkişafında böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Hər şeydən əvvəl regionlarda yeni açılan hər sahibkarlıq subyekti regional inkişaf fərqi aradan qaldırır. Az bir investisiya ilə regionlarda açılan yeni iş yerləri regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa töhfə verir. Regionlarda açılan və fəaliyyət göstərməyə davam edən sahibkarlıq subyektləri böyük şəhərlərdə olduğu kimi regionlarda da məşğulluq səviyyəsini artırır. Bu isə öz növbəsində iş axtaran insanların yaşadıkları regionlarda işlə təmin olunması nəticəsində regionlardan böyük şəhərlərə miqrasiyanı azaldan təsirə malikdir. Beləliklə, kiçik sahibkarlıq subyektləri, həmçinin əhalinin sosial, psixi, mənəvi və s. vəziyyətlərinə müsbət təsir göstərir.

Regionlarda fəaliyyət göstərən kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər üzrə 2016-cı ildə Bakı şəhəri və Naxçıvan Muxtar Respublikası ön sıralarda yer almışdır. 2017-ci ilə baxdıqda, bu göstəricilərdə regionlara tərəf bir dəyişmə müşahidə olunur. Belə ki, 2017-ci ildə kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlər üzrə ən böyük dəyişmənin 14822,2 min manat (2016-cı ildə - 1834,1 min manat) ilə Abşeron iqtisadi rayonunda, 128220,9 min manat (2016-cı ildə - 22879,1 min manat) ilə Aran iqtisadi rayonunda, 59396,6 min manat (2016-cı ildə - 1880,0 min manat) ilə Dağlıq Şirvan rayonunda müşahidə edilir. Lənkəran iqtisadi rayonunda 2016-cı ildə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsait mövcud deyilən, 2017-ci ilə gəldikdə bunun 71203,5 min manat olduğu görünür (Cədvəl 4). Bütün bu göstəricilər regionların inkişafında və ölkənin makro göstəricilərində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin mühüm yerə malik olduğunu sübut edir.

Cədvəl 4. Kiçik sahibkarlıq subyektləri tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin iqtisadi və inzibati rayonlar üzrə bölgüsü, min manat

Göstəricilər	2016	2017
Bakı şəhəri	1143252,6	882997,2
Abşeron iqtisadi rayonu	1834,1	14822,2
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	176159,7	212364,8
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	209,5	82114,3
Lənkəran iqtisadi rayonu	-	71203,5
Quba - Xaçmaz iqtisadi rayonu	39,8	72658,5
Aran iqtisadi rayonu	22879,1	128220,9
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	-	1783,5
Kəlbəcər-Lacın iqtisadi rayonu	-	-
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	1880,0	59396,6
Naxçıvan Muxtar Respublikası	482378,0	539214,7

Mənbə: Azərbaycanca kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə. 2018. s. 33-35.

Cədvəl 5. Ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payı, faizlə

Göstəricilər	2016	2017
Əlavə dəyər*	5,2	4,7
<i>qeyri-neft sektoru üzrə*</i>	8,1	7,6
İşçilərin sayı	7,3	7,3
<i>qeyri-neft sektoru üzrə*</i>	7,5	7,5
Əsas kapitalla investisiyalar	11,6	11,8
<i>qeyri-neft sektoru üzrə*</i>	25,7	23,1
Məhsul buraxılışında payı	5,3	4,7
<i>qeyri-neft sektoru üzrə*</i>	7,2	6,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 2019.

Qeyd:* 2017-ci il üzrə məlumatlar ilkindir

Ölkə iqtisadiyyatında kiçik sahibkarlıq subyektlərinin payına baxdıqda görürük ki, kiçik sahibkarlıq subyektləri 2017-ci ildə 4,7% əlavə dəyər yaratmışsa, 2016-cı ildə bu, 5,2% təşkil etmişdir. 2016 və 2017-ci illər müqayisə edildikdə, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin daha az əlavə dəyər yaratdığı nəzərə çarpır. Qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla investisiyalarda artım müşahidə olunsada, işçi sayında və məhsul buraxılışında azalmanın olduğu qeydə alınmışdır (Cədvəl 5).

Kiçik sahibkarlıq hər şeydən əvvəl yeni iş yerlərinin yaradılmasına və bu yolla ölkədə işsizliyin azalmasına, yəni əhalinin məşğulluq probleminin həllinə də öz təsirini göstərir. Yeni iş yerlərinin yaradılması eyni zamanda müxtəlif əmtəə və xidmətlər ilə bazarı zənginləşdirərək rəqabət mühitinin də formalaşmasına və beləliklə, bazar iqtisadiyyatı dinamikasının sürətlənməsinə, bazar konyukturundakı dəyişikliklərə operativ reaksiya verilməsinə, yerli xammal resurslarından istifadə edilməsinə səbəb olur.

2016 və 2017-ci illərdə fəaliyyətdə olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə müqayisəli olaraq baxdıqda, 2016-cı ildə fəaliyyətdə olan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin daha çox olduğu nəzərə çarpır. Azərbaycanda 2016-cı ildə fəaliyyətdə olan cəmi 191695 sahibkarlıq subyektlərinin 97,9%-i kiçik sahibkarlıq subyektlərindən ibarət idi. 2016-cı ildə 187598 kiçik sahibkarlıq subyekti fəaliyyətdə ikən, 2017-ci ildə 165386 kiçik sahibkarlıq subyekti fəaliyyət göstərmişdir. Bu da 2017-ci ildə sahibkarlıq subyektləri içərisində kiçik sahibkarlıq subyektlərinin orta sahibkarlıq subyektləri ilə müqayisədə daha çox olsa da, 2016-cı il illə müqayisədə xeyli azaldığı qeydə alınmışdır. Beləliklə, 2016-cı ildə ölkədə fəaliyyət göstərən orta sahibkarlıq subyektləri 2,1% ikən, kiçik sahibkarlıq subyektləri 97,9% təşkil etmişdir. 2017-ci ildə isə çox az bir fərqlə bu göstəricilər belədir: orta sahibkarlıq subyektləri – 2,5%, kiçik sahibkarlıq subyektləri – 97,5% (Cədvəl 6).

Cədvəl 6. Fəaliyyətdə olan kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı

Göstəricilər	2016	2017
Sahibkarlıq subyektlərinin ümumi sayı	191695	169603
Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı	187598	165386
Orta sahibkarlıq subyektlərinin sayı	4097	4217
* 2017-ci il üzrə məlumatlar ilkindir		

Mənbə: Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə. 2018. s.8.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri yeni ideyaların həyata keçirilməsi üçün uyğun yerlərdir. Yeniliklərə açıq olan sahibkarlar yeni ideyaların yayılmasını və həyata keçirilməsini sürətləndirərək, həmçinin yeni sənayenin yaranmasına da səbəb olur. Çünki innovativ xüsusiyyətə malik olan kiçik sahibkarlıq subyektləri bu yolla yeni məhsullar buraxır, istehsal texnikalarını tətbiq edir, yeni bazarlar və qazanc imkanları yaradır, yeni texnologiyalardan istifadə edən sektorlarda məhsuldarlığı artırır və beləliklə, iqtisadi artımı

sürətləndirir. Buna görə də, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının çox olması ölkənin iqtisadi inkişafında təkanverici bir qüvvə olaraq zəruriliyini qoruyub saxlamaqdadır. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə 2016 və 2017-ci illər ərzində yeni yaradılan kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı müxtəlif səbəblərdən ləğv edilmiş subyektlərin sayına nisbətən çox olsa da, subyektlərin ləğvi iqtisadi inkişafa mənfi təsir göstərir. 2016 və 2017-ci illərlə müqayisədə, 2016-cı ildə 139012, 2017-ci ildə isə 145747 kiçik sahibkarlıq subyekti yaradılmışdır. Ən çox kiçik sahibkarlıq subyektinin “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq” və “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” sahəsində fəaliyyət göstərmək məqsədilə yaradıldığı nəzərə çarpır (Cədvəl 7).

Cədvəl 7. İqtisadi fəaliyyət üzrə ləğv edilmiş və yeni yaradılmış kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayı

Göstəricilər	2016		2017	
	Ləğv edilmiş	Yeni yaradılmış	Ləğv edilmiş	Yeni yaradılmış
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi:	30611	139012	31397	145747
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	4136	76691	11632	55960
Sənaye cəmi:	1013	1714	565	1788
Mədənçıxarma sənayesi	51	66	35	79
Emal sənayesi	938	1599	502	1647
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4	7	4	4
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	20	42	24	58
Tikinti	407	1637	277	1626
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	9507	13333	5242	13935
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	4761	7678	4533	11594
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1898	3765	1031	3012
İnformasiya və rabitə	406	760	222	839
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	777	401	447	548
Təhsil	302	1065	246	1263
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	172	275	126	327
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	7232	31693	7076	54855

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 05.03.2019.

Qloballaşmanın artdığı və rəqabətin gücləndiyi iqtisadi mühitdə bir çox ölkə müxtəlif iqtisadi problemlərlə üzləşir. Bu problemlər arasında məşğulluq problemi əsas yer tutur. Orta və iri sahibkarlıq subyektləri ilə müqayisədə, xüsusilə kiçik sahibkarlıq subyektləri daha əvvəl heç bir yerdə işdə işləməyən, iş təcrübəsi və hətta hər hansı bir pəşəsi olmayan insanlar üçün təcrübə, təlim və peşə ocaqlarıdır. Beləliklə kiçik sahibkarlıq subyektlərində əmək fəaliyyətinə başlayaraq bir peşəyə yiyələnən və iş təcrübəsi

**N.N.Məmmədova, T.N.Nariman: Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan
iqtisadiyyatındakı rolu**

qazanan insanlar ölkədəki işsizlik və yoxsulluq səviyyələrinin azalmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərində çalışan muzzdlu yerli, əcnəbi və qadın işçilərin sayına baxdıqda, 2016-cı il ilə müqayisədə bəzi sahələrdə artım, bəzilərinə isə azalma müşahidə edilmişdir. Buna görə, kiçik sahibkarlıq subyektlərində 2016-cı ildə cəmi 100957 nəfər, 2017-ci ildə isə 101898 nəfər işlə təmin olmuşdur. 2016 və 2017-ci illər müqayisə edildikdə, kiçik sahibkarlıq subyektlərində işlə təmin olunan işçilərin sayında artım nəzərə çarpır. Buna görə, 2017-ci ildə kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, “elektrik enerjisi”, “qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı”, “tikinti”, “turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə”, “əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi”, “digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” sahələrində çalışan yerli işçilərin sayında 2016-cı il ilə müqayisədə azalma müşahidə edilir. 2017-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə çalışan cəmi 101898 nəfər işçinin 556-sı əcnəbi, 33868-i qadın işçidən ibarət olmuşdur. Çalışan qadınların ümumi işçilərin təqribən üçdə birini təşkil etməsi faktı sevindirici olsa da, təəssüflər olsun ki yetərli deyildir. Çalışan qadın sayına baxdıqda, qadınların 2017-ci ildə ən çox “Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi”, “Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi” sahələrində işlədikləri nəzərə çarpır. Ancaq 2016-cı illə müqayisədə qadın işçilərin sayında azalma görülür. Qadınların iş həyatında daha aktiv rol almaları üçün xüsusilə bu istiqamətdə islahatların aparılması vacibdir (Cədvəl 8).

Sahibkarlıq subyektləri işçi olaraq təkə yerli əhalini deyil, eyni zamanda əcnəbiləri də işlə təmin etməkdədir. Ancaq 2016-cı il ilə müqayisədə 2017-ci ildə əcnəbi işçilərin sayında azalma görülür. Bu da kiçik sahibkarlıq subyektlərində işçi kimi daha çox yerli əhaliyə yer verildiyini göstərir. Ümumiyyətlə kiçik sahibkarlıq subyektləri istər yerli, istərsə də regional və ölkə miqyasında işsizliyin azaldılmasına töhfə verir (Cədvəl 8).

Cədvəl 8. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərində çalışan muzzdlu yerli, əcnəbi və qadın işçilərin sayı, nəfər

Göstəricilər	Yerli		Əcnəbi		Qadınlar	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017
İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə cəmi:	100957	101898	737	556	35862	33868
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	4615	4728	10	17	766	713
Sənaye, cəmi	7429	6664	6664	92	1521	1484
Mədənçıxarma sənayesi	1033	931	39	31	101	111
Emal sənayesi	5392	4903	301	61	1220	1209
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	366	461	-	-	31	63

Su təchizatı; tullantuların təmizlənməsi və emalı	638	369	-	-	169	101
Tikinti	5019	6627	66	127	810	893
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	48796	47299	74	97	18831	15959
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2763	2540	10	11	465	529
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	2599	3096	12	12	880	864
İnformasiya və rabitə	2462	2105	11	8	834	723
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	2790	2479	3	4	797	713
Təhsil	3655	3242	61	34	2267	2059
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	3750	3885	10	13	2251	2395
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	17079	19233	140	141	6440	7536

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. 05.03.2019.

Sahibkarlığın, xüsusilə də kiçik və orta biznesin inkişafı ilə əlaqədar olaraq, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün KOB-ların rəqabət qabiliyyətinin daha da artırılması, gündəlik istehlak malları ilə təminatın əsasən KOB subyektləri vasitəsi ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur [9, s.36].

Nəticə

Sahibkarlığın inkişafı, iş mühitinin daha da təkmilləşdirilməsi Azərbaycanın iqtisadiyyatının sürətləndirilməsi sahəsində əsas prioritetlərdən biridir. İndiyə qədər sahibkarlığın inkişafı, dövlət köməyinin artırılması və hüquqlarının qanun əsasında müdafiə sistemlərinin yaradılması üçün müxtəlif tədbirlər görülmüşdür. Sahibkarlıq sahəsində görülən işlər ölkə iqtisadiyyatının neft sektoruna olan asılılığını azaltmış və qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm təkan vermişdir. Həmçinin regionlarda yaradılan yeni iş yerləri nəticəsində regional sosial-iqtisadi inkişafa da töhfə verən kiçik sahibkarlıq subyektlərinin sayının artması ölkə miqyasında: sosial rifah və həyat keyfiyyətini artırması, elm və texnologiyadan istifadə edərək elmin və texnikanın inkişafına rəhbərlik etməsi, innovasiyaya meyilli olmaları nəticəsində yeni texnologiyadan istifadə edərək sektorlarda böyümə və hasilatı artırması, məşğulluğu təmin edərək işsizlik və yoxsulluq səviyyəsini azaltması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və artırılması, istehlak mallarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi, rəqabət qabiliyyətliliyinin və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

1. 1999-cu ilin dövlət büdcəsinin “Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı” maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı. 5 oktyabr 1998-ci il № 2000.

**N.N.Məmmədova, T.N.Nariman: Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan
iqtisadiyyatındakı rolu**

2. 2000-ci ilin dövlət büdcəsinin “Kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı” maddəsində nəzərdə tutulan vəsaitin bölüşdürülməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı. 13 iyul 2000-ci il № 118.
3. Abbasov İ.M., Əliyev, T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslük. Bakı. “Elm və Təhsil”. 2017. 501 s.
4. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2019-2023-cü illərdə Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı. Bakı. 2019.
5. Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlıq. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. 2018. 196 s.
6. Bayramov M. Kiçik və orta sahibkarlığın iqtisadiyyatdakı rolu: Beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan. 25 oktyabr 2016.
7. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq. Bakı. “Elm”. 2009. 368 s.
8. Məmmədli, O.Q., Cavadov N.Ə., Cavadzadə X.N. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslük. II hissə. 2014. Bakı. “MBM” nəşriyyatı. 324 səh.
9. Məmmədov O.: “KOB-un payının ÜDM-də 60%-ə, məşğulluqda 70%-ə, qeyri-neft ixracında isə 40%-ə çatdırılması nəzərdə tutulur”. Milli Məclis Analitik informasiya jurnalı. Mart-aprel 2019. s.34-37.
10. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 15 dekabr 1992-ci il № 405.
11. Sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarları. 06. may 2019. <https://www.economy.gov.az/article/kichik-sahibkarlig-meyar/21404>.
12. Hacıyev, N.Ö., Azərbaycanda kiçik müəssisələrin təşəkkülü və inkişafı. Bakı. “Bakı Universiteti Nəşriyyatı”. 2000. 190 s.
13. Mahmudov M.M., Mahmudova İ.M. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi. Bakı. “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. 2011. 370 s.
14. Tərbiz N. Əliyev, Bəxtiyar V. İsmayılov Aran iqtisadi rayonunda sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili: reallıqlar və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. “Elm və Bilik”. Bakı. 2018 – 224 s.
15. Башарина, С. М. Учебное пособие по дисциплине «Экономика малого и среднего предпринимательства» / С.М. Башарина, Н.В. Моргунова, Н. М. Филимонова; Владим. гос. ун-т. Владимир: Изд-во Владим. гос. ун-та. 2009. 116 с.
16. OECD. Enhancing the Contributions of SMEs in a Global and Digitalised Economy. Meeting of the OECD Council at Ministerial Level Paris, 7-8 June 2017. p.24.

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

E.A.Qəribli

i. e. n., dosent, UNEC
egaribli@hotmail.com

A.C.Əzimzadə

magistr, BMDM, UNEC
aslan_azimzadeh@bk.ru

C.R.Hüseynli

magistr, MBA, UNEC
jabbar_huseynli@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 2 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir 10 oktyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir şəraitdə İslam Maliyyə Sisteminin spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Tədqiqat işi müqayisəli təhlil və məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatda İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyət prinsipləri sistemləşdirilərək kompleks araşdırılmışdır. Həmçinin tədqiqat işində İslam Maliyyə Sisteminin müasir dövrdəki və qlobal maliyyə böhranındakı vəziyyəti analiz edilmişdir. Tədqiqat nəticəsində İslam Maliyyə Sisteminin spesifik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, həmçinin bu sistemdən istifadənin yüksək perspektivli olması müəyyən olunaraq Azərbaycanda bu sistemin tətbiqinin verə biləcəyi səmərələr qeyd olunmuşdur. Tədqiqatın məhdudiyyətləri daha geniş praktik informasiya tələb etməsidir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti İslam Maliyyə Sisteminin spesifik xüsusiyyətlərindən yararlanaraq, digər ölkələrin maliyyə sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və bunun nəticəsində iqtisadi böhranlara qarşı optimal adaptiv maliyyə mexanizminin yaradılmasıdır.

Açar sözlər: İslam Maliyyə Sistemi, İslam bankı, sukuk, maliyyə aktivləri, təkaful.

Jel Classification Codes: E44, G15, G20, P34

SPECIFIC FEATURES OF THE ISLAMIC FINANCIAL SYSTEM IN THE MODERN CONDITION

E. A. Garibli

can. of econ., assoc.prof., UNEC

A. J. Azimzadeh

master, IMDC, UNEC

J. R. Huseynli

master, MBA, UNEC

Received 2 September 2019; accepted 10 October 2019

Abstract

The main objective of the research is to study the specific features of Islamic Financial System in the modern condition. The research was carried out on the basis of research methods such as comparative analysis and logical summarization. In study principles of functioning of the Islamic Financial System was systemized with the complex research. The study also analyzes the state of the Islamic Financial System in the modern period and the global financial crisis. In the result of the investigation the Islamic Financial System and its specific features were analysed, at the same time it were identified prospects for using this system and potential benefits from the introduction of this system in Azerbaijan. Limitations of the study: to require more extensive practical information. The practical significance of the research study is to improve the financial systems of other countries, using the specific features of the Islamic Financial System, and, as a result, create the optimal adaptive financial mechanism for the economic crisis.

Keywords: Islamic Financial System, Islamic Banking, Sukuk, Financial assets, Takaful.

**СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСЛАМСКОЙ ФИНАНСОВОЙ
СИСТЕМЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Э. А. Гарибли

к. э. н., доц., UNEC

А. Дж. Азимзаде

магистр, МЦМД, UNEC

Дж. Р. Гусейнли

магистр, MBA, UNEC

Резюме

Основная цель исследования заключается в изучении специфических особенностей Исламской Финансовой Системы в современных условиях. Исследовательская работа проводилась на основе исследований, таких как сравнительный анализ и логическое обобщение. В исследовании систематизированы комплекс-

ным исследованием принципы функционирования Исламской Финансовой Системы. Также в исследовании анализируется состояние Исламской Финансовой Системы в условиях современного периода и мирового финансового кризиса. В результате исследования были проанализированы специфические особенности исламской финансовой системы, а также были определены перспективы использования этой системы, и выявлены потенциальные выгоды от внедрения этой системы в Азербайджане. Ограничения исследования: требуется больше практической информации. Практическая значимость исследования состоит в том, чтобы улучшить финансовые системы других стран, используя специфические особенности Исламской Финансовой Системы, и, как следствие, создать оптимальный адаптивный финансовый механизм для преодоления экономического кризиса.

Ключевые слова: Исламская Финансовая Система, исламский банкинг, сукук, финансовые активы, такафул.

Giriş

Son zamanlarda dinamik inkişaf edən və qlobal maliyyə məkanında getdikcə daha çox inam qazanan İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyət göstərməsi mövzusunda maraq artmaqdadır. İslam maliyyə təşkilatlarının və institutkarının sayı daim artır, həmçinin qeyri-müsəlman ölkələrində fəaliyyətlərini inkişaf etdirən yeni İslam sığorta fondları və şirkətləri yaranır. Günümüzdə İslam maliyyə qurumlarının fəaliyyəti daha müxtəlif və mürəkkəb hala gəlir. Genişmiqyaslı əməliyyatların təşkili və dəstəklənməsi üçün İslam maliyyə təşkilatlarının imkanları, potensialı və səlahiyyətləri genişlənir. Məhz bu səbəblərdən İslam Maliyyə Sisteminin spesifikasını öyrənmək aktualdır.

İslam maliyyə sisteminin fəaliyyətinin əsas prinsipləri

"Din güclü bir qüvvədir və təsirinin təbiəti ilk növbədə hansı hissləri ruhlandırdığından və hansı hərəkətləri ilhamlandırmasından asılıdır..."[1]. Müsəlman dini təlimlərinə xas olan potensial gec olmasına baxmayaraq, qlobal maliyyə bazarının dəyişən mənzərəsinə, şübhəsiz, doğru təsir göstərir. İslam iqtisadiyyatının bazası və əsas lokomotivi olan İslam Maliyyə Sisteminin (İMS) fəaliyyəti müsəlman qanunları ilə tənzimlənir. İslam hüququnun əsasını normativ baxımdan universal sosial tənzimləmə sistemi sayıla bilən və iki qrup mənbəyə – Quran və Sünnəyə (Hədislərə) əsaslanan şəriət təşkil edir. İslam Maliyyə Sisteminin (İMS) fəaliyyətinin əsas prinsiplərinə riba, qarar, meysir və haram qadağaları daxildir.

Riba, yəni əvvəlcədən müəyyən edilmiş faiz dərəcəsi və ya gəlirlə əlaqəli olmayan və əmək xərcləri ilə əlaqəli olmayan digər miqdarda artım qadağandır. Bu barədə Quranda Bəqərə surəsinin 275-ci ayəsində deyilir: "...Halbuki, Allah alış-verişi halal, sələm (faiz) almağı isə haram (qadağan) etmişdir..."[2] Ribaya qoyulan qadağa, sələmçi

fəaliyyətinin məhsul yaratmasına və cəmiyyətin sosial rifahının böyüməsinə səbəb olmaması ilə əlaqədardır. Qazanc əldə etmək İslamda müsbət qarşılır, ancaq sosial ədalət prinsipi, mükafat almaq və ya itki vermə borcalanların və kreditorların mənafelərinə uyğun olmalı olduğunu tələb edir. Bununla bağlı əsas ortaya çıxan məsələ faiz ödənişlərinə qoyulan qadağanın praktikada necə görünməsidir. Bu məsələdə aşağıdakılar qadağan olunur:

- ❖ Kreditin həcmində hər hansı bir artım və ya borc faizinin hesablanması, hətta borcalan tərəfindən borcun gecikməsi halı baş versə belə;
- ❖ Kreditin xidmətinə və rəsmiləşdirilməsinə görə faktiki xərclərdən artıq olan yığımlar;
- ❖ Sıfır kupona sahib olanlar da daxil olmaqla, bütün növ istiqrazların döviyyəsi;
- ❖ Kredidə verilmiş məbləğlər üzrə faiz hesablandıqda kredit kartlarının emissiyası;
- ❖ Etibarlı investisiya əmanətləri istisna olmaqla, banklarda bütün növ əmanətlər üzrə faizlərin hesablanması.

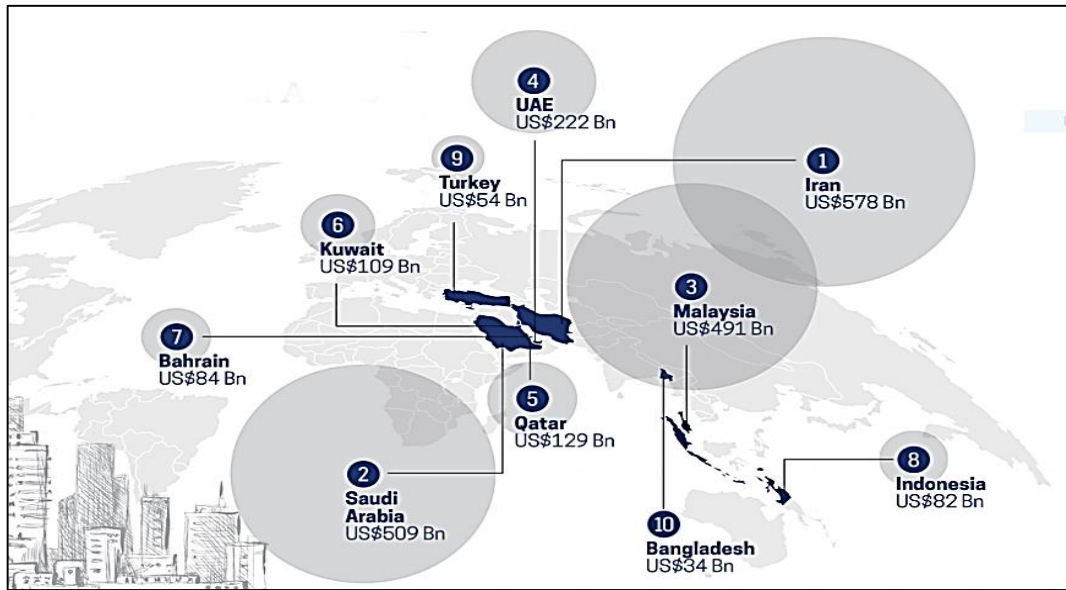
Ğarar müqavilə şərtlərində məlumat və nəzarətin olmamasından irəli gələn həddindən artıq qeyri-müəyyənliyin və ya qeyri-şəffaflığın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Ğarar şübhəli və naməlum malların uyğun olmayan qiymətə satılması hesab edilə bilər; dəqiq təsviri və ya ilkin yoxlanışı olmayan mallar; qeyri-ekvivalent barter mübadiləsi və s. Ğarar müqaviləni etibarsız edir. Müasir maliyyə fəaliyyətindəki yüksək qeyri-müəyyənlik sığorta və törəmə maliyyə alətləri əməliyyatları üçün xarakterikdir. Buna görə də, şəriət baxımından bu cür əməliyyatlar etibarsız sayılır. Hər hansı bir sahibkarlıq fəaliyyətində müəyyən bir risk və qeyri-müəyyənlik ehtiva etdiyini başa düşmək lazımdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, müqaviləni yalnız həddən artıq qeyri-müəyyənlik və həddindən artıq əsassız risk etibarsız edir. Müvafiq olaraq, bu prinsipə və Ğarar qadağasına əsasən, İslam Maliyyə Sisteminə ABŞ-da ipoteka böhranı və 1998-ci ilin avqustunda Rusiyada defolt kimi böhran hadisələri təsir edə bilməz.

Meysir ərəb dilindən tərcümədə İslamın qeyd-şərtsiz qadağan etdiyi "qumar" deməkdir. Meysir daha asan şəkildə desək, öyrənilməmiş təsadüfi gəlirdir. Geniş bir kontekstdə, real məhsul yaratmadan genişləndirilmiş istehsal məqsədi ilə pul axınının qadağan edilməsi kimi qəbul edilə bilər. Bu da öz növbəsində müasir maliyyə sisteminə xasdır.

Haram ərəb dilində "günah" deməkdir və alkoqollu içkilərin yayılması, bütələrin istehsalı və satışı, bütperəst məbədlərinə xidmət göstərilməsi, qumar oyunlarında iştirak və s. kimi işlərdən insanların çəkinməsini vacib edən əsas şəriət hökmüdür. İslam Maliyyə Sistemi fəaliyyətinin əsas qaydaları cəhətdən isə haram silah, alkoqol, tütün məhsulları, donuz əti istehsalı, rüşvət almaq və faizlə borc verməklə bağlı maliyyə əməliyyatları qadağan edir. İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyətinin əsas qaydaları "spekulyativ" davranışı, əsassız riski, qeyri-müəyyənliyi və qumar oyunlarını qadağan edir, çünki bu cür fəaliyyətlərdən əldə olunan gəlir cəmiyyətin rifahının real artmasına səbəb olmur [3].

İslam Maliyyə Sistemi eyni zamanda toxunulmazlıq və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi tələbləri, risklərin bərabər paylanması, iqtisadi rifah və sosial ədalətin tarazlı təqib olunması kimi prinsiplərə əsaslanır. Əxlaq normalarına riayət etmək, sosial ədalət, qanun çərçivəsində hərəkət etmək, xərclərin normallaşdırılması, bazarların inhisarçılığının ləğvi İslam iqtisadi fəaliyyətinin əsas təməlləridir. [4]

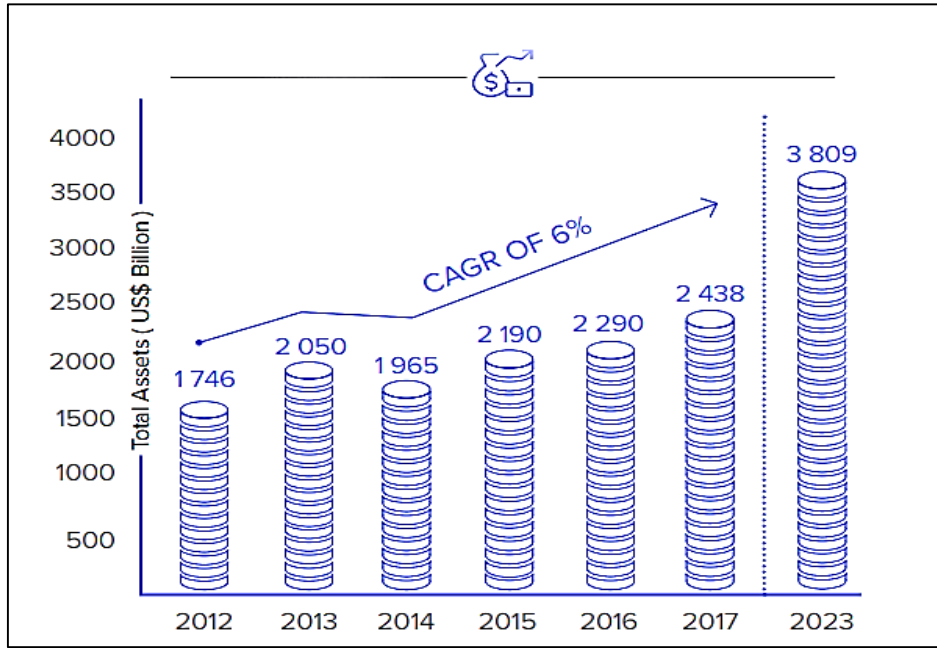
İslam Maliyyə Sisteminin formalaşması yalnız qurumlar arasında iqtisadi və maliyyə əlaqələri çərçivəsində baş vermir, eyni zamanda etik, əxlaqi, sosial, mədəni və dini sahələr çərçivəsində də baş verir. Buna görə də, İslam Maliyyə Sistemi modelinin reallaşdırılması İslam təlimləri kontekstində, yəni etika, sərvət bölgüsü, sosial və iqtisadi bərabərlik, dövlətin rolu kontekstində mümkündür. Beləliklə, İslam maliyyəsi sisteminin fəaliyyət prinsipləri bazar iqtisadiyyatının əsaslarına zidd deyil və ənənəvi Avropa və Azərbaycanın sosial-mədəni dəyərləri ilə ciddi fikir ayrılıqları yoxdur.



Şəkil 1. Dünya ölkələri üzrə İslam Maliyyə Aktivləri (mlrd ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Global İslamic Economy Report 2018-2019 [5]

Yuxarıda göstərdiyimiz şəkildə 2018-2019-cu illər ərzində dünya ölkələri üzrə islam maliyyə aktivlərinin dəyərində görə ilk 10 sırada yer alan ölkələr göstərilib. İlk üç sırada yer alan ölkələrin, yəni İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Malayziyadakı islam maliyyə aktivləri uyğun olaraq 578, 509, 491 milyard ABŞ dollarıdır. Bu göstəricilər kifayət qədər ciddi rəqəm olduğundan düşünürük ki, islam maliyyə sisteminin araşdırılması labüddür.



Qrafik 1. 2012-2017-ci illər ərzində ümumdünya islam maliyyə aktivlərinin ümumi dəyəri və artım tempi (mlrd ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (İFDR) 2018*. [6]

Qrafikdən də görüldüyü kimi, 2012-2017-ci illər ərzində dünya ölkələrində islam maliyyə aktivlərinin artım tempi 6% təşkil etmişdir. Həmçinin 2017-ci ildə bu dəyər özünün maksimum həddinə çataraq 2438 milyard ABŞ dolları olmuşdur. İFDR tədqiqatçılarının hesablamalarına görə 2023-cü ildə dünya ölkələrində islam maliyyə aktivlərinin ümumi dəyəri 3809 milyard ABŞ dolları olması nəzərdə tutulur. Cədvələ nəzər salsaq görürük ki, 2014-cü ildə islam maliyyə aktivlərində azalma vardır. Bunun əsas səbəbi isə 2014-cü ildə dünya neft qiymətlərinin 45% azalmasıdır. Belə ki, İslam maliyyə aktivlərində ilk onluğa düşən əksər ölkələrin (Bəhreyn, Qətər, Küveyt, BƏƏ) və xüsusən də bu aktivlərdə lider olan ölkələrin (İran və Səudiyyə Ərəbistanı) iqtisadiyyatının əsasını neft sektoru təşkil edir. Məhz bu səbəbdən, neft qiymətlərində olan kəskin azalma ölkələrin tədiyə balansında mənfi saldo əmələ gətirmişdir. Bunun nəticəsində isə İslam maliyyə aktivləri azalmışdır. Lakin bu illərdə neft qiymətlərinin azalması uzunmüddətli olmadığı üçün yenidən İslam maliyyə aktivləri artan meyilli olmuşdur. Bu rəqəmləri təhlil edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, artıq dünyada İslam Maliyyə Sistemi inkişaf edərək qeyd etdiyimiz ölkələrin iqtisadi inkişaf modellərinin əsas lokomotivinə çevrilmişdir. Bu isə öz növbəsində mövzumuzun aktuallığını isbat edən səbəblərdən biridir.

İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyəti maliyyə dayanıqlılığı və sabitliyinə, gəlirlərin, məşğulluğun artmasına və nəticədə yoxsulluğun azaldılmasına gətirib çıxarır. Bu nəticələrə

nail olmaq üçün inkişaf etmiş bir maliyyə sistemi, qanunun aliliyi, investorların və kreditorların maraqlarını və mülkiyyət hüquqlarını qoruyan hüquqi qurumlar kimi şərtləri yerinə yetirmək və onlara sahib olmaq lazımdır; yaxşı idarəetmə və siyasi iradə; hökumətə etimad və s. Bir sıra İslam qaydalarının tətbiqi bu şərtlərin möhkəmləndirilməsidir. Beləliklə, İslam Maliyyə Sistemi maliyyə təşkilatları, tənzimləyici institutları, əməliyyat mexanizmləri və şəriət tərəfindən tənzimlənən maliyyə alətləri sistemidir.

İslam maliyyə sisteminin tərkib hissələrinin təhlili

İslam maliyyə sistemi İslam bankları, İslam sərmayələri və xeyriyyə fondları, İslam maliyyə şirkətləri; İslam sığorta təşkilatları və s. ilə təmsil olunur.

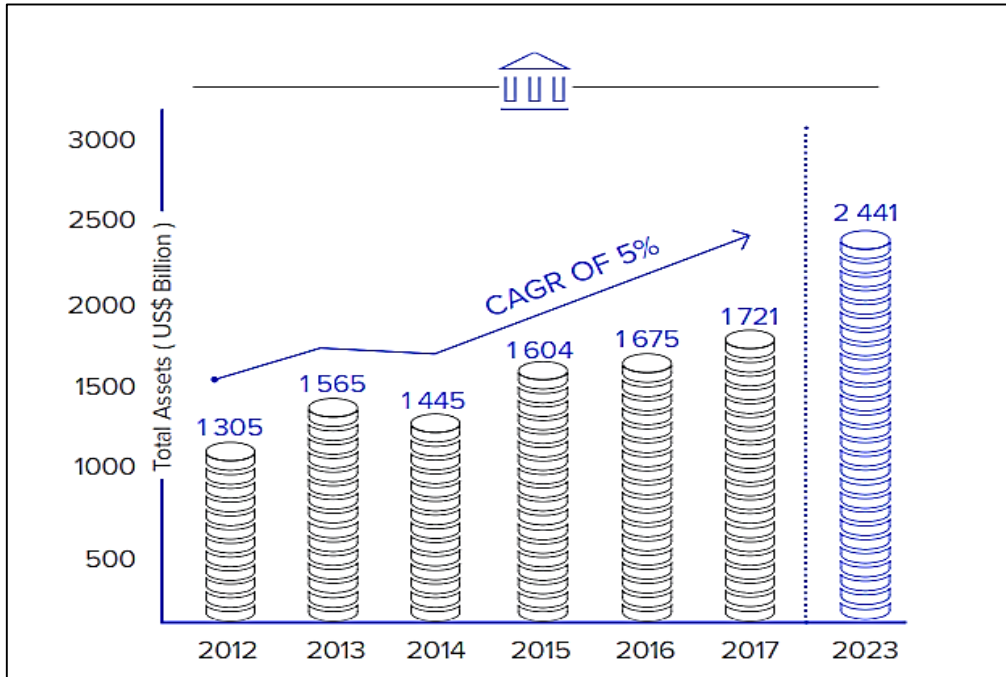
İslam bankları əmanətlərin qəbul edilməsi və investisiya qoyuluşu, ödəniş xidmətləri göstərmək, aktivlərin idarə edilməsi və saxlanması, habelə İslam maliyyə fəaliyyətinin prinsiplərinə uyğun digər əməliyyatlar olan qurumlardır. Fəaliyyətin əsası kredit faizi deyil, aktivlərlə aparılan əməliyyatlardan qazanc və zərərdə iştirak, yüksək sosial oriyentasiyadır. İslam Bankı komissiya agentı kimi çıxış edir və yalnız müvəffəqiyyətlə başa çatan əməliyyatlardan gəlir əldə edərək maliyyə vasitəçisi funksiyasından mükkəmməl istifadə edir. Bank kapitalı birgə maliyyələşdirmə layihələri üçün istifadə edilmədiyi təqdirdə praktiki olaraq heç bir risk zonasında deyil. Bank zərərləri itirilmiş mənfəətin və imkan xərclərinin miqdarını təmsil edir, buna baxmayaraq, əmanətçilər qarşısında bankın bunlarla bağlı heç bir öhdəliyi yoxdur.

Cədvəl 1. İslam və ənənəvi banklar arasındakı əsas fərqlər

Xarakteristika	İslam bankı	Ənənəvi bank
Mənəvi dəyərlərin və dini ənənələrin mövqeyi	Etihad prinsiplərinə riayət etmək	Yalnız maddi mənfəət əldə etmək
Faizlərdən istifadə etmək	Yoxdur	Var
Əməliyyatlarda spekulyativ xarakter	Yoxdur	Var
Qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması	Passiv	Aktiv
Əsas layihələr	İnvestisiya yönümlü	Kredit yönümlü
Borcalanın qiymətləndirilməsi meyarları	Əxlaqi və maliyyə	Yalnız Maliyyə
Sosial yönümlülük	Yüksək	Aşağı
İnvestorlara mənfəət haqqında zəmanət	Mənfəət həddinə zəmanət verilmir. Layihənin uğurlu olmasından asılıdır	Mənfəətə zəmanət faizlər şəklində verilir
Mənfəət və risklərin bölüşdürülməsi prinsipləri	Layihənin etibarlılığı və rentabelliği	Borcalanın kredit qabiliyyəti

Mənbə: [7], [8], [9]

Cədvəldən belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, İslam Maliyyə Sistemi, real sektorun bank qurumlarının maraqlarına tabe olan mövqeyini məhdudlaşdırmağa kömək edir. Real sektordakı investisiya imkanları pul aktivlərinin formalaşmasını müəyyənləşdirir və bununla da maliyyə sektorunun gəlir səviyyəsi müəyyənləşdirilir. Nəticədə iqtisadi inkişaf tempini banklar deyil, əlverişli investisiya sahəsini təşkil edən real sektor təyin edir. Ümumiyyətlə İslam bank sisteminin əsasında tədqiqatımızın əvvəlində də qeyd etdiyimiz kimi, əxlaq, etimad və etiqad prinsiplərinə riayət etmək kimi məsələlər dayanır. İndi isə İslam banklarının maliyyəsi ilə bağlı əsas göstəricilər vasitəsilə təhlillər aparaq.

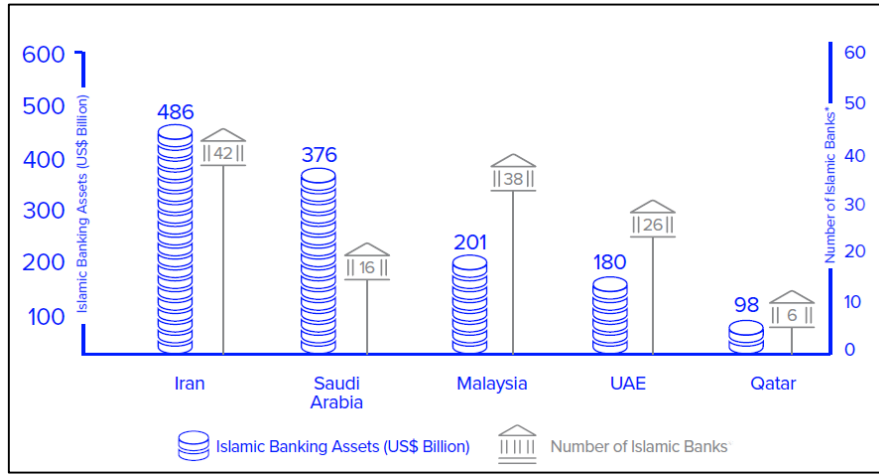


Qrafik 2. 2012-2017-ci illər ərzində ümumdünya islam bank aktivlərinin ümumi dəyəri və artım tempi (mlrd ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (IFDR) 2018*. [6]

Qrafiki təhlil edərkən görürük ki, 2012-2017-ci illər ərzində dünya ölkələrində islam bank aktivlərinin artım tempi 5% təşkil etmişdir. Eyni zamanda İslam bank aktivlərinin ümumi dəyəri 2017-ci ildə özünün ən yüksək səviyyəsinə çataraq 1721 milyard ABŞ dolları olmuşdur. İFDR tədqiqatçılarının hesablamalarına görə, 2023-cü ildə İslam bank aktivlərinin ümumi dəyəri 2441 milyard ABŞ dolları olması nəzərdə tutulur. Hazırda dünyada 505 İslam bankı fəaliyyət göstərir. Onlardan 402-si kommersiya, 59-u investisiya, 24-ü topdansatış, 18-i isə ixtisas yönümlü banklardır. 2017-ci ildə cəmi ümumdünya bank aktivlərində İslam bankı aktivlərinin payı isə 6% təşkil etmiş-

dir. Lakin bu göstəricilərdəki İslam bankı aktivləri yalnız 43 ölkənin məruzə etdiyi İslam bankı aktivləri əsasında yaradılmışdır. 2017-ci il üzrə ümumdünya İslam banklarının effektivlik göstəricisi 82% mənfəət, 18% isə itki təşkil etmişdir.



Qrafik 3. 2017-ci il üzrə ən yaxşı İslam bank bazarları

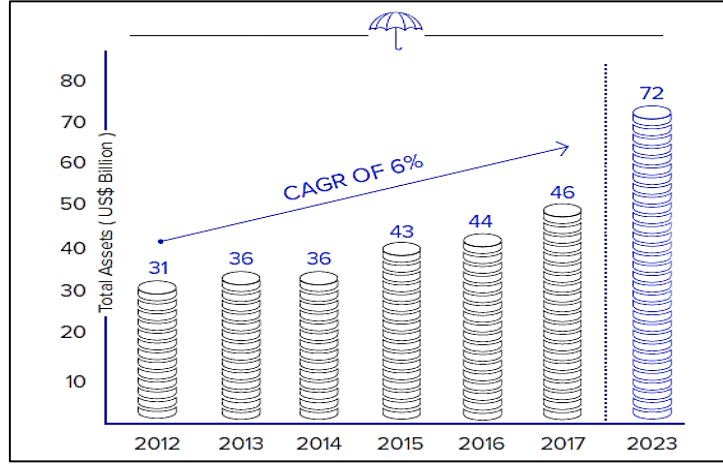
Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (IFDR) 2018*. [6]

Qrafiki təhlil edərkən görürük ki, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Malayziya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və Qətərdə İslam bank aktivləri müvafiq olaraq 486, 376, 201, 180 və 98 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu ölkələr üzrə ən çox İslam bankı İranda ən azı isə Qətərdədir. Belə ki, İran İslam Respublikasında İslam banklarının sayı 42, Qətərdə isə 6-dır.

İslam banklarının işləmə mexanizmi öz spesifikasiyasına görə hər zaman tədqiqatçıları cəlb etmişdir. Biz düşünürük ki, İslam Maliyyə Sisteminin əsasında dayanan başlıca məsələlərdən biri də məhz İslam banklarıdır. Bu banklar öz sosial yönümlülüyü ilə cəmiyyətə ənənəvi banklar kimi yalnız maliyyə vəsaitləri qazandırmır. İslam bank sistemində maliyyə, əxlaq və etiqad vəhdət təşkil edərək, cəmiyyətə maddi dəyərlərlə paralel olaraq, mənəvi dəyərləri də qazandırır. Bu da öz növbəsində maliyyə dayanıqlılığını şərtləndirən əsas amillərdən hesab oluna bilər.

İslam sığorta şirkətləri – təkəful şirkətləri (ərəbcə "təkəful" bir-birinə zəmanət vermək deməkdir və İslam sığortasının sinonimi kimi istifadə olunur) mahiyyət etibarilə, onlar ǧarar, riba və meysirdən qorunmaq üçün fondun vəsaitlərini müəyyən aktivlərdə yerləşdirən, öz maliyyə fəaliyyətlərini İslam prinsiplərinə uyğun olaraq idarə edən şirkətlərdir.

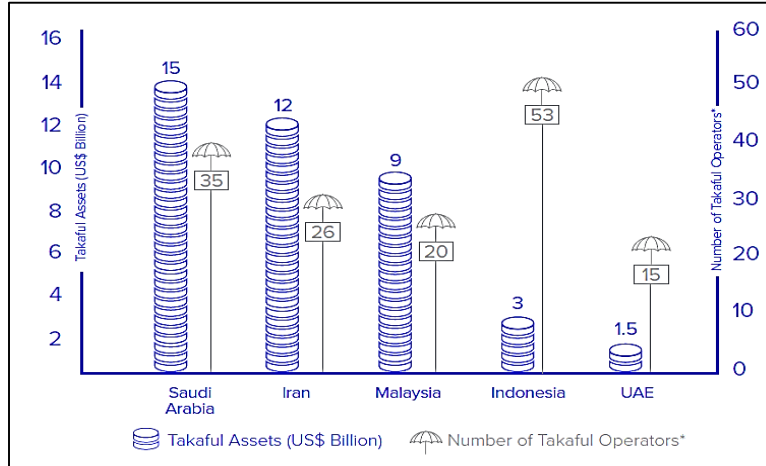
E.A.Qəribli, A.C.Əzimzadə, C.R.Hüseynli: Müasir şəraitdə islam maliyyə sisteminin spesifik xüsusiyyətləri



Qrafik 4. 2012-2017-ci illər ərzində Təkaful aktivlərinin ümumi dəyəri və artım tempi (Milyard ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (IFDR) 2018*. [6]

Qrafiki analiz edərkən görürük ki, 2012-2017-ci illər ərzində Təkaful aktivlərinin artım tempi 6% təşkil etmişdir. 2017-ci ildə Təkaful aktivlərinin ümumi dəyəri 46 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2023-cü ildə bu göstəricinin ümumi dəyərinin 72 milyard ABŞ dolları olması nəzərdə tutulur. Yeni yaranan islam sığortası üçün bu göstəricilər həqiqətən də qənaətbəxşdir. İslam sığortası geri qaytarılmayan bir hədiyyə anlayışına əsaslanır, hər bir iştirakçı sığorta hadisəsi baş verdikdə digər iştirakçılara kömək etmək məqsədi ilə fond üçün vəsait ayırır, bu da mahiyyət etibarilə ğararları istisna edir. Təkaful iştirakçıları, sığorta hadisəsi halında kompensasiya zəmanətinə əlavə olaraq könüllü yatırımlarından müntəzəm gəlir əldə edirlər, yəni müəyyən dərəcədə şirkətin ortağı olurlar.



Qrafik 5. 2017-ci il üzrə ən yaxşı İslam Təkaful bazarları

Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (IFDR) 2018*. [6]

Ölkələr üzrə məsələni təhlil edərkən görürük ki, Səudiyyə Ərəbistanı, İran, Malayziya, İndoneziya və Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində Təkaful aktivlərinin dəyəri müvafiq olaraq 15, 12, 9, 3, və 1.5 milyard ABŞ dolları təşkil edir. Təkaful operatorları sayına görə isə qeyd etdiyimiz ölkələr arasında ilk sırada İndoneziya, son sırada isə Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri yer alır. Belə ki, İndoneziyada Təkaful operatorlarının sayı 53, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində isə 15-dir.

İslam investisiya fondları iştirakçıların şirkətin aktivlərindəki paylarına, mənfəət və zərərlərinə bərabərhüquqlu olduqları müstəqil investisiya şirkətləridir. Fəaliyyətin əsas məqsədi etibar edilən idarəetmə əmanətlərini almaq və investisiya standartlarını İslam standartlarına uyğun və müvafiq alət və mexanizmlərdən istifadə etməklə idarə etməkdir. İslam sərmayələri obyektləri Müşahidə Şurası tərəfindən şəriət prinsiplərinə uyğun qiymətləndirilir və sosial məsuliyyətli investisiya fondlarının bir növü hesab olunur.

İslam xeyriyyə investisiya fondları öz fəaliyyətlərini əhalinin aktivlərini (əmlak və ya maddi aktivlər) idarə etməyə yönəldirlər, bu fəaliyyətlərdən əldə olunan vəsait yoxsulların xeyrinə alınır. Yoxsulluğun və gəlir bərabərsizliyinin azalması İslamda ən çox arzuolunan məsələlərdir. Belə ki, Quranda Zuxruf surəsinin 32-ci ayəsində deyilir: "... (maddi və mənəvi kamilliklər baxımından) onların bəzilərini bəzilərdən bir neçə dərəcə üstün etmişik ki, bəziləri digər bəzilərini xidmətə götürsünlər (və nəticədə bəşər cəmiyyətinin daha kamil və layiqli idarə sistemi formalaşsın)" [2]. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, zəngin və maddi durumu yaxşı olan şəxslərin cəmiyyət qarşısında müəyyən öhdəlikləri vardır. Burada artıq maliyyə sistemi deyil, şəxslərin davranışları daha ön plandadır. Lakin günümüzdə bu öhdəliklər tam yerinə yetirilmədiyindən gəlir bərabərsizliyi məsələsində bir o qədər də uğura nail olmaq olmur.

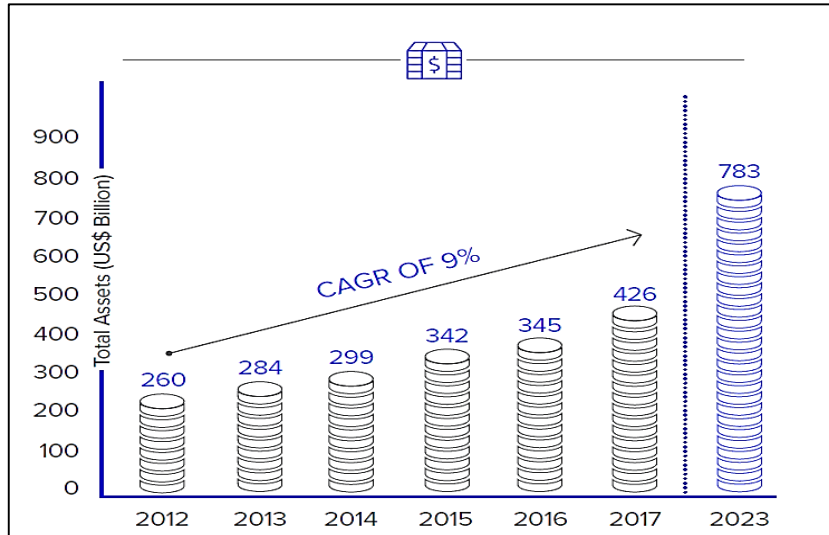
İslam Maliyyə Sisteminin effektiv işləməsinin əsas elementləri olan ödəniş sistemləri, hesablaşma klirinq sistemləri, mütəşəkkil ticarət mərtəbələri, elektron ticarət sistemləri, milli və beynəlxalq tənzimləmə, nəzarət və standartlaşdırma orqanları, reyting agentlikləri, təhsil və elmi qurumlar olan İslam maliyyə infrastrukturunun mövcudluğundan, həmçinin İslam prinsiplərinə əsaslanan maliyyə monitorinqi ilə bağlı tövsiyələrdən asılıdır. İslam Maliyyə Sisteminin əsas komponentləri İslam maliyyə alətləridir. İslam maliyyə alətlərinin spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır.

- ✚ Əmanə – pul vəsaitinin etibarlı saxlanması üçün müqavilə, buna görə maliyyə vasitəçisi komissiya alaraq, müştərinin adından onlara sərəncam verir. Vasitəçi öhdəlikləri lazımınca yerinə yetirdiyi təqdirdə məsuliyyət daşımır.
- ✚ Kərd – bir tərəfin maddi aktivlərə sahiblik hüququnu digər tərəfə geri qaytarıla bilən əsaslarla köçürdüyü bir müqavilə. Bu zaman həqiqi xərclərin miqdarına bərabər kredit borcu haqqı almaq hüququ var.
- ✚ Muşarəkə – mənfəət məqsədi ilə aktivlərin, mənbələrin və ya öhdəliklərin birləşdirilməsi üçün müqavilə. Zərərlər iştirakçıların payına nisbətdə bölünür. Mənfəət ya

kapitalın payındakı paya əsasən bölüşdürülə bilər, ya da ümumi töhfə payından aşağı ola bilər.

- ✚ Mudarəbə – mənfəət üçün tərəfdaşlıq və güvən idarəetmə müqaviləsi, bir tərəf kapitala təmin edir, digər tərəf kapitalı idarə etmək üçün sahibkarlıq qabiliyyətini. İnvestor qoyulmuş vəsaitin həcmində itkilərə görə məsuliyyət daşıyır və idarəetmədə iştirak etmək hüququna malik deyil. Mənfəət bərabər və ya fərqli hissələrdə bölüşdürülə bilər.
- ✚ Murabəhə – bir müştəri üçün zəruri bir aktivin alınması və təxirə salınmış bir ödənişlə satılması üçün bir əməliyyat. Aktiv qızıl, gümüş və ya valyutadırsa, icazə verilmir. Qiymətə satıcı tərəfindən razılaşdırılmış mənfəət və xərclər daxildir. Maliyyə qurumlarına cərimə almaq qadağandır.
- ✚ İcarə – obyekt sahibinin müəyyən bir müddətə başqa bir şəxsə verdiyi icarə müqaviləsi. Gec ödənilməməsi üçün cərimə şəklində gəlirə icazə verilmir, cərimə xeyriyyə fondlarına köçürülür; icarəyə götürülmüş əmlak İslam sığorta şirkətləri tərəfindən sığortalanır, sığorta xərcləri icarədar tərəfindən ödənilir.
- ✚ İstisna – satış müqaviləsi olaraq tikinti işlərinin görülməsi, bahalı nəqliyyat vasitələrinin alınması və ya sifariş əsasında istənilən malların istehsalıdır. Malların ödənişi mərhələlərlə aparılır. Təbii mənşəli mallara aid deyil. Mənfəət müqavilə və paralel subpodratın qiymətindəki fərqi nəticəsidir.
- ✚ Sukuk – sahibinin yatırılan vəsaitin miqdarına nisbətdə əsas aktivin sahibliyində iştirak etmək hüququnu təsdiqləyən sertifikat. Borc sukunun dövrüyyəsi qadağandır. Suveren, bələdiyyə, idarəlik və korporativ qurumlar emitent ola bilər.
- ✚ Təkaful – razılaşma tərəflərinin məruz qala biləcəyi müəyyən risklər nəticəsində itkini aradan qaldırmaq məqsədi ilə bir qrup şəxs arasında razılaşma. İştirakçılar könüllü töhfələr fondunu yaradır və agentlik müqaviləsi əsasında sığorta fəaliyyətini həyata keçirmək üçün lisenziyası olan şirkəti idarə edirlər [4, 10, 11].

Bunlar hamısı İslam maliyyə aləti olmasına baxmayaraq. İcarə, Murabəhə, Mudarəbə, və Muşarəkə hamısı Sukukdan ayrılan qollardır. Məhz ona görə də tədqiqatımızda İslam maliyyə alətlərindən ən vacibi olan Sukukun mövcud vəziyyətini təhlil edəcəyik.



Qrafik 9. 2012-2017-ci illər ərzində Sukuk aktivlərinin ümumi dəyəri və artım tempi
(mlrd ABŞ dolları ilə)

Mənbə: Thomson Reuters. *Islamic Finance Development Report (IFDR) 2018.* [6]

Qrafiki analiz edərkən görürük ki, 2012-2017-ci illər ərzində Sukuk aktivlərinin artım tempi 9% təşkil etmişdir. 2017-ci ildə sukuk aktivlərinin ümumi dəyəri 426 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2023-cü ildə bu göstəricinin ümumi dəyərinin 783 milyard ABŞ dolları olması nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə Sukuk 2017-ci ildə ümumi dəyəri 426 milyard dollar olan İslam maliyyəsi sənayesinin aktivlərinin ikinci ən böyük iştirakçısıdır. Cəmi 19 ölkə 2017-ci ildə 85 milyard dollar olan Sukuku buraxdı. Bunların 63% -i korporativ məsələlər, 31%-i suveren məsələlər, 6%-i isə agentliklər olmuşdur [6]. Ümumiyyətlə İslam maliyyə alətlərinin müsbət cəhəti onların rahat tətbiqetmə qabiliyyəti və əməliyyat xərclərinin az olmasıdır.

İslam maliyyə sistemi və qlobal maliyyə böhranı

Hələ 1988-ci ildə Nobel mükafatı laureatı, fransız iqtisadçısı Moris Alle mövcud strukturun qlobal maliyyə böhranından qaçılmaz olacağını qabaqcadan gördü və bunun nəticələri barədə xəbərdar etdi. M.Alle qəti şəkildə iddia etdi ki, gələcəkdə bu kimi böhranların qarşısını ala bilmək, effektiv pul sisteminin yaradılmasına imkan verən struktur islahatları ilə ən yaxşı şəkildə əldə edilir. Təklif olunan sistem iki əsas komponentə əsaslanır: faiz dərəcəsinin 0%-ə dəyişdirilməsi və vergi dərəcəsinin təxminən 2%-də qalması məsələsinə baxılması. M.Allenin qeyd etdiyi islahatlar İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyət prinsipləri ilə eyniyyət təşkil edir. Belə ki, İslam Maliyyə Sistemində faiz (riba) qadağan edilir və əsas ehtiyaclarından (nisab) artıq olan ən az xalis dəyəri olan bütün müsəlmanlardan zəkat (il ərzində sahib olduqları malların 2,5%) ödəməsini

tələb edir. Zəkat müsəlmanlar arasında sosial və iqtisadi ədalətin yayılması üçün hazırlanmış əsas iqtisadi vasitədir [9].

Faiz əsaslı əməliyyatlar qadağan edildiyi üçün İslam ədalətli və qanuni ticarət və ticarət fəaliyyətlərini təşviq edir. Buna görə də, İslam maliyyəsində maliyyə axını ilə məhsuldarlıq arasında həmişə sıx əlaqə mövcuddur. İslam maliyyəsinin bu ayrılmaz prinsipi 2008-ci ildə baş vermiş qlobal maliyyə böhranının əsas səbəblərindən biri olan həddindən artıq borclanma və spekulyativ maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yaranan potensial risklərdən qorunmasına kömək edir. Tədqiqatımızda qeyd etdiyimiz kimi, İslam Maliyyə Sistemindəki müəyyən qadağalar və risklərin bölüşdürülməsi onu maliyyə böhranlarına qarşı immunitetinin olmasına gətirib çıxardan əsas amillərdəndir. Belə ki, qlobal maliyyə böhranında heç bir zərər çəkməmiş İslam Maliyyə Sisteminə qarşı xüsusi maraq yarandı. Qlobal maliyyə böhranı İslam Maliyyə Sisteminin coğrafiyasının genişlənməsinə səbəb olan əsas faktorlardan biri kimi çıxış edir.

Məsələyə başqa aspektdən nəzər salsaq görürük ki, David Brooks iqtisadiyyatın inam və inanc cəmiyyəti olduğunu, həmçinin hər bir tənəzzülün zehni bir hadisə olması ilə yanaşı, özünəməxsus ruha sahib olduğunu iddia edir [12]. Eynilə Joseph Stiglitz iddia edir ki, "maliyyə bazarları etibardan asılıdır və bu böhranda güvən pozulur" [13]. Qlobal maliyyə böhranlarının şiddətlənməsi qismən etimadın məhvinin nəticəsidir. İnsanlar maliyyə qurumları və ya hökumətlərin bir problemi həll etmək bacarığına sahib deyillər. Bu səbəbdən maliyyə qurumları bir-birlərinə və ya potensial müştərilərinə etibar etmirlər. Nəticədə şəffaflığı və etimadı artırmaq üçün bütün bazar iştirakçıları üçün ağıllı qaydalar yaratmağa ehtiyac var. Böhranın şiddəti və müddəti yalnız risklərin idarə edilməsi infrastrukturunun nə qədər tez bərpa olunmasından deyil, ümumi inamın nə qədər tez bərpa olunacağından da asılı olacaqdır. Məhz bu da İslam Maliyyə Sisteminin zəruriliyini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Belə ki, İslam Maliyyə Sisteminin əsasında dayanan faktorlardan biri də etimaddır. İslam Maliyyə Sistemində etimad və mənəvi dəyərlərin ön plana çəkilməsi maliyyə dayanıqlılığını və sabitliyini şərtləndirir [14]. Bu isə öz növbəsində İslam Maliyyə Sisteminin böhranlara qarşı optimal adaptiv bir mexanizm olduğunu sübut edir.

Nəticə

İslam Maliyyə Sistemində dünyada artan tələbatın artmasının əsas səbəbi bəzi müsəlman ölkələrinin əhəmiyyətli maliyyə qaynaqlarını toplamasıdır. Neft ixrac edən ölkələrin əhəmiyyətli gəlir əldə etmələri kontekstində İslam banklarının inkişafındakı mövcud tendensiyaların davam etməsi və İslam ölkələrinin maliyyə bazarlarının inkişaf etməsi göz qabağındadır. Bütün bunlar İslam banklarının fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi və onların ənənəvi maliyyə bazarlarına daxil olması üçün ilkin şərait yaradır. Tədqiqatımızda İslam Maliyyə Sisteminin spesifik xüsusiyyətlərini təhlil edərək bu

maliyyə sistemindən istifadənin həm adi, həm də maliyyə böhranı dövründə müsbət nəticələr verdiyini əsaslandırmağa çalışdıq.

İslam Maliyyə Sisteminin spesifik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

a) İslam Maliyyə Sisteminin fəaliyyətinin əsas qaydaları "spekulyativ" davranışı, əsassız risk, qeyri-müəyyənlik və qumar oyunlarını qadağan edir, çünki bu cür fəaliyyətlərdən əldə olunan gəlir cəmiyyətin rifahının real artmasına səbəb olmur. Bu cür qadağalar riba, haram, ğarar və meysir adlı kateqoriyalara bölünmüşdür.

b) İslam Maliyyə Sistemi toxunulmazlıq və müqavilə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi tələbləri, risklərin bərabər paylanması, iqtisadi rifah və sosial ədalətin tarazlı təqib olunması kimi prinsiplərə əsaslanır. Bu da öz növbəsində maliyyə dayanıqlılığını şərtləndirir.

c) İslam Maliyyə Sisteminin formalaşması yalnız qurumlar arasında iqtisadi və maliyyə əlaqələri çərçivəsində baş vermir, eyni zamanda etik, əxlaqi, sosial, mədəni və dini sahələr çərçivəsində də baş verir.

d) İslam Maliyyə Sistemi İslam bankçılığı, İslam sığorta şirkətləri və İslam investisiya fondları kimi tərkib hissələrindən ibarətdir.

e) İslam Maliyyə Sistemi real sektorun bank qurumlarının maraqlarına tabe olan mövqeyini məhdudlaşdırmağa kömək edir. Real sektordakı investisiya imkanları pul aktivlərinin formalaşmasını müəyyənləşdirir və bununla da maliyyə sektorunun gəlir səviyyəsini müəyyənləşdirir.

f) İslam Maliyyə Sistemində maliyyə alətləri Əmanə, Kərd, Muşarəkə, Mudarəbə, Murabəhə, İcarə, İstisna, Sukuk və Təkafuldan ibarətdir.

Mövcud reallıqları nəzərə alaraq, əlavə etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində İslam maliyyə modelinə ehtiyac xeyli artır. Qloballaşma dünyanın müxtəlif ölkələrinin iqtisadiyyatlarının və maliyyə sistemlərinin qarşılıqlı asılılığının artmasına səbəb olur. Bir ölkədə böhranın başlaması istər-istəməz digər ölkələrdə və bölgələrdə maliyyə və ya iqtisadi xarakterli zərbələrə səbəb olacaqdır. İslam Maliyyə Sistemi isə tədqiqatımızın təhlilində qeyd etdiyimiz kimi, bu böhranların qarşısını almaq üçün mükəmməl bir sistemdir. Biz düşünürük ki, qloballaşma kontekstində iqtisadi böhran yaşayan və ya bu riski daşıyan ölkələr İslam Maliyyə Sistemindən istifadə etməlidirlər. Bu ölkələrin ən optimal və risksiz adaptiv mexanizmi məhz İslam Maliyyə Sistemidir.

Göründüyü kimi, demək olar ki, hər hansı bir İslam maliyyə alətinin ənənəvi maliyyə sistemində bir analoqu var. Lakin İslam maliyyə alətlərinin üstün cəhəti tətbiqinin daha sadə və əməliyyat xərclərinin aşağı olmasıdır. Belə bir vəziyyətdə biz düşünürük ki, İslam maliyyə institutlarının ənənəvi maliyyə sistemlərində yaranması məqsəduyğundur.

Azərbaycanda İslam Maliyyə Sisteminin tətbiqi öz növbəsində aşağıdakı üstünlükləri verə bilər.

❖ Ölkənin qloballaşma kontekstində yarana biləcək maliyyə böhranlarından asanlıqla çıxması;

- ❖ İslam maliyyə xidmətlərinin yaranması ilə bazarda yeni oyunçuların və rəqabətin yaranması;
- ❖ Qənaət yönümlü əhalinin əmanətlərinin artması;
- ❖ Sahibkar yönümlü əhalinin hesabına iqtisadiyyatda yatırımların artırılması;
- ❖ İnvestisiyanın həm daxili əmanət, həm də xarici investorların hesabında artması;
- ❖ Ölkədə maliyyə dayanıqlılığının və sabitliyinin təmin edilməsinin inkişafı.

Ədəbiyyat

1. Albright M. with Woodward B. (2007) "The mighty and almighty, reflection on America, God and world affairs. New York, Harper Perennial s.66;
2. Qurani-Kərim, (2005) Tərcümə: Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Çıraq;
3. Gambiaeva Yu.N. , Medvedeva S.N. (2018) "Islamic finance: features of formation and development. Rossiyskoe predprinimatelstvo" 19. (1). s.337;
4. Литау Е. Я. (2016) "Международные финансы: исламский банкинг как перспективная альтернатива традиционной системы финансирования" Экономика и управление, № 10 (132);
5. "An Inclusive Ethical Economy Global Islamic Economy Report 2018-2019" (2018) Developed and Produced Thomson Reuters s.45;
6. Thomson Reuters. Islamic Finance Development Report (IFDR) Building Moment, (2018). s.14,16,18;
7. Лазарев А. Д. (2016) "Исламские банки: принципы, услуги и различия с традиционными банками", Символ науки, № 4-1;
8. Сейфоллахи М. (2011) "Специфика продуктов исламского банкинга" Эффективная экономика, № 11;
9. M. Kabir Hassan, R. Kayed (2011) "The Global Financial Crisis and Islamic Finance Part 2", Islamic Finance and the Economic Global Crisis;
10. Зарипов И. А. (2016) "Исламские финансы как стратегический ориентир развития России", Вестник финансового университета, № 1 (91);
11. Львова, Н. А. (2013) "Исламские банки: особенности, проблемы, перспективы развития", Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 5. Экономика, № 1;
12. Brooks D. (2009) An Economy of Faith and Trust. New York Times – January 16;
13. Stiglitz J. E. (2008), The Fruit of Hypocrisy. The Guardian – September 16;
14. Ahmed H. (2009) "Financial crisis: risks and lessons for islamic finance", ISRA International Journal of Islamic Finance Vol 1. Issue 1.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SADƏLƏŞDİRİLMİŞ VERGİNİN OPTİMAL SƏVİYYƏSİNİN EKONOMETRİK MODELƏŞDİRİLMƏSİ

A.S.Süleymanova

doktorant, İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, AMEA

E-mail: suleymanova.aynur@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 5 sentyabr 2019; Çapa qəbul edilmişdir
21 sentyabr 2019

Xülasə

Optimal vergi yükü dedikdə vergi daxilolmalarının həcminə maksimum səviyyə verən, vergidənyayınma hallarının, eləcə də vergi borclarının səviyyəsini minimuma endirən vergi yükü nəzərdə tutulur. Vergi yükünün optimal səviyyədə müəyyən edilməsi vergi siyasətinin prioritet məsələlərindən biridir. Bu nəzəriyyəyə iqtisadi fikir tarixində ilk dəfə İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərində rast gəlinə də, sonralar amerikalı iqtisadçı Artur Laffer tərəfindən işlənərək iqtisadiyyata tətbiq edildiyindən Laffer nəzəriyyəsi adı altında məşhurlaşmışdır. Hazırda qüvvədə olan vergi qanunvericiliyinə əsasən 9 vergi növü müəyyənləşdirilmişdir ki, bunların da hər birinin optimal səviyyəsinin tədqiq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məqalədə 2006-2018-ci illər ərzində qeyri-neft sektoru üzrə Ümumi Daxili Məhsulun həcmi, eləcə də sadələşdirilmiş vergi üzrə bəyan edilmiş və büdcəyə ödənilmiş vergi daxilolmalarının həcmi ilə vergi yükü arasındakı asılılığın ekonometrik modelləşdirmə üsulları vasitəsilə qiymətləndirilməsi aparılmışdır.

Açar sözlər: sadələşdirilmiş vergi, vergi yükünün optimal səviyyəsi, Laffer nəzəriyyəsi.

ECONOMETRIC MODELING OF THE OPTIMAL LEVEL OF SIMPLIFIED TAX IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A. S. Suleymanova

PhD student, Institute of Control Systems, ANAS

E-mail: suleymanova.aynur@mail.ru

Received 5 September 2019; accepted 21 September 2019

Abstract

The concept of optimal tax burden refers to the level of tax burden that provides the maximum amount of tax revenue with a minimum amount of tax debts and tax evasion. Determining the tax burden at the optimal level is one of the priority tasks of the tax policy. Despite the fact that this theory is first encountered in the historical work of Ibn Khaldun “Muqaddimah” for the first time in the history of economic thought, later it became known as the Laffer theory, due to the fact that it was applied to the economy by the American economist Arthur Laffer. According to the current tax legislation, there are 9 types of taxes, the determination of the optimal level of each of which is of particular importance.

The main objective of the study is to determine the optimal level of simplified tax in the Republic of Azerbaijan. The article assesses the dependence of the volume of the Gross Domestic Product on the non-oil sector, as well as the volume of accruals and budget revenues from the simplified tax on the tax burden for 2006-2018 using econometric modeling methods.

Keywords: simplified tax, optimal level of tax burden, Laffer theory.

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ОПТИМАЛЬНОГО УРОВНЯ УПРОЩЕННОГО НАЛОГА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

А. С. Сулейманова

докторант, Институт систем управления, НАНА

Резюме

Под понятием оптимального налогового бремени подразумевается тот уровень налогового бремени, который обеспечивает максимальный объем налоговых поступлений при минимальном объеме налоговых задолженностей и уклонений от уплаты налогов. Определение налоговой нагрузки на оптимальном уровне является одним из приоритетных задач налоговой политики. Не смотря на то, что эта теория впервые в истории экономической мысли встречается в историческом труде Ибн Хальдуна «Мукаддима», позаднее она обрела известность под названием теории Лаффера, в следствии того, что была применена к экономике американским экономистом Артуром Лаффером. Согласно действующему налоговому законодательству, существует 9 видов налогов, определение оптимального уровня каждого из которых имеет особое значение.

Основной целью исследования является определение оптимального уровня упрощенного налога в Азербайджанской Республике. В статье проведена оценка

зависимости объема валового внутреннего продукта по нефтегазовому сектору, а также объема начислений и поступлений в бюджет по упрощенному налогу от налогового бремени за 2006-2018 годы с помощью методов эконометрического моделирования.

Ключевые слова: упрощенный налог, оптимальный уровень налогового бремени, теория Лаффера.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində vergi anlayışı bir iqtisadi termin olaraq aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir:

Vergi - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir.

Göründüyü kimi, verginin tərifində onun üç əsas xüsusiyyəti – məcburi, fərdi və əvəzsiz ödəniş olması əks etdirilmişdir. Məhz qeyd olunan xüsusiyyətlər vergilərin toplanmasında daim vergi orqanlarını və vergi ödəyicilərini bir-birinə qarşı qütblərdə yerləşdirir. Belə ki, dövlətin fəaliyyətinin maliyyə təminatını yaxşılaşdırmaq üçün vergi orqanları daim vergi daxilolmalarının həcmnin artırılmasına, vergi ödəyiciləri isə öz növbəsində ödədikləri vergilərin, beləliklə də xərclərinin həcmnin azaldılmasına can atırlar. Bu qarşıdurmada vergi yükünün optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələsi ön plana çıxır. Belə ki, çoxsaylı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, vergi yükünün müəyyən bir səviyyəyə qədər artırılması həqiqətən də vergi daxilolmalarının artmasına müsbət təsir göstərir və vergi daxilolmalarının həcmi də artaraq maksimuma çatır. Lakin müəyyən bir həddən sonra vergi yükünün artması vergidənəyayınma meyillərinin artmasına, beləliklə də kölgə iqtisadiyyatının həcmnin genişlənməsinə, vergi daxilolmalarının isə əksinə olaraq azalmasına gətirib çıxarır. Belə ki, əldə etdikləri qazancın böyük hissəsini vergi şəklində ödəməli olan vergi ödəyiciləri ya ümumiyyətlə fəaliyyətlərini dayandırır, ya da fəaliyyətlərini qeyri-rəsmi formada davam etdirməklə gəlirlərinin vergidən gizlədilməsinə çalışırlar. Bu nəzəriyyəyə iqtisadi fikir tarixində ilk dəfə böyük ərəb filosofu və mütəfəkkürü İbn Xəldunun “Müqəddimə” əsərində rast gəlinə də, bitkin nəzəriyyə formasında işlənilərək iqtisadiyata tətbiq olunması amerikalı iqtisadçı Artur Lafferin adı ilə bağlıdır. Artur Laffer qeyd olunan nəzəriyyəni qrafik formada təsvir etmişdir ki, həmin qrafik sonradan alimin adı ilə Laffer əyrisi adlandırılmağa başlamışdır. Laffer əyrisi vergi daxilolmalarının vergi yükündən asılılığını əks etdirir və qolları aşağı çevrilmiş parabola şəklində təsvir edir. Bu nəzəriyyəyə əsasən həm vergi yükü aşağı olduqda, həm də çox yüksək olduqda, büdcəyə vergi daxilolmaları aşağı səviyyədə olur. Bu iki halın arasında elə

bir optimal vergi yükü səviyyəsi mövcuddur ki, həmin vergi yükü tətbiq olunduqda, vergi daxilolmalarının həcmi maksimum olur.

Qeyd olunanlarla əlaqədar optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi məqsədilə 2006-2018-ci illər üzrə müvafiq statistik göstəricilər toplanaraq təhlil edilmiş, reqressiya tənlikləri qurularaq “Eviews-9” Tətbiqi Proqram Paketində ekonometrik qiymətləndirilmiş və alınan nəticələr təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın aktualığı

Dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi artırılması, eləcə də vergidənyayınma hallarının qarşısının alınması və kölgə iqtisadiyyatı miqyasının azaldılması məqsədilə vergi dərəcələrinin optimal səviyyəyə yaxın təyin edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir [3, 4, 5, 6, 11, 20, 22]. Optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi məqsədilə həm xarici ölkələrdə, həm də Azərbaycanda bir sıra araşdırmalar aparılmışdır [3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin hal-hazırda fəaliyyəti aktiv olan bütün vergi ödəyicilərinin 58,9 faizini təşkil etdiyini nəzərə alaraq, bu vergi növünün təhlil edilərək optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsinin nə qədər aktual məsələ olduğu məlum olur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm vergi daxilolmalarının həcmi maksimumlaşdırılması, həm də vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyətini təşkil edən sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən vergilərin hesablanması zamanı vergidənyayınma hallarının minimallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Optimal vergi yükünün müəyyənləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Laffer nəzəriyyəsinin riyazi ifadəsi kvadratik funksiya şəklində özünü büruzə verir və kvadrat üstlü dəyişənin qarşısındakı əmsal mənfi işarəli olduqda, funksiyanın qrafiki Laffer əyrisi şəklində təsvir olunur. Beləliklə, vergi daxilolmalarına maksimum səviyyə verən vergi yükünün müəyyənləşdirilməsi məsələsi Laffer əyrisinin maksimum nöqtəsinin tapılmasına gətirilir. Məlum olduğu kimi funksiyanın ekstremum nöqtəsini tapmaq üçün törəməsini tapıb sifirə bərabər etmək lazımdır. Alınan tənliyi həll etdikdə tapılan nəticə vergi daxilolmalarına maksimum səviyyə verən vergi yükünü göstərir.

$$VDAX = c + a * VYUKU + b * VYUKU^2 + \varepsilon, \quad (1)$$

burada: VDAX – vergi daxilolmalarının həcmi, VYUKU – vergi yükünün səviyyəsinə, c – sabit əmsal, ε – təsadüfi həddi göstərir:

$$VDAX' = a + 2b * VYUKU \quad (2)$$

$$0 = a + 2b * VYUKU \quad (3)$$

$$VYUKU = -\frac{a}{2b} \quad (4)$$

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində bir neçə məqama xüsusi diqqət çəkmək lazımdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektini Vergi Məcəlləsinin 219-cu maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin 219-cu maddəsinə əsasən hesabat dövrü ərzində vergi ödəyicisi tərəfindən (bu Məcəllənin 218.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş vergi ödəyiciləri istisna olmaqla) təqdim edilmiş mallara (işlərə, xidmətlərə) və əmlaka görə əldə edilmiş ümumi hasilatın, habelə satışdankənar gəlirlərin (ödəmə mənbəyində vergi tutulmuş gəlirlər istisna edilməklə) həcmi, mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərnişin və yük daşımalarını (o cümlədən taksi ilə) və yaxud həmin daşımaları müqavilə əsasında digər şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirən şəxslərin mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri, bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər üçün, dövlətə ayrılan hissə istisna olmaqla, tikilən binanın yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri, mülkiyyətində olan yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinin, eləcə də torpaqların təqdim edilməsini həyata keçirən şəxslər üçün satın alınmış yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri və torpaq sahələri, idman oyunları ilə əlaqədar aparılan mərc oyunlarının operatoru üçün oyun iştirakçılarından qəbul edilmiş pul vəsaiti, satıcıları üçün isə operatorun ona verdiyi komissiyon haqqı sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən pul vəsaitlərinin nağd qaydada bank hesablarından çıxarılmasına görə banklar tərəfindən ödəmə mənbəyində 1 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi hesablanaraq tutulur. Müəyyən təsdiq olunmuş fəaliyyət növləri (bağbanlar və s.) ilə məşğul olan bir qrup vergi ödəyiciləri isə ümumiyyətlə bəyannamə təqdim etmir və öz fəaliyyətlərinə görə sabit məbləğlə sadələşdirilmiş vergi ödəməklə sabit qəbz əldə edirlər.

Göründüyü kimi, sadələşdirilmiş verginin vergitutma obyektləri müxtəlif olduğu kimi, vergiyə cəlb olunma mexanizmləri və hesablanma qaydaları da fərqlidir. Belə ki, malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsi ilə məşğul olan və son on iki ay ərzində dövrüyyəsi 200 min manatdan az olan vergi ödəyiciləri tərəfindən sadələşdirilmiş vergi rüblük olaraq hesablanır və ödənilir. Tədqiqat işində 2006-2018-ci illərin məlumatlarının təhlil olunduğunu nəzərə alaraq qeyd etməliyik ki, 01.01.2019-cu il tarixədək bu cür fəaliyyətdən ödənilən sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi Bakı şəhərində ümumi hasilatın 4 faizini, digər şəhər və rayonlarda isə 2 faiz təşkil edirdi. 01.01.2019-cu il tarixdən qüvvəyə minmiş dəyişikliklərə əsasən Bakı şəhərində də sadələşdirilmiş verginin dərəcəsi 2 faizə endirilmişdir. Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, 01.01.2019-cu il tarixədək qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən on iki aylıq dövr ərzində ümumi

hasilatının həcmi 200 min manatdan çox olan və topdan ticarət və ya ictimai iaşə fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən sadələşdirilmiş vergi müvafiq olaraq 6 və 8 faiz dərəcəsi ilə tutulurdu. Topdan ticarət fəaliyyəti üzrə 6 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi artıq qüvvədən düşsə də, ictimai iaşə fəaliyyət növü üzrə hazırda da 8 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş verginin tətbiqi davam etdirilir.

Avtomobil nəqliyyatı vasitələri ilə sərnişin və yük daşımalarını həyata keçirən vergi ödəyiciləri hər bir avtomobil nəqliyyatı vasitəsi üçün Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş ölçü vahidlərinə müvafiq əmsallar tətbiq etməklə sadələşdirilmiş vergini hesablayıb ödəyərək “Fərqlənmə nişanı” əldə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu vergi ödəyiciləri bu fəaliyyətlə əlaqədar bəyannamə təqdim etmirlər.

Bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər, eləcə də mülkiyyətində olan daşınmaz əmlakın təqdim edilməsini həyata keçirən şəxslər binanın hər kvadratmetrinə görə uyğun olaraq 45 manat və 15 manat məbləğlərinə müvafiq zona əmsallarını tətbiq etməklə sadələşdirilmiş vergini hesablayaraq ödəyirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş verginin bu növləri üzrə bəyannamə formaları fərqlidir və bu bəyannamə formalarında binanın sahəsi və hesablanmış vergi məbləği barədə məlumat vergi orqanlarına təqdim edilir.

İdman mərc oyunları ilə əlaqədar operator oyun iştirakçılarından qəbul edilmiş vəsaitdən 6 faiz dərəcəsi ilə, mərc oyunlarının satıcısı isə operatorun ona verdiyi komissiyon haqqından 4 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi hesablayaraq ödəyirlər.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxslər və fərdi sahibkarlar tərəfindən bank hesablarında olan pul vəsaitlərin nağdlaşdırılması zamanı banklar ödəmə mənbəyində 1 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş vergi tətbiq edərək tuturlar. Bununla əlaqədar banklar müvafiq formada təsdiq edilmiş sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsini rübdə bir dəfə vergi orqanlarına təqdim edirlər.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı, Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş bir qrup fəaliyyət növləri də vardır ki, həmin fəaliyyət növləri ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən sadələşdirilmiş vergi aylıq sabit məbləğlərlə ödənilir və müvafiq qəbz alınır. Bu cür fəaliyyətlə bağlı vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına bəyannamə təqdim etmirlər ki, bununla da onların dövryyəsinə müəyyənləşdirmək və təhlil etmək mümkün olmur. Qeyd olunanları ümumiləşdirməklə bildirmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş verginin hesablanması barədə vergi orqanlarına aşağıdakı bəyannamələr təqdim edilir:

- ✓ “Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi”;
- ✓ “Bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi”;
- ✓ “Daşınmaz əmlak təqdim edən şəxslərdən ödəmə mənbəyində tutulan sadələşdirilmiş verginin bəyannaməsi”;
- ✓ “Pul vəsaitlərinin nağd çıxarılmasına görə sadələşdirilmiş verginin bəyannaməsi”.

Qeyd olunanlardan da aydın olur ki, həm dərəcələrinin fərqli olması, həm də hesablanması mexanizmindəki müxtəlifliklər baxımından fərqli vergitutma obyektləri üzrə sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi məsələsinə vahid bir yanaşmanın tətbiq edilməsi çətin olur. Odur ki, apardığımız tədqiqat işində modelləşdirmə bir neçə istiqamətdə həyata keçirilmişdir. İndi isə modellərin realizasiyasına keçək.

Modellərin realizasiyası və nəticələrin təhlili

İlk olaraq dövrüyyədən hesablanan sadələşdirilmiş vergi üzrə optimal vergi yükü səviyyəsinin müəyyən edilməsi məsələsinə baxaq. Bu məqsədlə dövrüyyədən hesablanan sadələşdirilmiş vergi məbləğini dövrüyyə məbləğinə bölməklə vergi yükü müəyyən edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, idman mərc oyunlarından əldə olunan gəlirlərin sadələşdirilmiş vergiyə cəlb olunması 01.01.2013-cü il tarixdən qüvvəyə mindiyini və bu sahə üzrə verilənlər bazası ayrıca təhlil etmək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməməsi səbəbindən həmin göstəricilər də dövrüyyədən hesablanan sadələşdirilmiş vergi üzrə müvafiq göstəricilərin üzərinə gəlinmişdir və vergi yükü, eləcə də optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi zamanı əldə olunan nəticələr ümumi qeyd olunan sahələr üzrə ümumi göstəriciləri əhatə edəcəkdir.

Beləliklə, dövrüyyədən hesablanan sadələşdirilmiş vergi üzrə I tip Laffer nöqtəsinin müəyyən edilməsi məsələsinə baxaq. Bunun üçün qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun həcmnin yuxarıda qeyd edilmiş qaydada müəyyən edilən vergi yükündən asılılığını əks etdirən aşağıdakı reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır:

$$\text{LOG(UDM_QN)} = C(1) * \text{SV_VY} + C(2) * \text{SV_VY}^2 + [\text{AR}(1) = C(3), \text{UNCOND, ESTSMPL} = "2006 2018"], \quad (5)$$

burada UDM_QN – qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun həcmi, SV_VY isə sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi məlumatları əsasında hesablanmış vergi məbləğinin dövrüyyə məbləğinə nisbəti kimi müəyyən edilmiş vergi yükünü göstərir.

(5) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr Cədvəl (1)-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 1.(5) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	SV_VY	SV_VY^2	AR(1)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
UDM_QN	9.517630***	-1.309618***	0.898732***	0.802143	0.736191	0.913000
t-statistic	19.63742	-9.486098	5.402189			

A.S.Süleymanova: Azərbaycan Respublikasında sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin ekonometrik modelləşdirilməsi

*Qeyd: ***, **, * sıfır hipotezinin müvafiq olaraq 1%, 5% və 10% əhəmiyyətlik səviyyəsində rədd edildiyini göstərir və modeldən alınmış əmsallar müvafiq olaraq 99%, 95% və 90% etibarlılıq səviyyəsində qəbul edilir.*

(5) reqressiya tənliyinin statistik göstəriciləri və müvafiq testlər göstərir ki, model adekvatdır. Həmçinin kvadrat üstlü həddin əmsalının mənfi işarə ilə alınması göstərir ki, funksiyanın qrafiki qolları aşağı paraboladır, başqa sözlə Laffer əyrisinə müvafiqdir. Ümumi daxili məhsulun həcminə maksimal qiymət verən vergi yükünü tapmaq üçün ekonometrik qiymətləndirmə nəticəsində alınmış reqressiya tənliyinin ekstremum nöqtəsini tapmaq tələb olunur. Bunun üçün funksiyanın törəməsini hesablayıb sıfıra bərabər edirik. Alınan tənliyin kökü funksiyanın ekstremum nöqtəsi – bizim halda isə ümumi daxili məhsulun həcmi maksimumlaşdıran sadələşdirilmiş vergi üzrə vergi yükünü göstərir.

(5) modelindən alınan nəticəyə görə ÜDM-ə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin təqribən *3,6 faizə* bərabər olduğu alınır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu göstərici nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, modelə daxil edilən hesablanan vergi və dövrüyyə məbləğləri həm Bakı şəhəri üzrə 4 faiz, regionlar üzrə 2 faiz, topdan ticarət fəaliyyəti üzrə 6 faiz, ictimai iaşə fəaliyyəti üzrə 8 faiz, eləcə də idman mərc oyunları üzrə operator və satıcıdan müvafiq olaraq 6 və 4 faiz dərəcə tətbiq edilməklə tutulan sadələşdirilmiş vergi növləri üzrə ümumilikdə hesablanmışdır. Təhlilin ümumiləşdirilmiş formada aparılmasının əsas səbəbi Vergi Məcəlləsinə edilmiş dəyişikliklər nəticəsində 01.01.2019-cu il tarixdən sadələşdirilmiş verginin Bakı şəhəri üzrə endirilərək regionlarla bərabər 2 faiz həddində müəyyən edilməsi, topdan ticarət fəaliyyəti üzrə tətbiq edilən 6 faiz dərəcəsi ilə sadələşdirilmiş verginin qüvvədən düşməsi, eləcə də idman mərc oyunlarının sadələşdirilmiş vergiyə cəlb olunmasına 01.01.2013-cü il tarixdən başladığından həmin sahələr üzrə ayrıca təhlil aparılmasının əhəmiyyətli olmamasından ibarətdir.

İndi isə hesablanması Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi üzrə aparılan sadələşdirilmiş vergi üçün optimal vergi yükünün müəyyən edilməsi məqsədilə II tip Laffer nöqtəsini tapmaq məsələsinə baxaq. Qeyd edək ki, II tip Laffer nöqtəsi dedikdə vergi daxilolmalarının həcminə maksimum səviyyə verən vergi yükü nəzərdə tutulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş verginin hesablanması xüsusiyyətlərindəki fərqlilikləri nəzərə alaraq aparılan tədqiqatda “Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi” üzrə hesablanmış vergi məbləğlərinə müvafiq olan daxilolma məbləğləri bu bəyannamə üzrə hesablanmış sadələşdirilmiş verginin cəmi hesablanmış sadələşdirilmiş verginin həcmindəki xüsusi çəkisinin sadələşdirilmiş vergi üzrə cəmi daxilolma məbləğlərinə vurulması yolu ilə müəyyən edilmişdir. Beləliklə aşağıdakı reqressiya tənliyinə baxaq:

$$\text{LOG(SVBEYDAX)} = C(1)*\text{SV_VY} + C(2)*\text{SV_VY}^2, \quad (6)$$

burada SVBEYDAX – sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinə əsasən hesablanmış məbləğlərə uyğun yuxarıda qeyd olunan qaydada müəyyən edilmiş daxilolma məbləğlərinin həcmi, SV_VY – vergi yükünü göstərir.

(6) Reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələri Cədvəl (2) – də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 2. (6) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	SV_VY	SV_VY ²	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
SVBEYDAX	5.992509***	-0.754231***	0.715514	0.683904	1.302290
t-statistic	34.60364	-15.06724			

(6) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticələrindən görünür ki, alınmış model adekvatdır. Bu reqressiya tənliyinin nəticələrinə əsasən vergi daxilolmalarına maksimum səviyyə verən vergi yükünün optimal səviyyəsi **3,9 faiz** müəyyən edilmişdir.

Sadələşdirilmiş verginin təhlili zamanı maraq doğuran məsələlərdən biri də vergi yükünün hansı səviyyəsində vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən dövriyyə məbləğlərinin maksimum olması məsələsidir. Bu yanaşmanı I tip Laffer nöqtəsinin hesablanması alternativ variantı kimi də göstərmək olar. Beləliklə, vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən dövriyyə məbləğlərinə maksimum səviyyə verən vergi yükünü müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinə baxaq:

$$\text{LOG(SVDOVRIY)} = C(1) * \text{SV_VY} + C(2) * \text{SV_VY}^2 + [\text{AR}(4)] = C(3), \text{UNCOND, ESTSMPL} = "2007 2018"], \quad (7)$$

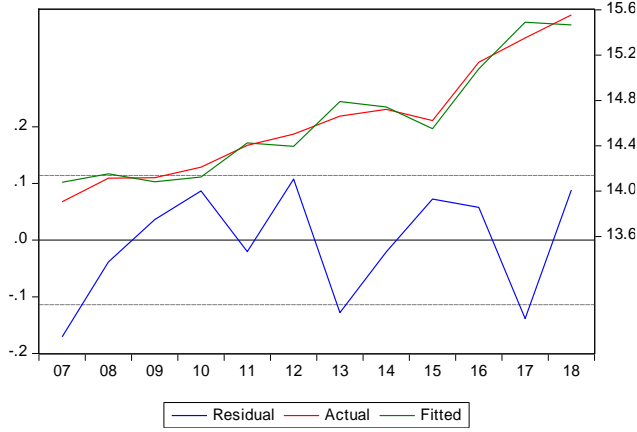
burada SVDOVRIY – Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən dövriyyə məbləğlərini, SV_VY isə sadələşdirilmiş vergi üzrə vergi yükünü göstərir.

(7) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr Cədvəl (3)-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 3. (7) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	SV_VY	SV_VY ²	AR(4)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
SVDOVRIY	7.915653***	-1.023958***	-0.924844***	0.964521	0.951216	2.112388
t-statistic	129.1444	-54.12224	-8.080114			

Modelin statistik xarakteristikaları və statistik testlər modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. (7) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələrə əsasən Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində bəyan edilən dövriyyə məbləğlərinin həcminə maksimum səviyyə verən vergi yükünün *3,9 faizə* bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.



Qrafik 1. (7) modelinə əsasən vergi ödəyiciləri tərəfindən Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində bəyan edilən dövriyyə məbləğlərinin həcminin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

Göründüyü kimi hər üç modelin nəticələri bir-birinə yaxın alınmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi üzrə müəyyən edilmiş vergi yükü göstəricilərinə baxdıqda məlum olur ki, 2006-cı ildən 2018-ci ilədək olan dövrdə bu göstərici 2,7 faizdən 4,1 faizədək olan bir intervalda dəyişmişdir. 2,7 faizə bərabər ən aşağı göstərici 2010-cu ildə, 4.1 faizə bərabər ən yüksək vergi yükü isə 2018-ci ildə müşahidə olunmuşdur. Beləliklə, hər üç model nəticəsində alınmış optimal vergi yükü 2018-ci ildə müşahidə olunan vergi yükündən aşağıdır.

İndi isə keçək mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən hesablanan sadələşdirilmiş verginin təhlilinə. Məlum olduğu kimi, bu vergi ödəyiciləri tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan sadələşdirilmiş vergi məbləği tikintinin sahəsinə Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş müvafiq əmsallar tətbiq edilməklə hesablanır. Mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən təqdim edilən bəyannamədə tikinti sahəsi və hesablanmış sadələşdirilmiş verginin həcmi barədə məlumatlar öz əksini tapır. Bu məlumatlardan istifadə edilməklə araşdırılması maraqlı doğuran məsələlərdən biri hər m² sahəyə düşən vergi məbləğinin optimal səviyyəsinin tapılmasından ibarətdir. Hər m² sahəyə düşən vergi məbləğinin hesablanması üçün vergi ödəyicisi tərəfindən bəyan edilən sadələşdirilmiş vergi məbləğinin

tikinti sahəsinə nisbəti tapılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhəri istisna olmaqla, respublikanın digər şəhər və rayonları qruplaşdırılaraq hər bir qrupa bir əmsal tətbiq edildiyindən bu yerlərdə fəaliyyət göstərən vergi ödəyiciləri üçün hər m² sahəyə düşən vergi məbləği hesablandıqda, eyni rəqəm alınır ki, bu cür məlumat əsasında modelləşdirmənin aparılması mümkün olmur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhəri üzrə 12 zona və müvafiq əmsallar müəyyən edilmişdir. Odur ki, Bakı şəhəri üzrə vergi ödəyiciləri tərəfindən mənzil tikintisi fəaliyyəti üzrə bəyan edilmiş cəmi sadələşdirilmiş vergi məbləğinin cəmi tikinti sahəsinə nisbətini tapmaqla orta hesabla hər m² sahəyə düşən sadələşdirilmiş vergi məbləği hesablanır. Bakı şəhərində bəyan edilən tikinti sahələrinə maksimum səviyyə verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsini tapmaq üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır:

$$\text{LOG(BINA_SAHESI)} = C(1)*\text{HERKV_SV} + C(2)*\text{HERKV_SV}^2, \quad (8)$$

burada BINA_SAHESI – Bakı şəhəri üzrə bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən tikinti sahəsi, HERKV_SV – yuxarıda göstərilmiş qeyd olunan qaydada müəyyən edilən hər m² sahəyə düşən sadələşdirilmiş verginin məbləğini göstərir.

(8) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr Cədvəl (4)-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 4. (8) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	HERKV_SV	HERKV_SV ²	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
Bina sahəsi	0.628894***	-0.005427***	-2.913847	-3.305231	1.327696
t-statistic	24.11788	-15.51516			

Modelin statistik xarakteristikaları və statistik testlər göstərir ki, alınmış model adekvatdır. (8) modelinə əsasən Bakı şəhəri üzrə bəyan edilən tikinti sahəsinə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin hər m² üçün 57,9 manata bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.

İndi isə Bakı şəhəri üzrə bina tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən bəyan edilən sadələşdirilmiş verginin həcmnin hər m² sahəyə düşən sadələşdirilmiş vergi məbləğindən asılılığına baxaq. Bunun üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsi aparılmışdır:

$$\text{LOG(SVMTKHES)} = C(1)*\text{HERKV_SV} + C(2)*\text{HERKV_SV}^2, \quad (9)$$

burada SVMTKHES – Bakı şəhərində mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən bu fəaliyyətlə əlaqədar hesablanmış sadələşdirilmiş verginin həcmi göstərir.

(9) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr Cədvəl (5)-də əks etdirilmişdir.

Cədvəl 5. (9) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və statistik xarakteristikalar	HERKV_SV	HERKV_SV^2	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
SVMTKHES	0.779560***	-0.006590***	-1.085106	-1.293617	1.379435
t-statistic	26.80547	-16.89052			

Modelin statistik xarakteristikaları və statistik testlər modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. (9) modelinə əsasən Bakı şəhəri üzrə mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən bu cür fəaliyyətlə bağlı bəyan edilən sadələşdirilmiş verginin həcminə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin hər m² üçün 59,1 manata bərabər olduğu müəyyən edilmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2006-cı ildən 2018-ci ilədək olan dövr üzrə məlumatlar əsasında hesablanmış hər m² tikinti sahəsinə düşən sadələşdirilmiş verginin qiyməti 23,8 manatdan 85,9 manatadək dəyişmişdir. Bu göstəricinin ən yüksək qiyməti 2018-ci ildə olmuşdur. Göründüyü kimi hər iki model nəticəsində müəyyən edilmiş sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsi bir-birinə yaxındır və 2018-ci ildə müşahidə edilmiş hər m² düşən vergi məbləğindən aşağıdır.

Sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin təhlili zamanı maraq doğuran yanaşmalardan biri də ümumi daxili məhsulun həcmi sadələşdirilmiş vergi üzrə daxilolmalardan asılılığı məsələsidir. Beləliklə, sadələşdirilmiş vergi daxilolmaları həcmi hansı səviyyədə ÜDM-in həcmi maksimum olduğunu müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyinə baxaq:

$$\text{LOG(UDM_QN)}=C(1)+C(2)*\text{SV_CEMI_DAX}+C(3)*\text{SV_CEMI_DAX}^2+ \\ +[\text{AR}(6)=C(4),\text{UNCOND},\text{ESTSMPL}="2006\ 2018"], \quad (10)$$

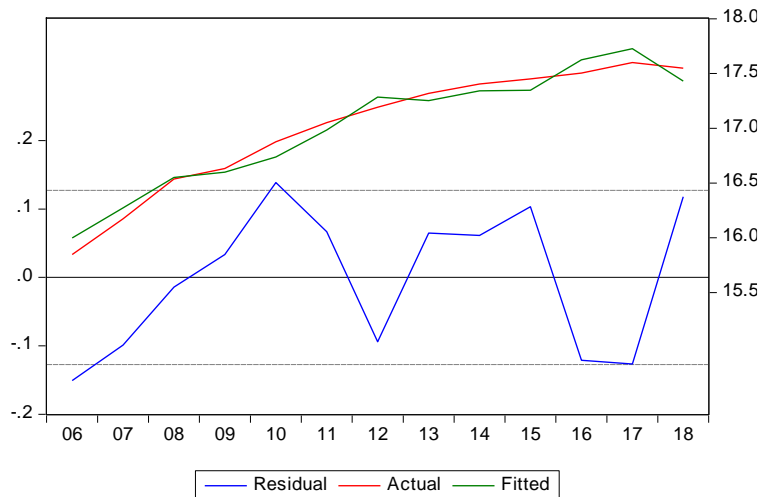
burada UDM_QN – qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in həcmi, SV_CEMI_DAX isə sadələşdirilmiş vergi üzrə cəmi daxilolmaların həcmi göstərir.

(10) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələr Cədvəl (6)-da əks etdirilmişdir.

Cədvəl 6. (10) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsinin nəticəsi

Dəyişənlər və stat. xarakteristikalar	c	SV_CEMI_DAX	SV_CEMI_DAX^2	AR(6)	R-squared	Adjusted R-squared	Durbin-Watson stat.
UDM_QN	15.82436***	1.26E-05***	-1.91E-11***	0.883084**	0.965894	0.948841	1.477556
t-statistic	144.9376	9.363672	-6.861580	-4.316436			

Modelin statistik xarakteristikaları və statistik testlər modelin adekvat alındığını söyləməyə əsas verir. (10) reqressiya tənliyinin ekonometrik qiymətləndirilməsindən alınan nəticələrə əsasən, digər şərtlər sabit qaldığı təqdirdə, sadələşdirilmiş vergi üzrə daxilolmaların həcmi 329842,9 min manat olduqda, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in həcmi maksimum səviyyəyə çatır. Müqayisə üçün qeyd etməliyə ki, 2018-ci ildə sadələşdirilmiş vergi üzrə cəmi daxilolmaların həcmi 453700,9 min manat olmuşdur. Modeldən alınan nəticənin 2018-ci ildə büdcəyə daxil olmuş sadələşdirilmiş verginin həcmindən aşağı olması paradoksal görünsə də, bunu sadələşdirilmiş vergi üzrə daxilolmaların azalması fonunda əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların artması ilə izah etmək olar.



Qrafik 2. (10) modelinə əsasən qeyri-neft sektoru üzrə ümumi daxili məhsulun həcminin faktiki (Actual), modeldən tapılmış (Fitted) qiymətləri və onların arasındakı fərqin (Residual) dinamikası

Nəticə

- ÜDM-ə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş vergi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsinin təqribən 3,6 faizə bərabər olduğu alınmışdır.

- Dövrüyyədən hesablanan və büdcəyə ödənilən sadələşdirilmiş vergi üzrə daxilolmalara maksimum səviyyə verən sadələşdirilmiş vergi üzrə vergi yükünün optimal səviyyəsi *3,9 faiz* müəyyən edilmişdir.
- Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsində bəyan edilən dövrüyyə məbləğlərinin həcminə maksimum səviyyə verən vergi yükünün *3,9 faizə* bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.
- Bakı şəhəri üzrə bəyan edilən tikinti sahəsinə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin hər m² üçün *57,9 manata* bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.
- Bakı şəhəri üzrə mənzil tikintisi fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri tərəfindən bu cür fəaliyyətlə bağlı bəyan edilən sadələşdirilmiş verginin həcminə maksimum qiymət verən sadələşdirilmiş verginin optimal səviyyəsinin hər m² üçün *59,1 manata* bərabər olduğu müəyyən edilmişdir.
- Digər şərtlər sabit qaldığı təqdirdə, sadələşdirilmiş vergi üzrə daxilolmaların həcmi *329 842,9 min manat* olduqda, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in həcmi maksimum səviyyəyə çatır.

Ədəbiyyat

1. Həsənlı Yadılla. “Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrarası əlaqələrinin modelləşdirilməsi”, Monoqrafiya, Bakı, Elm, 2011, 205 səh.;
2. Балацкий Е. «Стабильность налоговой системы как фактор экономического роста», Общество и экономика, №2, 2005, ст.100-119.;
3. Гасанлы Я., Сулейманов Н. «Статистический анализ и прогнозирование НДС в Азербайджанской Республике», Вопросы статистики, Москва, №11, 2007, ст. 69-71
4. Həsənlı Yadılla, Əlavə dəyər vergisinin təhlili və proqnozlaşdırılması, Azərbaycanın vergi xəbərləri, №10, 2007, səh. 53 – 62;
5. Həsənlı Yadılla. Əlavə dəyər vergisinin optimal dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycanın vergi xəbərləri, №2, 2008, səh. 55 – 56;
6. Musayev A., Əmirov N, Həsənlı Y. “Fiskal siyasətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. I və II tip Lafer nöqtələrinin tapılması”, №3, 2006, səh.2-16;
7. Kəlbəyev Y.A. “Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri”, Monoqrafiya, Bakı, Elm, 2005, 468 səh.;
8. Балацкий Е. В. «Эффективность фискальной политики государства», Проблемы прогнозирования, ИНИП РАН, 2000, NO 5, с.32;
9. Мовшович С. М., Соколовский Л. Е. Выпуск, налоги и кривая Лаффера, Экономика и математические методы, 1994, Вып. 3;
10. Балацкий Е. В. «Лафферовы эффекты и финансовые критерии экономической деятельности», Мировая экономика и международные отношения, 1997, №11;
11. Балацкий Е. В. «Точки Лаффера и их количественная оценка», Мировая экономика и международные отношения, 1999, №12;
12. Кристофер Доугерти «Введение в эконометрику», М.,ИНФРА-М, 2004, 432с.

13. Магнус Я. Р., Катжыев, П. К., Пересецкий, А. А. «Эконометрика. Начальный курс», 6-ое изд., - М.:Дело, 2004.-576 с.;
14. Тихомиров Н. П., Дорохина, Е. Ю. «Эконометрика», М.,2003.-512 с.;
15. Валентинов В. А. «Эконометрика», М., 2006.-448 с;
16. EViews-4 User's guide;
17. Конторович Г. Г. «Анализ временных рядов», Экономический журнал ВШЭ, №1, 2002, ст.85-116;
18. Məmmədov, F.Ə. Məmmədov, P.Rzayev, Ş.Xəlilov, E.Hüseynov, İ.Seyfullayev, Y.Balakişiyeva “Vergiyə giriş”, Şamaxı, 2014;
19. Балацкий Е. В. «Анализ влияния налоговой нагрузки на экономический рост с помощью производственно-институциональных функций», Проблемы прогнозирования, 2003, №2;
20. Гасанлы Я., Сулейманов Н., Анализ межотраслевых связей в экономике Азербайджана на основе модели «Затраты-Выпуск», Вопросы статистики, №1, Москва, 2007, с.36-42;
21. Həsənli Yadulla. Azərbaycanca neft və qeyri-neft sektorları son məhsullarının əsas iqtisadi göstəricilərə, o cümlədən dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarına təsirinin qiymətləndirilməsi, AMEA Məruzələri, №2, 2012, səh. 93-102;
22. Hasanli Yadulla. RESEARCH OF IMPACT OF NATURAL RESOURCES WEALTH ON ECONOMIC DEVELOPMENT AND HUMAN CAPITAL USING MARX'S REPRODUCTION SCHEME, EcoMod 2014, International Conference on Economic Modeling, Bali, Indonesia, July 14-18, 2014, pp.41-42 <http://ecomod.net/conferences/ecomod2014?tab=downloads>.

NEFT GƏLİRLƏRİNİN DÖVLƏT BÜDCƏSİNDƏ ÇƏKİSİNİN TƏHLİLİ VƏ NƏTİCƏƏSASLI BÜDCƏNİN HAZIRLANMASI MEXANİZMİ

O.T.Sadiqov

doktorant, “Nəzəri və praktiki iqtisadiyyat” kafedrası, UNEC

E-mail: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

tel.: (+99455) 204 42 48, (+99450) 562 51 54

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 29 iyul 2019; Çapa qəbul edilmişdir
10 sentyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədi: neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisini təhlil etmək və nəticəəsaslı büdcənin hazırlanması mexanizmini araşdırıb öyrənməkdir.

Tədqiqat işi əsaslı və sistemli təhlil üsulları əsasında yerinə yetirilmişdir. Həmçinin tədqiqat zamanı dünya təcrübəsində tətbiq edilmiş nəticə yönümlü büdcə siyasətləri nəzərdən keçirilmiş və nəticələr təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məqalədə təklif edilən kompleks tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycanda büdcə xərclərinin səmərəliliyinin təmin ediləcəyi, nəticəəsaslı büdcə siyasətinin tətbiq edilməsi yolu ilə dayanıqlı dövlət büdcəsinin formalaşacağı və uzunmüddətli perspektivdə dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən asılılığının azalacağı sübutlarla əsaslandırılmışdır.

Eyni zamanda tədqiqatın nəticəsində aşkar edilmişdir ki, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin böyük hissəsi (təxminən 70%-ə yaxını) neft sektorunun hesabına formalaşır ki, bu da dünya bazarında neftin qiymətinin dəyişməsi baxımından risklidir. Bunun üçün neft gəlirlərinin iqtisadiyyata səmərəli yönəldilməsi nəticə yönümlü büdcə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmalıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – nəticəəsaslı dövlət büdcəsinin xüsusiyyətləri və hazırlanması yolları müəyyən edilmiş və təcrübə əsnasında təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: büdcə gəlirləri, nəticə əsaslı büdcə, neft gəlirləri, ortamüddətli xərclər çərçivəsi.

ANALYSIS OF THE WEIGHT OF OIL REVENUES IN THE STATE BUDGET AND RESULT-BASED BUDGET PREPARATION MECHANISM

O. Sadigov

doctoral student, Department of “Theoretical and Practical Economics”, UNEC

tel: (+99455) 204 42 48, (+99450) 562 51 54

E-mail: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

Received 29 July 2019; accepted 10 September 2019

Summary

The main objective of the study is to analyze the weight of oil revenues in the state budget and to study the mechanism of result-based budget preparation..

Research work has been carried out on the basis of systematic analysis and methods. Besides in the course of the research the results-based budget policies applied in the world practice were reviewed and the results were analyzed

As a result of the implementation of comprehensive measures to ensure the efficiency of budget expenditures of the state budget will decrease dependence of the state budget on oil revenues will be generated through the use of sustainable and long-term fiscal policy in Azerbaijan will be significant consequences, proposed in the article was justified by the evidence.

At the same time, it was discovered that most of the state budget revenues (about 70%) are formed in the oil sector, which is risky in terms of oil prices in the world market. To do so, the efficient management of oil revenues to the economy should be a key component of a cost-effective budget policy.

The scientific innovation of research-features of result-based budget and the ways of preparation were defined and suggestions were made during the practice.

Keywords: budget revenues, result-based budget, oil revenues, Medium Term Expenditure Framework.

АНАЛИЗ ДОЛИ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ В ГОСУДАРСТВЕННОМ БЮДЖЕТЕ И МЕХАНИЗМ ПОДГОТОВКИ БЮДЖЕТА, НАЦЕЛЕННОГО НА РЕЗУЛЬТАТ

О. Т. Садыгов

докторант, кафедра «Теоретическая и практическая экономика», UNEC

тел.:(+99455)204 42 48, (+99450) 562 51 54

E-mail: orxan.sadiqov@maliyye.gov.az

Резюме

Основной целью этого исследования является: анализирование доли нефтяных доходов в государственном бюджете и изучение механизма подготовки бюджета, нацеленного на результат.

Исследовательская работа была проведена на основе глубокого и системного анализа. В то же время во время исследования была рассмотрена международная практика стран в сфере подготовки бюджета, нацеленного на результат и проанализированы их итоги. Практическим значением исследования является то, что в ходе реализации предложенных в статье комплексных мероприятий будет достигнута эффективность бюджетных расходов, формирование устойчивого государственного бюджета и снижение ее зависимости от нефтяных доходов в Азербайджане.

В ходе исследования было выявлено, что большая часть (около 70%) бюджетных доходов в Азербайджане формируется за счет поступлений от нефти, что является риском с точки зрения изменения мировых цен на нефть.

Эффективное распределение нефтяных доходов в экономике должно стать основой бюджета, нацеленного на результат. Научная новизна исследования – были выявлены особенности и пути подготовки бюджета, нацеленного на результат, подготовлены предложения на основе практики.

Ключевые слова: бюджетные доходы, бюджет, нацеленный на результат, нефтяные доходы, рамки среднесрочных расходов.

Giriş

Hər bir suveren ölkədə dövlətin qarşısında duran əsas prioritet vəzifələrdən biri büdcə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmalı olan maliyyə resurslarının mühüm sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə yönəldilməsi, büdcə xərclərinin nəticə yönümlü olması, dövlət büdcəsi xərclərinin istifadəsi zamanı dövlət proqramlarında qeyd olunmuş istiqamətlərin reallaşdırılmasına nəzarət, dövlət büdcəsi ilə ölkənin sosial və iqtisadi inkişaf indikatorları arasında möhkəm əlaqəni təmin etmək məqsədi ilə lazımı işlərin yerinə yetirilməsi, bununla yanaşı, büdcənin icrası ilə əlaqədar hesabatla bağlı şəffaflığın təmin edilməsidir. Yuxarıda adıçəkilən işlərin yerinə yetirilməsi, məqsədli sosial-iqtisadi dövlət proqramlarının orta müddət dövründə büdcə xərcləri ilə əlaqələndirilməsi və həmin proqramlar nəzdində yerinə yetirilən işlərin səmərəliliyinin ölçülməsi, digər tərəfdən, dövlət büdcəsindən müxtəlif proqram və tədbirlərə istifadə olunan vəsaitlərin əsaslandırılmasının metodoloji və nəzəri aspektlərinin inkişaf etdirilməsi dayanıqlı büdcə üçün mühüm şərt hesab olunur.

Ölkə büdcəsi qarşısında duran əsas məqsəd ölkənin sosial, iqtisadi problemlərinin aradan qaldırılması, digər mühüm proqramların maliyyələşdirilməsi, dövlətin ənənəvi və müasir funksiyalarının icrası məqsədi ilə mövcud qanunvericiliyinin tələbləri çərçivəsində maliyyə vəsaitinin yığılması, bölgüsü və həmin vəsaitlərin səmərəli istifadəsini reallaşdırmaqdır. Büdcə prosesi kifayət qədər mürəkkəb prosedura olub, dövlət

büdcəsi layihəsinin hazırlanması, baxılması və büdcənin təsdiqi, onun icrası və icraya nəzarət mərhələlərindən ibarətdir.

Hazırda maliyyə sisteminin təxirəsalınmaz məsələlərindən biri büdcə xərclərinin effektivliyinin səmərəliliyinin yüksəldilməsindən ibarətdir. Büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi isə zəruri normativ bazanın olmaması səbəbindən olduqca çətinidir. Ölkə iqtisadiyyatında dövlət büdcəsi vəsaitləri regionların inkişafı istiqamətində, əsaslı dövlət proqramlarının təmin edilməsində, ölkənin iqtisadi və sosial infrastrukturunun yenidən qurulmasında, məşğulluğun artırılmasında, yoxsulluğun aradan qaldırılmasında əvəzsiz rol oynayır.

Mövcud vəziyyət

Dövlət büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə edərək əsas vəzifələri yerinə yetirir. Bura həm müasir makroiqtisadi funksiyalar (inkişaf funksiyası, tsiklik funksiya, gəlirlərin ilkin bölgüsü və yenidən bölgüsü funksiyası, tənzimləyici funksiya və stabilliyi təmin etmə funksiyası), həm də ənənəvi büdcə funksiyaları, o cümlədən iqtisadi, maliyyə, hüquqi və təftiş funksiyaları aiddir. Göstərilənləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, müasir zamanda dövlətin büdcə vasitəsi ilə iqtisadiyyata təsir gücü əhəmiyyətli dərəcədə böyükdür. Bir çox neft ölkələrində olduğu kimi ölkəmizin iqtisadi həyatında da 2008-2009-cu illərdə dünya bazarında neft qiymətlərinin yüksəlməsi dövlətin fiskal siyasətində əsaslı dəyişikliklərlə qeyd alındı. Makro səviyyədə artan büdcə gəlirlərinə uyğun olaraq dövlət büdcəsi xərclərində də müvafiq olaraq artım müşayiət olundu. Bununla yanaşı, mikrosəviyyədə istehsalçılara və ixracatçılara vergi və gömrük güzəştləri tətbiq olundu.

Məlum olduğu kimi, neft gəlirləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda (ARDNF) yığılır və büdcə gəlirlərinin əsasını təşkil edən neft gəlirləri həmin fondan dövlət büdcəsinə mütəmadi olaraq köçürülür. Eyni zamanda Fond tərəfindən həmin illərdə bir çox sahələrin inkişafına da kifayət qədər vəsait ayrılmışdır. Yuxarıda qeyd olunan tədbirlər qeyri-neft sektorunun inkişafına təkan verməklə yanaşı, ölkə iqtisadiyyatının bir çox sahələrində infrastrukturun yenilənməsinə səbəb olmuşdur. 2014-cü və sonrakı illərdə beynəlxalq birjalarda neft qiymətlərinin sürətli şəkildə enməsi Azərbaycanda fiskal siyasətin dəyişdirilməsinə, yəni daraldıcı fiskal siyasət tətbiq edilməklə xərclərin məcburi olaraq azaldılmasına səbəb olmuşdu. Bu baxımdan, qeyd olunan illərdə yaşanan neft şokunun təkrar yaşanmaması və neft gəlirlərindən asılılıq riskinin aradan qaldırılması məqsədi ilə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və nəticəsizliyi büdcə mexanizminin tətbiqi ölkə iqtisadiyyatında əsas aktual məsələlərdən hesab olunmalıdır. Həmçinin resursların mövcud iqtisadi və sosial vəziyyət qiymətləndirilməklə müxtəlif istiqamətlər üzrə xərc şəklində dövlət büdcəsində bölüşdürülməsi və

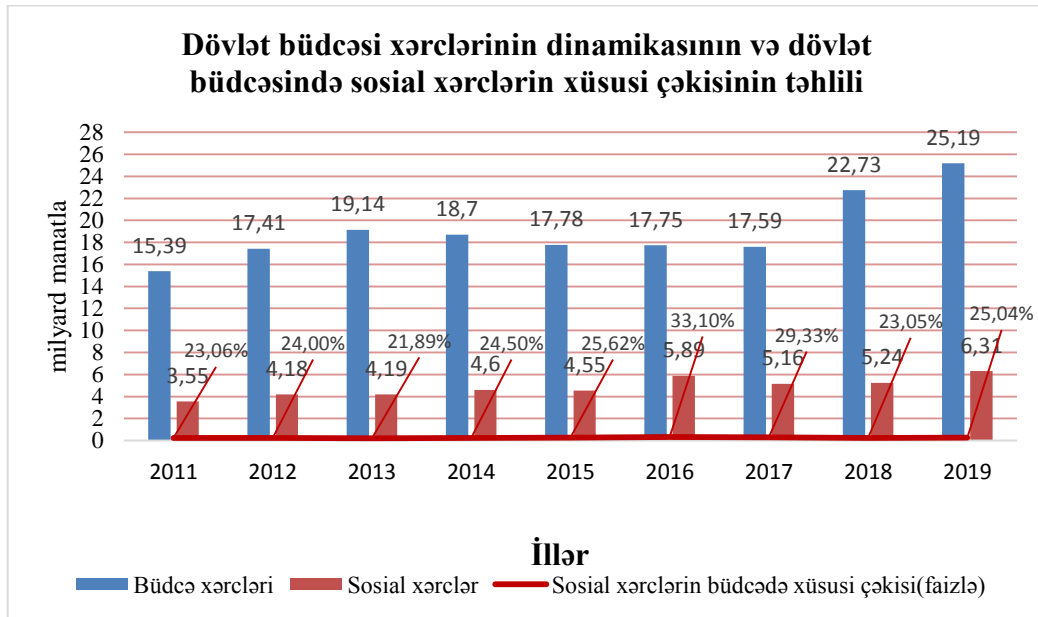
həmin xərclərin icrasının təhlili və səmərəliliyin qiymətləndirilməsi də büdcə siyasətinin əsasını təşkil etməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda vergilər vasitəsi ilə milli gəlirin ilkin bölgüsü həyata keçirildiyi qeyd olunur. Daha sonra fiskal siyasətin gəlirlərin yenidən bölgüsü funksiyası reallaşdırılır və bu, dövlət büdcəsində yığılan vəsaitlərin xərc şəklində müxtəlif tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunur.

Eyni zamanda neftlə zəngin ölkələrdə də neft gəlirlərindən istifadə əsasən büdcə xərcləri əsasında reallaşdırılır. Bu prosesin bir neçə dünya təcrübəsi mövcuddur. Ancaq mütərəqqi sayılan təcrübə belədir: neft gəlirləri dövlət tərəfindən yaradılan fondda yığılır və hər il dövlət büdcəsi tərtib olunan zaman büdcə xərclərinin artıb-azalmasından asılı olaraq, dövlət büdcəsinə həmin fond da yığılan vəsaitlərdən transfertlər olunur. Qeyd olunmalıdır ki, fond da yığılan neft gəlirləri əsasən dövlət büdcəsi üçün bufer rolunu oynayır.

İqtisadi ədəbiyyatda büdcənin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfləri fərqləndirilir. Dövlət büdcə vəsaitlərini iqtisadiyyata inyeksiya etməklə iqtisadi proseslərə müdaxilə edir ki, bu da büdcənin əsasən kəmiyyət tərəfi kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı, büdcə xərclərinin keyfiyyət göstəricisi də vardır ki, bu, əsasən iki istiqamətdə özünü büruzə verir. Birinci istiqamət – büdcə vəsaitləri nəticədə ölkə əhalisinin maddi durumunun yaxşılaşdırılmasına səbəb olur, ümumilikdə isə iqtisadi inkişafı təmin edir. İkinci məqamda dövlət büdcəsindən müxtəlif istiqamətlərə ayrılan vəsaitlər ölkənin sosial və iqtisadi prioritetlərinin əsas maliyyə mənbəyi rolunu oynayır və bu da xərclərin hər il dövlət büdcəsində səmərəli bölgüsünü təmin edir.

Bununla yanaşı, büdcə xərclərinin genişləndirilməsi yalnız kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, həmçinin iqtisadi ədəbiyyatda xüsusilə qeyd olunan nəticə göstəriciləri (effektivlik, iqtisadi artım, sosial rifah, dayanıqlı büdcə və s.) kimi indikatorlarla da xarakterizə edilir. Son on beş ildə ölkədə aparılan genişləndirici fiskal siyasətin nəticəsi olaraq, büdcə vəsaitləri sosial istiqamətlərə yönəldilməklə bərabər, qeyri-neft sektorunun inkişafında da əhəmiyyətli rol oynamışdır. Lakin sosial sahənin inkişafı, yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması və məşğulluğun təmin edilməsi büdcə siyasətinin əsas tərkib hissəsi olmuşdur. Qeyd olunanları aşağıdakı qrafikdə əyani şəkildə görmək olar:



Qrafik 1. Dövlət büdcəsi xərclərinin dinamikasının və dövlət büdcəsində sosial xərclərin xüsusi çəkisinin təhlili

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

Qeyd: Qrafikdə qeyd olunan 2019-cu ilin göstəriciləri proqnoz göstəriciləridir.

Qrafik 1 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Cədvəldə qeyd olunan məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, son illərdə sosial istiqamətlərə yönəldilən xərclərin dövlət büdcəsində payı 23-25% olmuşdur. Lakin nominal ifadədə sosial xərclər ilbəil artmışdır. 2011-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə bu sahəyə ayrılan xərclər 1,7 dəfə artmışdır.

Eyni zamanda 2010-ci illə müqayisədə son illərdə Azərbaycanda həyata keçirilən büdcə siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə dövlət büdcəsi hesabına əhalinin təhsil, səhiyyə və mədəni xidmətlərə tələbatlarının ödənilməsi, pensiya və sosial təminat səviyyəsinin artırılması nəzərdə tutulur.

Həmçinin son dövrlərdə büdcədən ayrılan əsaslı vəsait qoyuluşu həcmimin, eyni zamanda mənzil-kommunal və iqtisadi fəaliyyət xərclərinin artması da müşahidə olunur. Bununla yanaşı, fiskal siyasətin əsas tərkib hissəsi kimi, regionlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı, büdcə vəsaitlərinin iqtisadi rayonlar üzrə səmərəli bölgüsü və həmin vəsaitlərdən istifadənin nəticə əsaslı olmasına nəzarət hökumət tərəfindən əsas

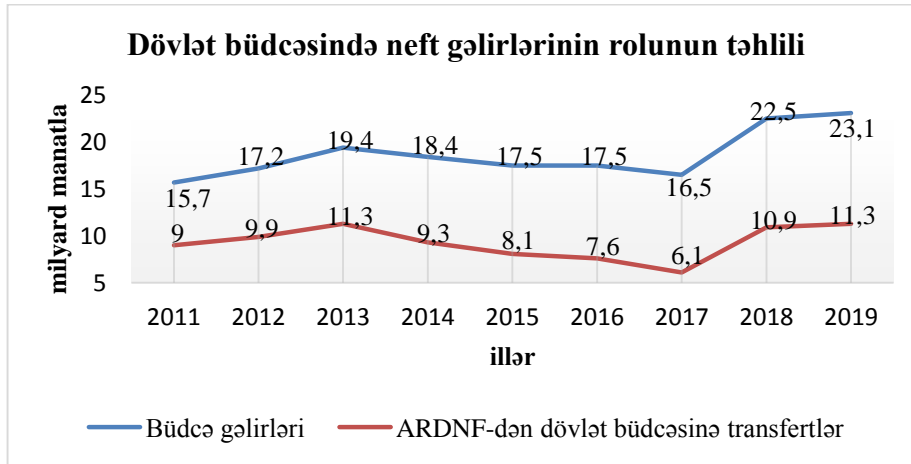
O.T.Sadıqov: Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili və nəticəəsaslı büdcənin hazırlanması mexanizmi

prioritet kimi müəyyən olunmuşdur. Son dövrlərdə neft gəlirləri Dövlət Neft Fondu və dövlət büdcəsi vasitəsilə sosial təyinatlı layihələrin, infrastruktur və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə və məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir.

Genişləndirici fiskal siyasət ilə əlaqədar büdcə vəsaitlərinin istifadəsi məqsədli dövlət proqramları vasitəsi ilə həyata keçirilməyə başlanılmasını müsbət qiymətləndirmək olar. Lakin bu addımlar dövlət büdcəsinin nəticə yönümlü olması üçün kifayət deyil. Bunun üçün sözügedən dövlət proqramları ölkənin iqtisadi və sosial məsələlərinin həllində əsas konsepsiya kimi çıxış etməli və regionların iqtisadi inkişafının əsasını təşkil etməlidir.

Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili

Neft bumu başladıqdan sonra Azərbaycan hökuməti tərəfindən kəskin genişləndirici büdcə siyasəti izlənmişdir. Xərclər əsasən neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirildiyi üçün bu tendensiya büdcə siyasətinin stabilliyi baxımından daimi olaraq müəyyən risklər daşımasıdır.



Qrafik 2. Dövlət büdcəsində neft gəlirlərinin rolunun təhlili

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

Qeyd: Qrafikdə qeyd olunan 2019-cu ilin göstəriciləri proqnoz göstəriciləridir.

Yuxarıda qeyd olunan statistik göstəricilərə əsasən deyə biləri ki, 2013-2014-cü illərə kimi dövlət büdcəsinin gəlirlərində nəzərəçarpacaq miqyasda artım qeydə alınır, lakin sonrakı illərdə (2017-ci ilə qədər) azalma və son iki ildə yenidən yüksəlmə müşahidə olunur. Məsələ ondadır ki, dövlət büdcəsinin gəlirlərində qeydə alınan bu dalğalanma

(fluctuation) istehsal və başqa iqtisadi proseslərlə deyil daha çox neft qiymətlərinin beynəlxalq birjalarda dəyişməsi ilə bağlıdır.

Ölkəmizdə uzunmüddətdir ki, büdcə gəlirlərinin dinamikasında neft gəlirləri əsas rol oynayır. Bu özünü həm Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə edilən transfertlər şəklində, həm də büdcəyə ödənilən vergilərin tərkibində neft gəlirlərindən ödənilən vergilər şəklində özünü göstərir. Bu da haqlı olaraq dövlət büdcəsinin neftdən asılı olması fikirlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, qeyri-neft sektoru son illərdə vergi daxilolmalarının ümumi həcmində neft sektorunu üsələyir. Bu baxımdan, qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafında neft gəlirlərinin əvəzsiz rol oynadığını deyə bilərik.

Neft bumu dövründə əvvəlki illərlə müqayisədə büdcə xərclərinin miqdarında kəskin artım, vəsaitin fərqli xərc istiqamətləri üzrə bölüşdürülməsində dövlət investisiya xərclərinin dominantlığı, neft qiymətlərinin dünya bazarında kəskin enməsindən sonra isə xərclərin miqdarında azalma və büdcə defisitlərinin artması müşahidə olunur.

Ölkə iqtisadiyyatının müasir inkişaf xüsusiyyətləri sırasında mühüm məqamlardan biri son illərdə dövlətin düşünülmüş şəkildə iqtisadiyyatın idarə edilməsində rolunun əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirilməsi hesab edilə bilər. Bu isə özünü, ilk növbədə, dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşması və idarə olunması prosesində göstərir.

Neft qiymətinin kəskin yüksəldiyi dövrdə (2008-2009-cu illər) artan büdcə gəlirlərinə adekvat olaraq büdcə xərcləmələrinin artım dinamikası müşahidə edilir. 2014-2015-ci il ərzində neftin qiymətlərinin gözlənilmədən enməsi şoku və onun yaratdığı iqtisadi problemlər büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadə, dayanıqlı iqtisadi inkişaf və başqa bu kimi məsələləri gündəmə gətirdi.

Cədvəl 1. Dövlət büdcəsiniz gəlirləri(milyon manatla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Dövlət büdcəsinin gəlirləri (icra)	10228,3	11402,9	15700,5	17281,6	19473,5	18400,5	17498	17505,7	16516,7	22508,9
Dövlət büdcəsində Neft gəlirləri	6701,9	7849,7	11591,6	12639,7	14247,1	12144,0	10217,3	9225,0	7884,0	3400,5
O cümlədən:										
Azərbaycan Respublikası Dövlət neft fondundan transfertlər	4915,0	5915,0	9000,0	9905,0	11350,0	9337,0	8130,0	7615,0	6100,0	10959,0
Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft şirkəti	1272,8	1193,6	1260,8	1335,9	1491,3	1712,1	1409,8	1252,4	1317,5	1425,
Azərbaycan Beynəlxalq	514,1	741,1	1330,9	1398,8	1405,9	1094,9	677,5	357,6	466,5	1016,4

**O.T.Sadıqov: Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili və nəticəəsaslı
büdcənin hazırlanması mexanizmi**

Əməliyyat Şirkəti										
Dövlət büdcəsində Qeyri-neft gəlirləri	2419,8	3423,2	4108,9	4641,8	5226,3	6256,5	7280,7	8280,7	8632,7	9108,4
O cümlədən										
Vergilər Nazirliyinin xətti ilə təmin edilən	2326,4	2358,1	2880,3	3290,6	3766,6	4306,7	5030,8	5405,5	5189,5	4974
Digərləri	1200,0	1195,1	1228,6	1351,2	1459,7	1949,8	2249,9	2875,2	3443,2	4134,4

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət statistika Komitəsi, Azərbaycan Respublikasının Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları

Cədvəl 1 Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının yuxarıda qeyd olunan illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə rəyləri və həmin illərdə dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. Cədvəldə təsbit olunan məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi gəlirlərinin formalaşmasında başlıca rol Dövlət Neft Fonduna, Vergilər Nazirliyinə və Dövlət Gömrük Komitəsinə məxsusdur. 2009-2018-ci ildə Dövlət Neft Fondundan büdcəyə tələb olunan məbləğdə, yəni 83226 milyon manat vəsait daxil olmuşdur. Təhlil göstərir ki, Vergilər Nazirliyinin xətti ilə yığılan vergilərin həcmi son 10 ildə 62220,3 mln manat təşkil etmişdir ki, bu məbləğin də 22680,4 milyon manatı Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin və Azərbaycan Əməliyyat Şirkətinin payına düşür. 2009-cu ildə sözügedən şirkətlərin ödədiyi vergilərin həcmi 1786,9 milyon manat olmuşdur. 2018-ci ildə isə bu rəqəm 2441,5 milyon manat olmağına baxmayaraq, deyə bilərik ki, dövlət büdcəsinə ödənilən vergilərin həcmində qeyri-neft sektordan ödənilən vergilər üstünlük təşkil edir. Əvvəlki illərlə müqayisədə büdcəyə ödənilən vergilərin ümumi həcmi artmışdır. 2018-ci ildə büdcəyə ödənilən vergilərin həcmi 7415,5 milyon manat olmuşdur ki, bu məbləğin də 4974 milyon manatı qeyri-neft sektorundan ödənilən vergilərdir.

Təhlil olunan dövrdə Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən büdcə daxilolmalarının həcmində də artım müşahidə olunur. Belə ki komitə tərəfindən büdcəyə daxilolmalar 2009-cü ildə 1112,7 milyon manat, 2018-ci ildə isə 3434 milyon manat olmuşdur.

Müasir dövrdə dövlət büdcəsi müxtəlif regionların inkişafını, fərqli sahələlərin (sosial və iqtisadi), iri layihələrin, xüsusilə hərbi sahənin maliyyələşdirilməsinin əsas təminatçısıdır. Dövlət əsasən dünyada baş verən iqtisadi məsələləri qiymətləndirərək iqtisadi prosesləri tənzimləməklə ölkənin həm iqtisadi qüdrətini artırmağa, həm də iqtisadi təhlükəsizliyə nail olur. Nəticədə qeyri-neft sektorunun vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi 2009-cü ilə nisbətən 56,7%-dən 67%-ə yüksəlmişdir. Bu da ilk növbədə qeyri-

dövlət sektorunda iqtisadi aktivliyin artması, azad rəqabətin təmin olunması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi tədbirlərinin aparılması ilə izah olunur (1).

Bununla yanaşı, hazırda büdcə gəlirlərinin tərkibində vergi gəlirləri qənaətbəxş hesab olunmur və bu məsələ daima büdcənin dayanıqlılıq məsələsini gündəmdə saxlayır. Bu baxımdan, ölkənin əsas maliyyə halqası olan dövlət büdcəsinin fiskal dayanıqlılığı aşağı qiymətləndirilir. Bununla əlaqədar olaraq, məhsuldar qüvvələri və istehsalı inkişaf etdirməklə büdcədə vergilərin həcmində artımına nail olmaq, neft gəlirlərinin ədalətli bölgüsünü təmin etmək labüddür. Həmçinin nəticəyə əsaslanan büdcənin hazırlanması, dövlət büdcəsi üçün ortamüddətli (medium-term budgetary framework) və uzunmüddətli (long-term budgetary framework) büdcə xərcləri çərçivəsinin reallaşdırılması məqsədəuyğun hesab olunur.

Dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin təhlili göstərir ki, Dövlət Neft Fondundan büdcəyə transfertlər hələ də dominant mövqeyə malikdir. Büdcə gəlirlərində sözügedən transfertlərin çəki-si 48%-dən çox qiymətləndirilir. Lakin uzun müddətdir ki, vergilərin büdcədə həcmi 30-40% intervalında dəyişir. Həmin faizin 35%-i neft sektorundan ödənilən vergilərdir. Nəticə etibarlı ilə neft sektorundan ödənilən vergilər və transfertlər, ümumilikdə büdcə gəlirlərinin 60% və ya ondan yuxarı hissəsini təşkil edir. Dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən bu qədər asılılığı ölkə iqtisadiyyatı üçün hər bir vaxt müxtəlif səviyyədə risklər daşıyır və büdcə daima neft qiymətlərinin dəyişməsinə həssasdır.

Eyni zamanda neft gəlirlərindən səmərəli istifadə edən və iqtisadi diversifikasiyaya malik olan qabaqcıl neft ölkələrinin (oil countries) təcrübəsi sübut edir ki, yuxarıda qeyd olunan asılılığın azaldılması qeyri-neft iqtisadiyyatının inkişafı ilə mümkündür. Ölkəmizin də bu təcrübəni reallaşdırmaq üçün kifayət qədər iqtisadi resursları vardır.

Nəticəəsaslı büdcə mexanizminin yaradılması

Azərbaycanda büdcə sisteminin islahatları sahəsində kifayət qədər uğurların olmasına baxmayaraq, hələ də ortamüddətli planlaşdırma mexanizmlərinin və büdcə xərclərinin nəticəliliyinin təmin olunması tam başa çatmamış, büdcə prosesinin əsası kimi tam formalaşa bilməmişdir. Büdcə prosesinin təşkilinin mövcud proseduru, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının mövcud xüsusiyyətləri ölçülə bilən son nəticələrə yönəltmək üçün imkanları və stimulları məhdudlaşdırır. Təhlillər göstərir ki, dövlət resurslarının səmərəli istifadəsi probleminin həlli sahəsində göstərilən səylər hələlik arzu olunan nəticələrə tam nail olmağa imkan verməmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri bu problemlərin həllinə nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin məqsəd və meyarlarının tam sistemi əsasında vahid yanaşmanın olmamasıdır.

Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə metodunun üstünlüklərini reallaşdırmaq üçün ilk növbədə fəaliyyətin ictimai əhəmiyyətli son nəticələrini xarakterizə edən obyektiv göstəricilərin müəyyənləşdirilməsi tələb olunur.

Burada söhbət həm büdcə vəsaitlərinin səmərəli bölüşdürülməsindən, həm də büdcə vəsaitlərindən səmərəli və nəticəli istifadədən gedir. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə şəraitindən büdcə təşkilatının fəaliyyəti xidmətlərin xüsusiyyətləri, onların istehsalı prosesinin məzmunu, bunun üçün zəruri şərtlər və resurslar, istehlakçı kontingenti və s. də daxil olmaqla, elmi əsaslandırılmış göstəricilər sistemi vasitəsi ilə hərtərəfli izah olunmalı və büdcə təşkilatının real töhfəsini obyektiv əks etdirən aydın, dəqiq, yoxlanıla bilən meyarlar sistemi vasitəsi ilə obyektiv qiymətləndirilməlidir. Respublikamızda nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə kimi alətlərdən istifadənin vahid metodologiyasının tətbiqi məsələsi hələlik formalaşma mərhələsindədir. Bu modelin tətbiqinin prioritet istiqamətlərindən biri büdcə təşkilatları səviyyəsində maliyyə menecmenti səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarət olmalıdır. Büdcə planlaşdırması büdcə prosesinin mühüm tərkib hissəsi olub ölkənin inkişafının proqnozlaşdırılması, büdcə siyasətinin məqsədlərinin kəmiyyətə müəyyənləşdirilməsi və konkretləşdirilməsi, onlara nail olmanın optimal variantının işlənilib hazırlanması və seçilməsi, dövlət zəmanətlərinin təmin olunması və büdcə siyasətinin məqsədlərinin reallaşdırılması üçün dövlət hakimiyyət orqanlarının lazım olan resursların müəyyənləşdirilməsi və rəşional bölgüsü sahəsindəki fəaliyyətindən ibarətdir. İstənilən dövlətin rəqabət qabiliyyətliliyi yalnız onun uyğun mövcud resurslarının həcmi ilə deyil, hər şeydən əvvəl, onlardan səmərəli istifadə bacarığı ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, nəticələrə yönümlü büdcələşdirmənin mühüm komponentlərindən biri müxtəlif formalı səmərəlilik göstəricilərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərindən irəli gəlməli və proqram sənədlərində əks olunmuş məqsədlərə nail olunmasını təmin etməlidir. Bunun üçün məqsədli proqramlar real maliyyə resursları ilə balanslaşdırılmalı, praktikada planlaşdırılan nəticələr və fəaliyyət istiqamətləri çərçivəsində büdcə xərclərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi sisteminin tətbiqinə keçilməlidir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında müxtəlif regionların inkişafı ilə bağlı müxtəlif dövrlər üçün hazırlanmış dövlət proqramları və ümumilikdə ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş dövlət proqramlarının icrası büdcə siyasətinin əsas tərkib hissəsidir.

Büdcə prosesinin islahatlarının ən mühüm istiqamətlərindən biri maliyyə menecmentinin keyfiyyət meyarları əsasında büdcə planlaşdırması və büdcələrin icrasının monitorinqi və qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Büdcə prosesinin səmərəli idarə olunması dövlət maliyyə nəzarətinin yeni strukturunun və mexanizmlərinin, xüsusi halda, dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyinin auditinin tətbiq olunmasını tələb edir. Səmərəliliyin auditinin məqsədi maliyyə axınlarının və dövlət mülkiyyətinin idarə olunması səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən, həmçi-

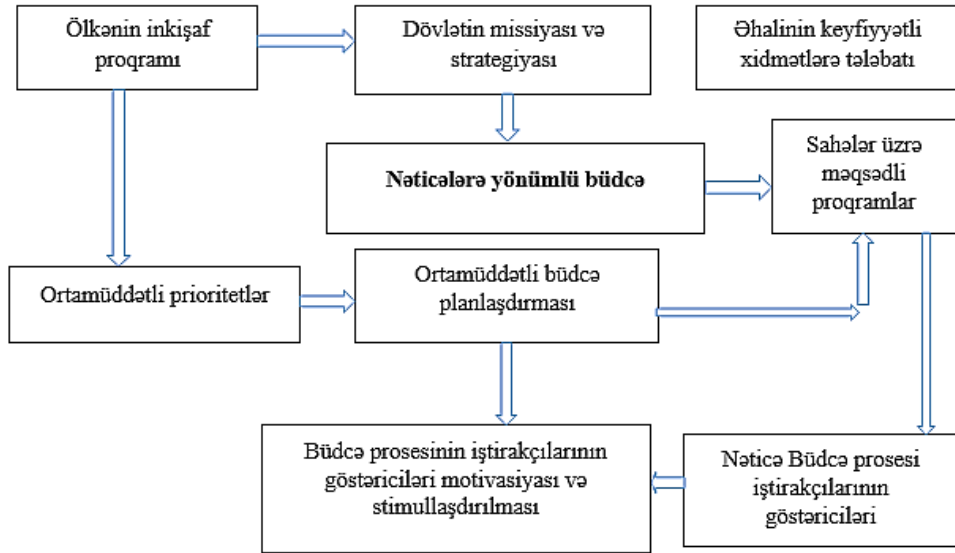
nin vergi inzibatçılığının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsindən, hakimiyyət qərarlarının reallaşdırılmasının təşkilinin yaxşılaşdırılması imkanlarının aşkar edilməsindən, gələcək hərəkətlər barədə tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Təhlillər göstərir ki, müasir şəraitdə inkişaf etmiş dövlətlərin əksəriyyətində büdcə prosesi nəticə yönümlüdür və ona dövlətin maliyyə resurslarının idarə olunmasının səmərəliliyinin yüksəldilməsi aləti kimi baxılır. Xarici ölkələrin bu sahədəki təcrübəsini nəzərə alaraq nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının əsas müddələrinə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- Nəticələrə yönümlü büdcənin maliyyə resurslarının planlaşdırılması zamanı məqsədlərin aşağıdakı iyerarxiyaya uyğun reallaşdırılması nəzərdə tutulur: dövlətin missiyası, maliyyə təhlükəsizliyinin strateji məqsəd və vəzifələri, cari məqsədlər, operativ məqsədlər. Dövlətin fəaliyyətinin məqsədlər sistemi əhalinin kompleks tələbatlarının reallaşdırılmasına yönəldilir;
- Dövlətin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün maliyyə resurslarının planlaşdırılması nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə vasitəsi ilə həyata keçirilməlidir. Burada gəlir və xərclərin nəticəli idarə olunması yolu ilə dövlətin etibarlı və təhlükəsiz fəaliyyəti təmin olunur, onun məqsədləri yalnız ayrı-ayrı təşkilatlar üçün fəaliyyət istiqamətlərini deyil, həm də dövlət idarəetmə sisteminin ümumi məqsədlərini müəyyənləşdirir və bütövlükdə ölkədə əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəlmiş olur;
- Dövlət büdcəsindən göstərilən yardımların səmərəliliyini artırmaq üçün bu yardımların verilməsini qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmanın zəruriliyi ilə əlaqələndirmək tələb olunur;
- Nəticələrə istiqamətlik büdcənin həm xərclər, həm də gəlirlər hissəsinə tətbiq olunur, büdcə sisteminin bütün səviyyələrində gəlirlərin və xərclərin balanslaşdırılması təmin edilir;
- Dövlət büdcəsi ilə yerli büdcələr arasındakı münasibətlərdə dəyişikliklərin həyata keçirilməsi əsaslandırılmış proqramlar və maliyyə yardımı mexanizminin tətbiqi hesabına olur və onların səmərəliliyinin artırılmasını nəzərdə tutur;
- İqtisadi subyektlərin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, onların xərc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətinin monitorinqi vasitəsilə həyata keçirilir;
- Xərc əməliyyatları üzrə məlumatlar açıq və hamı üçün əlçatan olur;
- Büdcə prosesinin şəffaflığı, qərarların qəbul olunmasında ictimai iştirak təmin olunur;
- Maliyyə orqanlarının nəticələrə yönümlü büdcə ideologiyasına uyğun kadr təminatı yaxşılaşdırılır.

Nəticələrə yönümlü büdcə konsepsiyasını aşağıdakı məntiqi sxem şəklində göstərmək olar:

O.T.Sadiqov: Neft gəlirlərinin dövlət büdcəsində çəkisinin təhlili və nəticəəsaslı büdcənin hazırlanması mexanizmi



Sxem 1. Nəticələrə yönümlü büdcələşdirmə konsepsiyasının məntiqi sxemi

Eyni zamanda nəticəəsaslı büdcə hazırlanarkən aşağıdakı vəzifələr reallaşdırılmalıdır:

- Dövlət büdcəsi xərclərinin formalaşmasının nəzəri-metodoloji aspektlərinin, məqsədli sosial-iqtisadi inkişaf proqramları əsasında formalaşdırılması istiqamətində beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi;
- Dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi və funksional təsnifatlar üzrə təhlil edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi xərclərinin məqsədli proqramlar əsasında icrası prinsipləri, dövr və mərhələlərinin müəyyən edilməsi;
- Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin (bundan sonra-OMXÇ) nəzəri əsaslarının araşdırılması;
- Büdcə vəsaitlərinin səmərəliliyini xarakterizə edən meyarların öyrənilməsi və Azərbaycan Respublikasında büdcənin xərc istiqamətlərinin dövlət proqramları əsasında formalaşmasının OMXÇ ilə əlaqələndirilməsi;
- Maliyyələşməsi büdcə vəsaitləri hesabına həyata keçirilən sosial-iqtisadi proqramların nəticə yönümlü olması (3, Səh. 3-4).

Yuxarıda sadalanan vəzifələrdən görüldüyü kimi, neft gəlirləri hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulan dövlət büdcəsi xərclərinin məqsədli proqramlarla əlaqələndirilməsi mexanizminin öyrənilməsi və sözügedən proqramların büdcə planlaşdırılması ilə uzlaşdırılması dövlət büdcəsinin tərtibi prosesinin mühüm halqası hesab olunur.

Həmçinin əsas maliyyə mənbəyi dövlət büdcəsi olan məqsədli proqramların hazırlanmasında vahid metoddan istifadə edilməsi məqsədilə inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilən, həmçinin iqtisadi nəzəriyyədə yer alan “nəticəyə hədəflənmiş büdcə metodu”nun ölkəmizdə tətbiqi imkanları öyrənilməlidir.

Ümumilikdə, büdcə xərclərinin artıb-azalması ölkədəki sosial-iqtisadi şərait, proses və problemlərlə sıx vəhdət təşkil etməlidir.

Almaniya, Kanada, Qazaxıstan, Türkiyə, hətta ABŞ kimi ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, büdcənin xərclər çərçivəsi və ortamüddətli büdcə planlaşdırılması ilə məqsədli dövlət proqramlarının əlaqələndirilməsi hərtərəfli sənəd şəklində tərtib olunur və müxtəlif bölmələri əhatə edir. Bu sənəddə müxtəlif indikatorlar təsbit olunur, həmin indikatorlar da iqtisadi və sosial göstəricilərin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün əsas hesab olunur. Dövlət proqramlarında icrası nəzərdə tutulan tədbirlər konkret dövrlər (illər) üzrə təyin edilmədiyindən həmin tədbirlərin dövlət büdcəsi ilə əlaqəsi nəzərə çarpmır. Adətən dövlət proqramlarının icra vəziyyəti barədə hesabatlar hazırlanmır və məqsədli dövlət proqramlarında təsbit olunan tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin səmərəliliyini və nəticəliliyini qiymətləndirmək mümkün olmur. Dövlət büdcəsindən hər hansı proqramın maliyyələşməsinə ayrılan vəsaitin daima monitorinqi aparılmalı, həmin vəsaitin səmərəli, məqsədli istifadəsinə nəzarət olunmalıdır. Ümumiyyətlə, büdcə xərclərinin iqtisadiyyata dövlət proqramları şəklində investisiya edilməsinin vahid metodu hazırlanmalıdır. Məqsədli dövlət proqramlarının tərtibi və icrası prosesi büdcə planlaşdırılması istifadə olunan OMXÇ ilə uzlaşdırılmalıdır. Bu baxımdan, OMXÇ müstəqil sənəd şəklində hazırlanmalıdır. Yeni OMXÇ təşkilatı və sektorial xərc limitlərinin təyin edilməsi, eyni zamanda sözügedən sənədin makroiqtisadi hədəflərlə uzlaşdırılması məqsədamüvafiqdir.

Göstərilənlərə əsasən deyə bilərik ki, növbəti illərin dövlət büdcəsi hazırlanarkən büdcənin şəffaf və əsaslandırılmış olması, OMXÇ-nin tətbiq olunması dövlət büdcəsinin iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

Dövlət büdcəsi xərclərinin məqsədli proqramlarla, OMXÇ ilə əlaqələndirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və məqsədli proqramların səmərəliliyinin artırılması yolları müəyyən olunmalıdır.

Məqsədli sosial-iqtisadi inkişaf proqramları makroiqtisadi göstəricilərə əsaslanmaqla OMXÇ ilə əlaqəli şəkildə hazırlanmalıdır.

Azərbaycanda büdcənin hazırlanması mexanizminin OMXÇ-ya uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi nəzərdən keçirilməlidir. Bu büdcə mexanizminin əsas məqsədi iqtisadi siyasəti, uzunmüddətli iqtisadi (o cümlədən büdcə planlaşdırması və büdcə proseslərini əlaqələndirmək), həmçinin strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsi olmalıdır.

OMXÇ dövlətə büdcə xərclərinin planlaşdırılması məqsədilə həm təşkilatı, həm də sektorial büdcə resurslarının həcmi, bölgüsü, tətbiqi üçün zəruri olan inkişaf büdcəsinin tərkib hissəsi kimi investisiya layihələrinin əsas istiqamətləri barədə məlumat verməlidir. OMXÇ hökumətin öz strategiyasında müəyyənləşdirdiyi əsas hədəflərə uyğun olaraq, büdcədən vəsaitlərin ayrılmasını şərtləndirir. Bu zaman ilk olaraq höku-

mətin illik büdcə xərcləri müəyyən edilir (məsələn, qəbul edilmiş “qızıl qayda”ya uyğun olaraq). Müəyyən edilmiş məbləğ sonradan müxtəlif dövlət orqanları arasında bölüşdürülür. OMXÇ tətbiq olunduğu sistemlərdə bu növ bölüşdürmələr zamanı müvafiq dövlət orqanlarının müəyyən edilmiş iqtisadi və sosial siyasət kursunun qısa və orta müddətli təsirləri nəzərə alınır.

OMXÇ-nin hazırlanması sonda dövlətin maliyyə resurslarının idarə edilməsi baxımından aşağıdakı üstünlüklərə malikdir: fiskal intizamın təmin edilməsi, dövlət büdcəsi göstəricilərinin proqnozlaşdırıla bilən olmasının təmin edilməsi, büdcə resurslarının sektorlararası və sektordaxili düzgün bölüşdürülməsinin təmin edilməsi, nəticələrə görə konkret subyektlərin məsuliyyətinin artırılması, dövlət büdcəsi xərclərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Nəticəəsaslı büdcənin, OMXÇ-nin əsasını təşkil etməklə, aşağıdakı şərtlər daxilində reallaşdırılması zəruridir:

- Büdcə təşkilatlarına ayrılmış xərclərin istifadəsinə nəzarətin aidiyyəti qurumlar tərəfindən gücləndirilməsi və yeni nəzarət mexanizminin tətbiqi;
- Dövlət büdcəsi hazırlanarkən elə indikatorlar müəyyən etmək lazımdır ki, onlar büdcədən vəsait alan təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərinin nəticələrini, qənaətlilik dərəcəsini və səmərəliliyini qiymətləndirməyə imkan versin;
- Büdcə vəsaitlərinin təsnifatlar üzrə deyil, iqtisadi prioritetlər və məqsədli proqramlar şəklində istifadəsinin təmin edilməsi;
- Dövlət büdcəsi layihəsinin büdcə təşkilatlarının fəaliyyətindən əldə olunacaq nəticələrə uyğun hazırlanması;
- Hər bir büdcə təşkilatına müxtəlif məqsədlər üçün ayrılmış vəsaitlərin istifadəsindən gözlənilən nəticələrin əvvəlcədən düzgün proqnozlaşdırılması.

Nəticə

Ölkədə iqtisadi inkişaf kursunun davamı olaraq neft gəlirlərinin artdığı şəraitdə ölkədə təkrar istehsal genişləndirilməli və dayanıqlı iqtisadiyyat təmin edilməlidir. Bundan əlavə, əməkhaqlarının artımı iqtisadi inkişafa uyğun olmalıdır. Əməkhaqlarının neft gəlirlərinin hesabına artırılması iqtisadi baxımdan riskli hesab olunur. İlk növbədə neft gəlirləri əsaslı vəsait qoyuluşu formasında iqtisadiyyata yönəldilməli və infrastruktur yaxşılaşdırılmalıdır.

Uzun zamandır ki, iqtisadi artım və büdcə xərcləmələrinin dinamikası və istiqaməti arasında uzlaşma və asılılıq iqtisadçılar arasında müzakirə mövzusu olmuşdur.

Lakin qarşıya qoyulmuş fiskal məqsədlərə nail olmaq və yuxarıda qeyd olunan nəticəəsaslı büdcə hazırlamaq üçün aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə büdcə tədbirlərinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur:

- Ümumi Daxili Məhsulun artım dinamikası ilə (ÜDM) büdcə xərclərinin artırılmasını əlaqələndirmək;
- Cari ilin dövlət büdcəsi hazırlanarkən xərcləri yalnız vergi gəlirlərinin artan hissəsi qədər artırmaq. Büdcəyə transfertləri yalnız məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə etmək;
- Büdcə xərcləri istiqamətlərini OMXÇ ilə uzlaşdırmaq və xərcləri əsasən məqsədli dövlət proqramları ilə həyata keçirmək;
- Neft Fondunun özünün illik məcmu xərclərini müəyyən çərçivəyə salmaq. Büdcənin gəlir hissəsində Neft Fondu tərəfindən edilən transfertlərə maksimal hədd müəyyən etmək;
- Ümumi Daxili Məhsula nisbətə dövlət borcunun maksimal həddini təyin etmək.
- İqtisadi və sosial prioritetlərlə büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsi prosesini əlaqələndirmək.
- OMXÇ-nin tətbiqi zamanı Neft gəlirlərindən istifadəni bu çərçivə ilə uzlaşdırmaq (3, səh. 24-25).

Məlumdur ki, büdcə siyasəti dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində əsas alətlərindən biridir.

Qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün dövlət bəzən büdcə xərclərinin miqdarını artırmaq və ya vergi dərəcələrini azaltmaq yoluyla genişlədici fiskal siyasət, bəzən də əksini etməklə daraldıcı fiskal siyasət yürüdür.

Aparılmış empirik tədqiqatlara görə, büdcə xərclərinin effektivliyi seçilmiş tədqiqat obyektindən asılı olaraq dəyişir. Azərbaycan üçün aparılmış empirik araşdırmalarda büdcə xərclərinin qeyri-neft sektoru üzərində stimullaşdırıcı təsiri olduğu üzə çıxır.

Büdcə prosesinin səmərəli təkmilləşməsi üçün əsas diqqət aşağıdakı istiqamətlər üzrə məsələlərin həllinə yönəlməlidir:

- ictimai maliyyənin idarə olunması səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- büdcə planlaşdırmasının proqram-məqsədli metodlarının tətbiq sahələrinin genişləndirilməsi və ortamüddətli büdcə planlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi;
- dövlət maliyyə nəzarətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması;
- büdcə təsnifatının və büdcə uçotunun təkmilləşməsi, büdcənin gəlir və xərc hissələrinin yenidən strukturlaşdırılması, qüvvədə olan və qəbul edilmiş öhdəliklərin fərqləndirilməsi, büdcə kəsirinin tənzimlənməsi;
- büdcə prosedurlarının təkmilləşdirilməsi;
- nəticələrə yönümlü büdcələşdirməyə keçilməsi;
- büdcə prosesinin şəffaflığının artırılması və ictimai iştirakın gücləndirilməsi.

Azərbaycanda büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi tələb olunan əsas məsələlər içərisində aşağıdakıları da xüsusi qeyd etmək lazımdır:

- dövlət büdcəsinin hazırlanması zamanı büdcə prosesinin iştirakçıları arasında informasiya mübadiləsi sisteminin yaxşılaşdırılması;
- büdcə prosesi boyunca hakimiyyət orqanlarının, maliyyə orqanlarının və büdcə təşkilatlarının büdcə səlahiyyətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, büdcə səlahiyyətlərinin reallaşdırılmasına nəzarət (4, səh. 65-66).

Büdcə prosesinin islahatlarının mühüm istiqamətlərindən biri ictimai iştirakın gücləndirilməsi və şəffaflığın artırılmasından ibarət olmalıdır. Dünyanın bir çox ölkələrində büdcə islahatlarının keçirilməsi zamanı büdcə prosesinin şəffaflığının təmin olunması məsələsinə xüsusi diqqət yetirilir. İctimai maliyyənin idarə olunmasında büdcə şəffaflığının tələbi dünyada büdcə siyasətinin ən vacib nailiyyətlərindən biri hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Dövlət büdcəsinin icrası barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları
2. “Büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” Rəşad Muradov, İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı-2016, (səh. 3-4);
3. “Azərbaycanda fiskal siyasət və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, İlkin Aslanov, Gəncə-2016 (səh-24-25);
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi” (səh. 65, 66);
5. “Ending dependency: How is oil revenues effectively used in Azerbaijan?” Center for economic and social development. Edited by Vugar Bayramov.

BİLİYƏ ƏSASLANAN İQTİSADİYYATIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ş.M.Kərimova

doktorant, “İqtisadi kibernetika” kafedrası, Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: e.shebnem@mail.ru, tel: (+99455) 301 45 05

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 19 iyul 2019; Çapa qəbul edilmişdir 19 avqust 2019

Xülasə

Son dövrlərdə internet və kompüter texnologiyaları yüksək sürətlə inkişaf edir. İnformasiya texnologiyalarının yeni innovativ formaları yaranır. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları iqtisadiyyatın bütün sahələrinə inteqrasiya edir, bu da öz növbəsində rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasına kömək etmişdir. Qloballaşma və yeni texnoloji inqilablar müasir iqtisadiyyatı həm də “bilik iqtisadiyyatı” adlandırmağa imkan verir. Rəqəmsal iqtisadiyyat ən qabaqcıl informasiya texnologiyalarının tətbiqinə əsaslanan iqtisadiyyatdır. Dünyada iqtisadi inkişafın əsas səbəblərindən biri rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafıdır. Bundan başqa, rəqəmsal iqtisadiyyat dövlət, şirkət və digər şəxslərə biznesin həyata keçirilməsi üçün xərcləri optimallaşdırmaq və azaltmaq, əmək məhsuldarlığını artırmaq, yeni innovativ məhsulların yaradılmasını sürətləndirmək və dünya bazarına sürətlə buraxmaq imkanı verir. Rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal hesablama texnologiyalarına əsaslanan bir iqtisadiyyatdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatı bəzən İnternet iqtisadiyyatı, Yeni iqtisadiyyat və ya Web iqtisadiyyatı da adlandırırlar. Artıq "rəqəmsal iqtisadiyyat" ənənəvi iqtisadiyyatla birləşir və qarşılıqlı şəkildə inkişaf edir. Aydın ki, XXI əsrdə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın vacibliyi danılmaz faktdır. Məqalədə biliyin iqtisadiyyatda rolu təhlil edilir. Əsas hədəf bilik ifadəsinin xarakteristikalarının təhlili və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın strukturunun qurulmasıdır. Bu da öz növbəsində bizə bilik iqtisadiyyatının fəaliyyət mexanizmini anlamağa imkan verəcək. Bilik iqtisadiyyatının xarakteristikaları iqtisadi və sosial kontekstdə insan resursları, innovativ biznes, innovasiya siyasəti, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və s. kimi şərh olunur. Mövzunun təhlil edilməsinin əsas səbəbi bilik iqtisadiyyatının bütün inkişaf etmiş dünya ölkələrində mövcud olmasına baxmayaraq, onun hələ də hərtərəfli ölçü göstəricilərinin mövcud olmamasıdır. Məqalədə bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi modelləri təqdim olunacaqdır.

Açar sözlər: bilik, biliyə əsaslanan iqtisadiyyat, iqtisadiyyatda bilik ifadəsinin xarakteristikaları, biliyin qiymətləndirilməsi.

KNOWLEDGE-BASED ECONOMY ASSESSMENT

S. M. Kerimova

PhD student, Department of "Economic Cybernetics", Baku State University

E-mail: e.shebnem@mail.ru, (+99455) 301 45 05

Received 19 July 2019; accepted 19 August 2019

Summary

In recent years, the Internet and computer technologies are rapidly developing. New innovative forms of information technology are emerging. Information and communication technologies integrate into all sectors of the economy, which in turn helped shape the digital economy. Globalization and new technological revolutions enable the modern economy to be called "knowledge economics." Digital economy is the economy based on the application of advanced information technology. One of the main reasons for world economic growth is the development of digital economy. In addition, the digital economy enables government, companies and other people to optimize and reduce costs for business, increase labor productivity, accelerate creation of new innovative products, and speed up the world market. Digital economy is an economy based on digital computing technologies. The digital economy is sometimes called the Internet Economy, New Economy, or Web Economy. The "digital economy" is already united with the traditional economy and is mutually evolving. It is evident that the importance of knowledge-based economy in the 21st century is undeniable. The article analyzes the role of knowledge in the economy. The main objective is to analyze the characteristics of the knowledge expression and build the knowledge-based economy structure. This, in turn, will allow us to understand the mechanism of knowledge economy. Economic and social context, human resources, innovative business, innovation policy, information and communication technologies, and so forth. The main reason for the analysis is that despite the fact that the knowledge economy exists in all developed world countries, it still does not have comprehensive measurement indices. The article will present models for the assessment of knowledge.

Keywords: knowledge, knowledge-based economy, characteristics of the expression in the economy, knowledge assessment.

ОЦЕНКА ЭКОНОМИКИ НА ОСНОВЕ ЗНАНИЙ

Ш. М. Керимова

докторант, кафедра «Экономическая кибернетика», БГУ

E-mail: e.shebnem@mail.ru, тел: (+99455) 301 45 05

Резюме

В последние годы интернет и компьютерные технологии стремительно развиваются. Появляются новые инновационные формы информационных технологий. Информационные и коммуникационные технологии интегрируются во все сектора экономики, что, в свою очередь, помогло сформировать цифровую экономику. Глобализация и новые технологические революции позволяют назвать современную экономику "экономикой знаний". Цифровая экономика - это экономика, основанная на применении передовых информационных технологий. Одной из основных причин роста мировой экономики является развитие цифровой экономики. Кроме того, цифровая экономика позволяет правительству, компаниям и другим людям оптимизировать и сокращать расходы для бизнеса, повышать производительность труда, ускорять создание новых инновационных продуктов и ускорять мировой рынок. Цифровая экономика - это экономика, основанная на технологиях цифровых вычислений. Цифровую экономику иногда называют интернет-экономикой, новой экономикой или веб-экономикой. «Цифровая экономика» уже объединена с традиционной экономикой и развивается взаимно. Очевидно, что важность экономики, основанной на знаниях, в XXI веке неоспорима. В статье анализируется роль знаний в экономике. Основной целью является анализ характеристик выражения знаний и построение структуры экономики, основанной на знаниях. Это, в свою очередь, позволит нам понять механизм экономики знаний, его такой экономический и социальный контекст, как человеческие ресурсы, инновационный бизнес, инновационная политика, информационные и коммуникационные технологии и т. д. Основная причина анализа заключается в том, что, несмотря на то, что экономика знаний существует во всех развитых странах мира, она все еще не имеет всеобъемлющих показателей измерения. В статье будут представлены модели для оценки знаний.

Ключевые слова: знания, экономика знаний, характеристики выражения знания в экономике, оценка знаний.

Son zamanlar qloballaşma və texnoloji inqilablar müasir iqtisadiyyatın bilik iqtisadiyyatına çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Öz növbəsində bu, qloballaşma məlumatın, informasiyanın, biliyin daha asan yayılmasına kömək etdi. Bu, müasir texnologiyaların köməyi ilə mümkün oldu. Sonuncu onillikdə “bilik iqtisadiyyatı” terminini “biliyə əsaslanan iqtisadiyyat”, “yeni iqtisadiyyat”, “müasir iqtisadiyyat” kimi də istifadə edirlər. İnnovasiyaların bilik iqtisadiyyatında əsas rol oynaması onu ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqləndirən cəhətlərdən biridir. Bilik iqtisadiyyatı iqtisadiyyatın bütün

sahələrini əhatə edir. Bilik iqtisadiyyatında ixtisaslı işçilərlə yanaşı, əsas anlayış informasiya-kommunikasiya texnologiyalarıdır. Eyni zamanda bilik iqtisadiyyatı məlumatların idarə edilməsi, saxlanması, paylaşılması baxımından biliyin idarə olunmasından asılıdır (knowledge management). Ümumiyyətlə, mütəxəssislər biliyə əsaslanan iqtisadiyyata müxtəlif cür yanaşır və ona müxtəlif təriflər verirlər. Məsələn, Daniel Arcibugi və Bengt Lundvall “Qloballaşan öyrənmə iqtisadiyyatı”na informasiya cəmiyyəti perspektivi və beynəlxalqlaşma tərəfindən yanaşır. Hər bir iqtisadiyyatın hansı dərəcədə biliyə əsaslanan iqtisadiyyat olduğunu başa düşmək üçün müxtəlif təşkilatlar tərəfindən statistik göstəricilər təyin olunur. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların metodologiyalarına görə statistik göstəricilərdən “təsvir” və “təqdimat” çərçivəsində istifadə olunur. Burada əsas problem eyni konsepsiyanın müxtəlif ölçülərinin necə birləşdirilməsi və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasıdır. Göstəricilər müxtəlif yanaşmalara görə qruplaşdırılır. Əsasən iki qrupa: giriş göstəriciləri (input indicators) və çıxış göstəriciləri (output indicators) bölünür. Giriş göstəriciləri bilik iqtisadiyyatının transformasiyası istiqamətində hər bir ölçü üçün investisiya və ya potensialın artırılması işlərini göstərir. Digər tərəfdən, çıxış göstəriciləri hər hansı ölkənin bilik iqtisadiyyatının səviyyəsini müəyyənləşdirir. Belə ki, çıxış indikatorları giriş indikatorlarının təsirini göstərir. Giriş və çıxış indikatorlarının dörd ölçüsü göstərilir: “biliyin (informasiyanın) əldə olunması”, “biliyin istehsalı”, “biliyin paylaşılması” və “biliyin istifadə olunması”.

Yaşadığımız əsrdə biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın vacibliyi və əhəmiyyəti göz qabağındadır. İnformasiyanın və biliyin istifadəsi və istehsalı ilə bağlı iqtisadi fəaliyyət inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatında iqtisadi artım mexanizmi oldu, bütövlükdə cəmiyyətin dəyişməsinə və inkişafına səbəb oldu. Bilik iqtisadiyyatı siyasətinin əhatə dairəsi çox genişdir. O, inkişaf etmiş ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Lakin hələ də bilik iqtisadiyyatının daha yaxşı fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olan göstəricilər və analitik vasitələrdə əksikliklər var. İdeal olaraq, araşdırma siyasəti yeni iqtisadi institutlar və mədəniyyətləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturunu, milli və regional innovasiya sistemlərini, insan kapitalı və yaxud bilik və bacarıqları, işçi qüvvəsinin digər atributlarını əhatə etməlidir. 1962-ci ildən başlayaraq, biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın müxtəlif qiymətləndirmə metodologiyaları yaradılmışdır (F. Maclup, Hepworth, Small, Garfield, (1985), Leontief (1993), Spencer (2003), Landefeld, Fraumeni (2000), Trewin (2002), Gera və başqaları (1998), Houghton, Sheen (2000), Dahlman (2003), Atkinson (2002) və başqaları). Biliyin yaradılması və onun ölkələrin sosial, iqtisadi, siyasi və hətta mədəni sferalarında tətbiqi nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif cəhdlər edilmişdir. Bu cür mümkün modellər bir sıra beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Dünya Bankının eks-pertləri tərəfindən qurulur. Bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün ən yaxşı strukturlaşdırılmış və ətraflı modellərdən birini

Dahlman və Chen (2005) təqdim etmişdir. Mümkün modellərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onların tətbiqi bu və ya digər mənada mürəkkəbdir. Bu da öz növbəsində bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün daha yaxşı vasitələrin ax-tarılmasını tələb edir. Bilik ifadəsinin qiymətləndirmə modellərini hazırlamaq üçün aşağıdakı 4 əsas vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

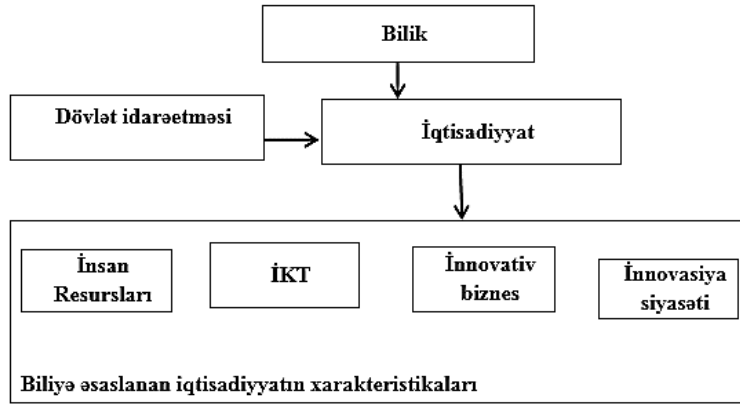
1. İqtisadiyyatda bilik ifadəsinin xüsusiyyətlərini vurğulamaq;
2. Bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsinin etibarlılığını analiz etmək;
3. Bilik ifadəsinin qiymətləndirmə modellərinin mövcudluğunun spesifikliyini sistemləşdirmək;
4. İqtisadiyyatda bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün vasitələr qurmaq və onların tətbiqi üçün sahələr təqdim etmək.

Bilik iqtisadiyyatının inkişafı üçün makroiqtisadi sabitlik əsas şərt və başlanğıc mövqedir. Digər amillər kimi azad bazar, yaxşı institusional çərçivə, telekommunikasiya və texnologiyalar, elektron fəaliyyətlərin inkişafının təşviq edilməsi, hökumət, sənaye və ali təhsil müəssisələrinin və s. əməkdaşlığı müəyyən mənada vacibdir [1].

Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın yaradılması və inkişafı üçün əsas siyasi tövsiyələr 2002-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı tərəfindən verilmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ekspertləri qeyd edirdilər ki, xüsusi siyasət prioritetləri ölkələr arasında fərqlənə bilər, hökumətlər aşağıdakı şərtlərə əsaslanan hərtərəfli artım strategiyası qəbul etməlidir:

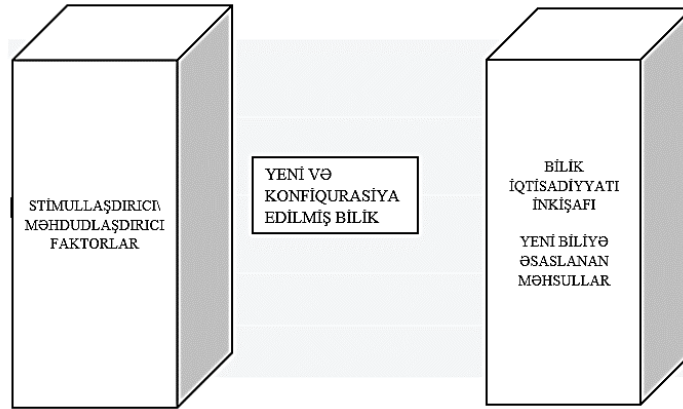
- Makroiqtisadi sabitliyi təmin edərək, bazar və institutların fəaliyyətini yaxşılaşdıraraq, iqtisadi və sosial əsasları gücləndirmək;
- Elektron hökumət prioriteti yaradaraq, telekommunikasiya və texnologiyalarda rəqabətliyi artıraraq, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının yayılmasını asanlaşdırmaq;
- Elm və sənaye arasında bilik axınlarını artıraraq, axtarış və inkişaf fondlarının ictimai effektivliyini yüksəldərək yenilikləri təşviq etmək;
- Təhsil və təlimin inkişaf etdirilməsi ilə insan kapitalına sərmayə qoymaq, təhsil və əmək bazarı arasında əlaqələri yaxşılaşdırmaq və əmək bazarı təşkilatlarını işin dəyişən təbiətinə uyğunlaşdırmaq;
- Yüksək riskli maliyyə imkanlarından istifadə edərək sahibkarlıq istiqamətində müsbət münasibətləri inkişaf etdirərək firmaların yaradılmasını stimullaşdırmaq.

Biliyin iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri iqtisadiyyatda biliyin xarakteristikaları vasitəsilə analiz oluna bilər. Başqa sözlə desək, biliyin əldə olunması, yaranması, istifadə olunması və yayılması insan resursları, innovasiya, innovativ biznes və İKT vasitəsilə əks olunur(şəkil1).



Şəkil 1. İqtisadiyyatda ilik ifadəsinin xarakteristikaları

Biliyin iqtisadi inkişaf proseslərinə təsiri konkret idarəetmə fəaliyyətləri zamanı mümkün olur. Bu fəaliyyətlər biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın ayrı-ayrı elementlərinin inkişafı üçün şərtlər yaradır. Şəkil 2 biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın bütün elementlərini özündə əks etdirir.



Şəkil 2. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın strukturu [2]

Bilik iqtisadiyyatının əsas elementləri insan resursları, yeni və konfigurasiya edilmiş bilik, innovasiya siyasəti, İKT və sahibkarlıqdır. Biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafının mümkünlüyü üçün əsas şərt sabit iqtisadiyyatdır (sabit maliyyə siyasəti, hüquq inflyasiyası, səmərəli pul siyasəti və valyuta siyasəti). Yalnız güclü və inkişaf etmiş iqtisadiyyatla informasiya-kommunikasiya texnologiyalarını yaradıb, yayıb və istifadə etməklə insan kapitalına sərmayə qoyub biliyə əsaslanan iqtisadiyyat yarada bilərik. Effektiv dövlət idarəetmə siyasəti bilik iqtisadiyyatının inkişafını şərtləndirən əsas amillərin yaradılmasına birbaşa təsir göstərir. Aydındır ki, bilik iqtisadiyyatının yaradılmasında əsas və ən vacib şərt insan amilidir. İnsan bilik və bacarıqlarından istifadə

edərək yalnız hazır bilikdən istifadə etməməli, həm də yeni və mənalı biliklər yaratmalıdır. Belə insan, etik və mənəvi dəyərlərə əsaslanan yeni biliklər və sosial normalar əsasında əhəmiyyətli qərarların qəbul edildiyi bilik cəmiyyətinin bir hissəsi olur. Şəkil 2-dəki insan resursları bu tip insanları göstərir.

Bilik iqtisadiyyatının inkişafını İKT-nin biliyə əsaslanan fəaliyyətə tətbiqi olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki yeniliklərin istifadəsi ilə yanaşı sürətli yayılması da İKT vasitəsilə mümkün olur.

Bəzən biliyə əsaslanan iqtisadiyyata iqtisadi və sosial inkişaf üçün istifadə olunan səmərəli bilik iqtisadiyyatı da deyirlər. Bu yeni biliyin əldə olunması və onun xüsusi məqsədlər üçün uyğunlaşdırılması kimi başa düşülür [3]. Daha dəqiq və geniş tərif versək, biliyə əsaslanan iqtisadiyyat hüquqi və iqtisadi şərtlər sisteminə, idarəetmə və iqtisadi mexanizmlərə, eləcə də müasir texnologiyalar və insan resurslarına əsaslanan iqtisadiyyata çox uyğun gəlir. Bu sistem yeni və xüsusi informasiya texnologiyalarını dəstəkləyən bazar iqtisadiyyatının inkişaf prosesində meydana gəldi.

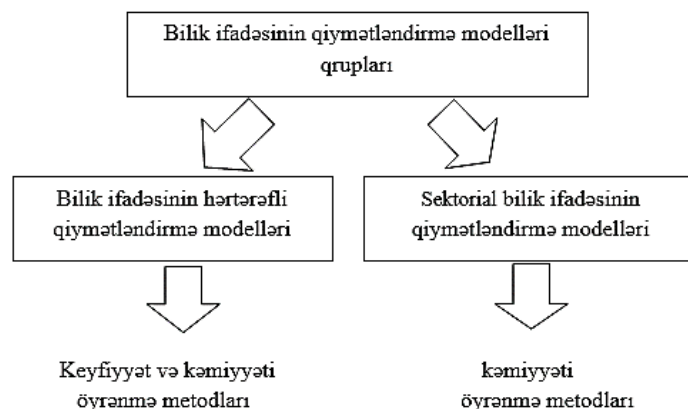
Ümumiyyətlə, bilik biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın ürəyidir desək yanlışdır. Biliyi ölçmək və qiymətləndirmək çox çətindir. Biliyin bir hissəsi gizli şəkildə mövcud olur. O, yalnız fərdlərin beynində şifrələnir və saxlanılır. İqtisadi göstəricilər bir iqtisadi sistemin necə həyata keçirildiyini bir baxışda göstərən tədbirlərdir. Onların 1930-cu ildən bəri, xüsusilə də II Dünya müharibəsindən sonrakı inkişafında, İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatına daxil olan ölkələrin standart iqtisadi göstəricisi kimi Ümumi Daxili Məhsul götürülür. Müəssisə səviyyəsində iqtisadi fəaliyyətin araşdırılmasına dair ətraflı siyahıyaalmalara əsasən göstəricilər ümumi istehsal, investisiya, istehlak və məşğulluq və onların dəyişmə dərəcələri geniş miqyasda ölçülür. Bu ənənəvi göstəricilər hökumətlərin və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində, o cümlədən firmalarda, istehlakçılar və işçilərlə bağlı siyasət qərarların verilməsinə istiqamət verir.

İqtisadiyyatda bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi 2 qrupa bölünür:

1. Makrosəviyyədə qiymətləndirmə və ya bilik ifadəsinin hərtərəfli qiymətləndirilməsi;
2. Mikrosəviyyədə qiymətləndirmə və ya məlumatların əldə edilməsi, yaradılması, yayılması və istifadəsinin potensialını müəyyən etmək məqsədilə aparılan qiymətləndirmələr.

Bu qiymətləndirmələr effektiv inkişafı təmin etməyə çalışan, məhsuldar biliklərə əsaslanan fəaliyyət kimi həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətini artıran təşkilatlar üçün faydalıdır.

Bütün analiz olunmuş biliyə əsaslanan iqtisadi modellər müxtəlif təhlil baxımından 2 qrupa bölünür (Şəkil 3):

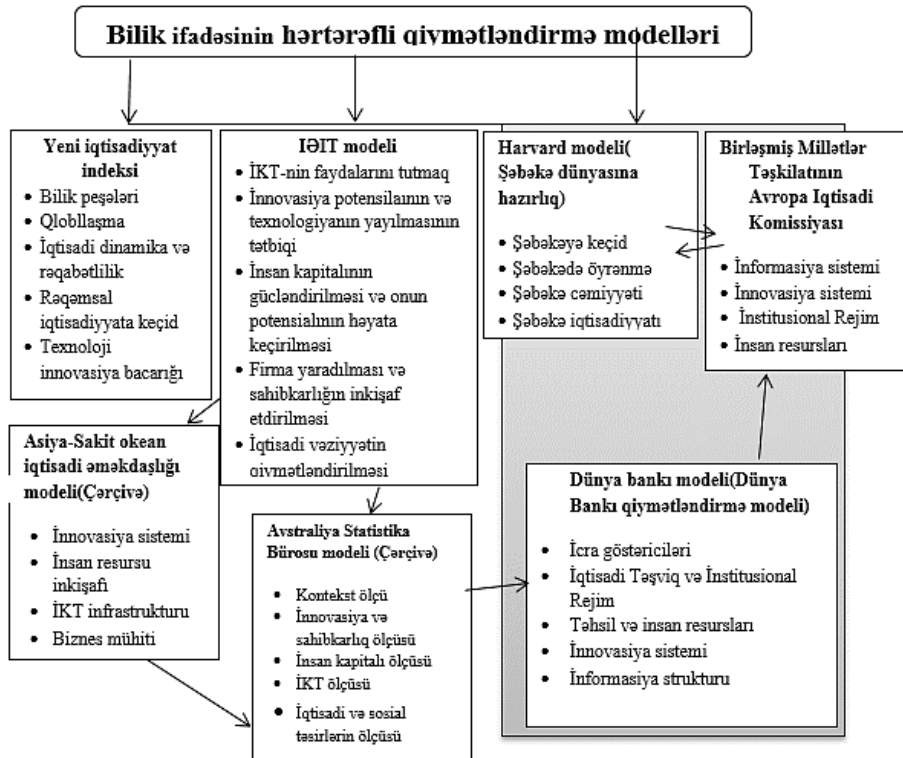


Şəkil 3. Bilik ifadəsinin qiymətləndirmə modellərinin qrupları [4]

Birinci halda(hərtərəfli qiymətləndirmə) bilik iqtisadiyyatının ümumi vəziyyəti təhlil olunur. Buna görə bilik iqtisadiyyatının əsas elementləri və ya bilik ifadəsinin əsas xarakteristikaları analiz edilir:

- Kontekst ölçü və ya iqtisadi stimulyə və institusional rejim (dövlət idarəetmə vəziyyəti; dövlət bazarının, eləcə də maliyyə sisteminin sabitliyi);
- İnsan kapitalı ölçüsü (insan kapitalı inkişafının potensialı) ;
- İKT infrastrukturunu ASSASZX: istehsal və istifadə;
- İnnovasiya sistemi (innovasiya siyasətinin etibarlılığı) ;
- İnnovativ biznes ölçüsü (Sahibkarlıq fəaliyyəti tendensiyaları).

İkinci halda, adından görüldüyü kimi, bilik ifadəsinin sektorial qiymətləndirməsi həyata keçirilir. Qiymətləndirmə İKT-yə, insan resurslarına, araşdırma və inkişafa (R&D) və s. yönəldilir.



Şəkil4. Bilik ifadəsinin hərtərəfli qiymətləndirmə modelləri[5].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu iki növ biliyin qiymətləndirilməsi modelləri nəzəri cəhətdən fərqlənsə də, praktikada onlar bir-biri ilə sıx əlaqədəirlər. Şəkil 4-dəki modellərin əsas işi bilik ifadəsinin eyni xarakteristikalarını və eyni kriteriyalarını analiz etməkdir.

Nəticə

Biliyə əsaslanan iqtisadiyyat biliyin idarə olunmasına əsaslanan bazar iqtisadiyyatının və müxtəlif texnologiyaların, xüsusən də informasiya texnologiyalarının inkişafından yaranan sistem, iqtisadi və hüquqi mexanizmlər, müasir texnologiyalar və insan resurslarının uyğunlaşdırılmış sistemidir. Dövlətin bilik inkişafı və tətbiqi üçün stimullaşdırıcı tədbir kimi fəaliyyət göstərə biləcək aydın müəyyənləşdirilmiş innovasiya siyasətinə malik olması vacibdir. Bilik ifadəsinin qiymətləndirmə modelləri 2 qrupa bölünür: hərtərəfli qiymətləndirmə modelləri və sektorial qiymətləndirmə modelləri. Birinci qrup modellərdə bilik ifadəsinin mümkün olduqca daha çox xarakteristikası əks olunur, ikinci qrup modellər isə bilik ifadəsinin bir neçə xarakteristikasından ibarətdir. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün əvvəlcə sosial-iqtisadi şərait potensialı qiymətləndirilməlidir. İnformasiya əldə etmək şərtlərini və keyfiyyətini müəyyən etmək üçün insan resurslarının inkişafının qiymətləndirilməsi

təklif olunur. Məlumatın yaradılmasında şəraitin qiymətləndirilməsi üçün ölkədə innovasiya siyasətinin qiymətləndirilməsi vacibdir. İnformasiya tətbiqi səmərəliliyini müəyyən etmək üçün innovativ fəaliyyətin inkişafının qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. İnformasiyanın yayılmasında keyfiyyət və şəraitin müəyyən edilməsi üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi qiymətləndirilməlidir. Bilik ifadəsinin qiymətləndirilməsi üçün yaradılmış vasitələr dövlət, müəssisə və təşkilatlar səviyyəsində idarəetmə qərarlarının verilməsində səmərəlidir.

Ədəbiyyat

1. Daugėlienė R. Innovation as the Engine of Knowledge-based Economy Development / Daugėlienė, R., Bolšakovs, S. // 6th Annual International Scientific Conference “Knowledge Society and Implementation of Lisbon process in Europe and Latvia”. Proceedings.Riga, 2005, seh. 148;
2. Daugėlienė R. Transformation of the Economy: the Expression of Knowledge-based Economy Penetration and the Assessment Models // Wissensbasierte ökonomie im zeitalter des internet. Technische Universität Koszalin, Kompetenzzentrum EU – Osterwiterung am BiG Greifswald. 2005b, seh. 25 – 45;
3. Dahlman C. J. Using knowledge for development: a general framework and preliminary assessment of China // *China's future in the knowledge economy: engaging the new world* / Ed. Grewal B., Xue L., Sheehan P., Sun F. 2003, seh.35-66;
4. Kriščiūnas K. Žiniomis grįstos ekonomikos link: žinių raiška ir skvarba / K., Kriščiūnas, R., Daugėlienė / Monografija. Kaunas, Technologija, 2006, seh. 222;
5. Daugėlienė R. Theoretical Modeling of Instrumentarium for the Assessment of Knowledge Expression in Knowledge-based Economy. Doctoral dissertation. Kaunas, 2005a, seh. 127.

THE CRISIS OF POLITICAL DEVELOPMENT WITHIN THE ARAB DIMENSION

Areej Ali Khalil Jabr

Department of Political Science, Mu'tah University

E-mail: Aroog2010@yahoo.com

Saif Aldeen Turki Oqla Arshida

Department of Political Science, Mu'tah University

E-mail: saif.turky47@yahoo.com

Received 25 August 2019; accepted 11 October 2019

Abstract

The study dealt with the analysis of political changes in the Arab countries that resulted from the "Arab Spring", where their events came as an expression of the destabilization of political systems, under the influence of increasing public expectations in the face of fragile links between different social groups, and the low efficiency and legitimacy of political institutions. A structural and functional approach to development is necessary to consider it as the main characteristics of the distinction between political structures and the allocation of roles that increase the productivity of the political system. Changes in the behavior of demonstrators in the Arab Spring countries no longer burn American or American flags. Sariah in a crowd of people, but they are defending the rights and dignity of the person, this study was to examine the crises of political development in system changes, and the emergence and form a new political and cultural attitudes among the citizens, and in institution-building.

Therefore, this study will seek to study this problem of political development crises in the context of regime changes, the emergence and form of new political and cultural orientations among citizens, and in institution-building.

Keywords: political development, extremism, revolution, Arab Spring, regime, changes.

ƏRƏB ÖLÇÜSÜNDƏ SİYASİ İNKİŞAFIN BÖHRANI

Arey Əli Xəlil Cəbr

Siyasi Elmlər Fakültəsi, Mutah Universiteti

Email: Aroog2010@yahoo.com

Saif Aldin Turki Okla Arşida

Siyasi Elmlər Fakültəsi, Mutah Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur 25 avqust 2019; Çapa qəbul edilmişdir 11 oktyabr 2019

Xülasə

Tədqiqatda ərəb ölkələrində "ərəb baharı" nəticəsində baş verən hadisələr, müxtəlif sosial qruplar arasındakı kövrək əlaqələr, həmçinin siyasi qurumların effektivliyi və qanuniliyinin aşağı səviyyəsi fonunda artan ictimai gözləntilərin təsiri altında siyasi dəyişikliklərin təhlili yer almışdır. İnkişafa struktur və funksional yanaşma siyasi quruluşlar arasındakı fərqlərin və siyasi sistemin məhsuldarlığını artıran rolların bölüşdürülməsinin əsas xarakteristikası kimi qəbul edilməlidir. "Ərəb baharı" ölkələrində nümayişçilərin davranışlarında dəyişikliklər baş vermişdi: Amerika bayraqları artıq yandırılmır, izdiham insan hüquq və ləyaqətini müdafiə edirdi. Bu tədqiqatın məqsədi sistem inkişafındakı siyasi inkişaf böhranını, habelə institusional islahatlar prosesində vətəndaşlar arasında yeni siyasi və mədəni əlaqələrin yaranması və formalaşmasını öyrənməkdir.

Buna görə, bu tədqiqat işi rejimin dəyişməsi, vətəndaşların yeni siyasi və mədəni orientasiyasının və institusional islahatların istiqamətlərinin yaranması və formalaşması kontekstində siyasi inkişaf böhranlarının bu problemini öyrənməyə yönəldilmişdir.

Açar sözlər: siyasi inkişaf, ekstremizm, inqilab, ərəb baharı, rejim, dəyişikliklər.

КРИЗИС ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РАМКАХ АРАБСКОГО ИЗМЕРЕНИЯ

Арей Али Халил Джабр

Факультет политических наук, Университет Мутах

E-mail: Aroog2010@yahoo.com

Саиф Алдин Турки Окла Аршида

Факультет политических наук, Университет Мутах

E-mail: saif.turky47@yahoo.com

Резюме

Исследование содержит анализ политических изменений в арабских странах, которые произошли в результате «арабской весны», когда их события стали выражением дестабилизации политических систем под влиянием растущих общественных ожиданий перед лицом хрупких связей между различными социальными группами, а также низкой эффективности и легитимности политических институтов. Структурно-функциональный подход к развитию необходимо рассматривать как основную характеристику различия между политическими структурами и распределения ролей, которые повышают производительность

политической системы. Произошли изменения и в поведении демонстрантов в странах «арабской весны»: больше не сжигают американские флаги, а толпы людей защищают права и достоинство человека. Целью этого исследования является изучение кризиса политического развития в системных изменениях, а также возникновения и формирования новых политических и культурных отношений среди граждан, в процессе институционального строительства.

Поэтому данное исследование будет направлено на изучение этой проблемы кризисов политического развития в контексте смены режима, появления и формирования новых политических и культурных ориентаций граждан и институционального строительства.

Ключевые слова: политическое развитие, экстремизм, революция, арабская весна, режим, изменения.

Introduction

A time has elapsed since the beginning of the mass protests in the Arab countries until now, collectively called the “Arab Spring” or “Arab Awakening”, but the academic community still does not have a specific unit for the purpose of evaluating these events, which coincides with studies on changes. In political institutions in the Arab countries of the Arab Spring, as well as the factors of instability of political systems and individual incidents, many works have been published, but most of them have focused mainly on the threat of Islamic extremism or on the West's involvement in the preparation of “color revolutions”. With a beginning For the twenty-first century, the revolutions industry moved to a new and advanced stage and became centers of industry and the most famous of these centers, "Albert Anstein," founded by the Zionist thinker "Jane Sharp", and became known as the plots of color revolutions, in order to eliminate the countries of resistance, (1) This study goes in the direction of providing an explanation for the Arab crises as crises of political development in the context of global politics, despite the external heterogeneity, it is difficult to balance, for example, between the fall of the authority of former President Mohamed Hosni Mubarak in Egypt, the war in Syria and the active reforms in Morocco , Where they can be made He attributed these events to the inevitable effects of inorganic modernization, through external influence, especially in Libya and Syria, which affected the course of crises, although the source of independent internal variables in general, which leads us to consider the "Arab Spring" a case of inconvenience The stability of political systems, in the context of the impact of increasing public expectations in the face of the fragile relations between different social groups, which is shown as incomplete in the national construction, and a decline in the efficiency and legitimacy of state institutions, before

the start of protests, and even in cases of post-weakness. That political institutions could not Deal with what he calls political scientists and environmental pressure, where the crisis Accelerators in each case is its own, in the framework of the system changes, as well as constitute a new political and cultural orientations of citizens and institutional construction.

Authoritarianism and Stability

An attractive feature of undemocratic regimes is often their ability to maintain stability and mitigate the social costs of inorganic modernization in the Arab region, which represent both authoritarian and hybrid forms of undemocratic regimes, which have a large “indeterminate” diversity, reflected in Classification of systems that divide hybrid patterns into authoritarian and competitive authoritarian electoral systems, as it appears in the context of tracking the evolution of hybrid political systems, especially after 1990, as they worked to resist the repeated internal and external demands for the transition to democracy. By relying on mechanisms such as electoral engineering, the nature of public policy-making and legal and political tools to preserve and exercise power in accordance with certain democratic manifestations, modern democracies are not ideal, as authoritarian and elitist practices continue and cause the demise of citizens' love for them. In contrast, current autocratic regimes have reconciled with some democratic bases, in a world where the relationship between power and authoritarianism has become more complex, with the emergence of hybrid regimes (3). The Economist Intelligence Unit (EIU) experts, who regularly monitor system changes since 2006, estimated the average level of democracy in the MENA region (including Israel) in 2010 and 2011 at 3.43 and 3.62 points, respectively. World average respectively 5.46 and 5.49 points, as well as in 2010, three Arab regimes were classified as hybrids (Lebanon, Palestine, and Iraq), and in 2011, Tunisia was added (4).

In 1990-2000, the Arab political elites succeeded in maintaining stability in a rapidly changing social and political environment, not only through repression, but primarily because of the use of institutions to maintain political balance in the context of the emergence of new interest groups and social contradictions. For Arab monarchies, especially Arab monarchies, which impose historical constraints on the development of public institutions, where administrative reforms have become an important area for increasing the efficiency of public administration, expressive references to the liberalization of political systems have been, for example, the establishment of the King Abdul Aziz Center for Dialogue In 2003, in the Kingdom of Saudi Arabia, it is an independent national (non-governmental) organization working to spread the culture of dialogue, making it a way of life, and making it a standard for public behavior in society at the individual and community level. One of the objectives of this center is to

discuss national social, cultural and political issues And through the channels and mechanisms of intellectual dialogue, as well as encouraging members of society and civil society institutions to contribute and participate in the national dialogue, and contribute to the formulation of the correct Islamic discourse based on moderation and moderation, as well as contribute to the provision of Appropriate for the dissemination of a culture of dialogue within the community, and the development of strategic visions of the themes of national dialogue (5).

Also, the resumption of the parliamentary elections in Jordan in 1989, where Jordanians went on September 20 to the ballot boxes to elect a new parliament, the seventh since the resumption of full parliamentary life in late 1989 (6), as well as in Bahrain the issuance of the Constitution of Bahrain on 14/2 / 2002; In implementation of the popular will unanimously agree upon the principles enshrined in the National Charter, these constitutional amendments reflect a common will between the king and the people (7).

The first alternative direct presidential elections in Egypt, the elections of September 7, 2005, the first multi-party elections immediately after the revolution of July 23, 1952, to choose the President of the Arab Republic of Egypt, and despite the divergent positions on the seriousness and feasibility of competition in the elections, it remains a new experience in the political arena At the time, the elections were preceded by a surprise initiative by former President Hosni Mubarak requesting the amendment of Article 76 of the Egyptian Constitution, which opened the door for those who meet the conditions to stand for president, but some opposition parties, including the leftist Tagammu Party and the party. Nazareth, boycotted the Those who oppose the elections say that electoral reforms have not been sufficient, because the election regulations severely restrict independent candidates by an overwhelming majority in favor of the NDP, and in addition, there appears to be official harassment of prominent Egyptian opposition candidates Ayman Abdel Aziz. Nour, of the al-Ghad party, who was stripped of his parliamentary immunity and arrested in January 2005 and considered by many observers to be fabricated charges (8).

The political role of the Kuwaiti parliament was also strengthened by empowering women to vote in Kuwait in 2005. Since 2004, after the lifting of Western sanctions, the media began to emerge in Libya. There has been an increase in the control of the media and the exercise of political rights and freedoms and opposition Repressive measures related to influential Islamic political organizations. Thus, in Tunisia, the multi-party system was officially maintained in 1992, but Ennahda was banned, and the monopoly of the presidential Democratic Constitutional Party was guaranteed. On h His emergency in 1981, in Egypt, as well as al-Assad in Syria, a similar law in 1963, and refused to legitimize the largest opposition force, the Muslim Brotherhood

Association, whose members are forced to participate in the elections, either as independent candidates, or in a block with other parties (9).

The Arab countries have written their constitutions, but a few of them fulfill the constitutional model, either in terms of the way it was written or in terms of its content.

Arab protests and the trend of democratic transformation

It is often related to democratization in the Middle East with the corresponding Western policy symbolized by the 2003 invasion of Iraq by coalition forces, and the subsequent “rebuilding of democracy”. Of course, the path towards democratization of the region was of great importance. The direct influence of the United States and the European Union on the internal political processes in the Arab world by the end of the first decade of the twenty-first century, began to decline significantly, where the theory of waves of democratic transformation was developed as a director of global development by many political scientists who proposed different options for determining democratic ups and downs, depending on the interpretation of historical events. The wave of “incomplete transitions” - liberation or partial transformation of democracy, as it completes the characterization of the third wave with the collapse of the Soviet Union in 1991 (13).

Post-communist changes have had remarkable advantages in building new states in the post-imperial space, so they must be distinguished in a special “fourth” wave from this perspective, the new fifth wave is formed by “colored revolutions”. It came because of the acceleration of the dynamics of global politics; the new wave may interfere with the current wave without waiting for its retreat. All the speeches, the slogans of the struggle against tyranny, for democracy and human rights (and are still being put forward), were also the events of a mass nature and developed “from below” (not coincidentally some of them called “revolts without the leader”), Also the political activity of the was in a number of countries in the form of organizing new parties, liberalizing legislation, expanding rights and freedoms, and democratic elections, which are a testimony to the gradual change in the social and political guidelines of citizens as well as the trend towards greater desire to expand political participation (14). Tunisia went a long way on the path of democratic transformation, where, as a result of political negotiations, a constitution was adopted in 2014. This constitution redistributes executive powers in favor of the prime minister who is accountable to parliament, and the use of compromise language regarding the role of Islam in society (15).

In Morocco, constitutional reform in 2011 expanded the powers of the prime minister, whose appointment began with the results of parliamentary elections, and a coalition the government was formed, led by former moderate Justice and Development Party (AKP) leader Abdelilah Ibn Kiran, as the new Syrian constitution, adopted In

2012, to the beginning of the transformation of the system where “provides for a multi-party system” (16).

In September 2011, King Abdullah decided to grant women political rights by participating in the 5,201 elections, and by holding the elections, Saudi women demonstrated their success in entering the political arena by winning about 20 women, according to the results of the elections that appeared on December 2015. The second political gain for the benefit of Saudi women was their participation for the first time as a voter and candidate in the municipal council elections. Saudi Arabia has become more empowered to contribute to effective political, economic and social participation, but it is worth mentioning in particular government measures to strengthen control of the religious sphere, especially the “bureaucracy” of scholars, because religious discourse remains the most important tool of social policy. Legitimizing the power of the ruling family.

On July 2, 2011, the National Dialogue Mechanism for Reconciliation was launched in Bahrain. The National Accord Dialogue Initiative came through an invitation from King Hamad bin Isa Al Khalifa, with the aim of achieving national harmony and harmony to reach common denominators that achieve the hopes of the Bahraini people for peace and justice. This dialogue comes in fulfillment of the aspirations of the national consensus on comprehensive issues that will continue and push forward the reform and comprehensive development in The Kingdom of Bahrain, in light of the national unity of the Bahraini people and their societal values.

In Oman, the first municipal elections were held in the history of the Sultanate of Oman in 2012, Omanis went to the polls to vote for the election of members of municipal councils for the first time in the history of the Sultanate which is 2011 witnessed a protest movement within the framework of the “Arab Spring”, according to the results Women won four places.

The situation that developed in Egypt was the most controversial in 2011-2013, where power was changed twice by force and two constitutions were adopted respectively, in which neither of them (neither the “Islamist” of 2012) nor (the military of 2014) could become the basis for unification. As shown by the results of the referenda: 32% of the voters participated in the first elections (64% in favor of the Islamists), in the second - 38.6% (in favor of the military, 96.94%) (20), in 2014, the Constitution as a whole expanded human rights and freedoms, Fulfilled the right of Parliament to declare a lack of confidence (and, on some grounds, to dismiss the President), transfer the appointment of the Attorney General from the President to the Supreme Judicial Council, and her establishment of parties on a religious basis, and gave legitimacy to the participation of the army in the political process (21).

In Libya, the overthrow of Gaddafi has led to the growth of political violence by bursting old regional contradictions and forming many centers of influence, which

deprived the democratically elected parliament in 2014 of the opportunity to exercise power at the national level.

In Yemen, too, where there are deep sociol-cultural divisions, the compromise reached after the change of long-term political leader Ali Abdullah Saleh proved short-lived and ended in an armed confrontation.

From the above, the Democracy Index 2012 reflects the changes in the increasing openness of political systems in a number of Arab countries: mixed regimes, in addition to the above regimes, Libya, Egypt and Morocco, and the general regional index rose slightly to 73, 3, (22) in 2012. 2013, decreased to 3.68, (23).

External factors of political change

The successful liberation of Kuwait in 1991 revealed new opportunities for the West to connect the Middle East to the processes of shaping the post-polar world. In 1990-2000, Arab countries actively participated in various multilateral cooperation projects, including those aimed at promoting reforms. In 1995, the Euro-Mediterranean Partnership Project was launched, which had a bilateral nature (country partnership agreements with the EU) and a regional (integration) nature.

In 2004, The Euromed program was complemented by the European Neighborhood Policy Strategy, in which Libya participated after the lifting of international sanctions in 2008. The Mediterranean Union project was launched, however, despite the existence of a permanent discussion mechanism, an organizational structure, and a special budget. The implementation of these initiatives with regard to the Arab countries seem unclear, as the war in Iraq had a very negative impact on their implementation.

Along with the European Union, the democratization of the region has been preoccupied with NATO, the G8, United Nations organizations and, of course, the United States, which has declared that promoting reforms in the Arab East as its foreign policy objective. Therefore, in 2004, at the G8 summit, the United States put forward a well-known plan for the “Greater Middle East”, which provides for accelerated political and economic reforms in the region from Mauritania to Pakistan; however, the US administration itself had no important ideas regarding the implementation of the tasks, except for the proposal to work on a free trade area agreement (similar to the Euromed program) and specialized programs of the Ministry of Foreign Affairs under the Middle East Partnership Initiative (MEPI).

During the Governmental and non-governmental organizations, primarily the United States Agency for International Development (USAID), the National Endowment for Democracy (NED) and MEPI, for the development of civil society, where NED is defined as actually a government structure, although it can formally distance In 2000, he actively participated in microfinance of various public organizations and events and

MEPI's efforts are mainly focused on public policies and educational campaigns, including funding Liberia Press Part of its projects have been implemented through US diplomatic missions, joint chambers of commerce and business councils, and the largest of these organizations - the government of the US Agency for International Development (USAID) - is working directly with the authorities of the countries concerned to implement assistance programs. Jointly with the US Department of State, its goals include promoting "just and democratic governance." In 2008 (26), he had more than \$24 billion at his disposal in 2010 - about \$32 billion (27).

The economic reality arising from capitalist internationalization in the 1990s had conflicting implications for the Arab world, as liberalization of the economy and cooperation with international institutions such as the IMF and World Bank allowed it to connect with global economic relations, attract investment, obtain technological support, and implement infrastructure programs. Some Arab countries that have resorted to helping the IMF have been forced to observe fiscal discipline and reduce the social burden of the budget. They belong to the circle of the largest hydrocarbon exporters, although they had an important government sector of the economy (Egypt, Algeria, Tunisia, Syria) because of their "socialist orientation" in the past.

Independence and Arab Socialism

External efforts to democratize the region did not directly introduce democratically reforms. Western intervention was not the direct cause of the Arab Spring. The US and Europe acted very pragmatically in new circumstances. In particular, given the experience of "human rights wars", the lack of a unified position of Western actors was demonstrated, in particular, by the long-term coordination of a common position on Libya 2011, and the escalation of the Syrian crisis was primarily inspired by regional players (Qatar, Saudi Arabia), Turkey), by trying to remove the system. However, the spread of the new political model has been facilitated by labor migration, which has intensified as a result of the structural adjustment of the economy through Conference of As a result of the Barcelona Process, this project was characterized by its clear strategic nature and the relative importance of its political, economic, cultural and social dimensions.

The development of ICT has led to the proliferation of informal networks, through which the political realities of Arab societies have turned into civic structures. Young bloggers have successfully used electronic media to mobilize people with similar ideas to protests. Facebook groups and YouTube videos have taught how Politically indifferent and attracted attention to followers on pressing political issues, especially human rights violations, where the slogan of Mubarak's resignation was first introduced in 2008, through the strike of workers in the industrial zone in Mahalla al-Kubra: A

movement established to support the strikers was gone on April 6, 2008, and later played an important role in the emergence of the Egyptian Revolution (31).

It is logical to conclude that internal factors have played and continue to play a leading role in regime change in the Arab region, within the framework of legitimizing the political participation of the moderate and democratic Islamic opposition and strengthening the role of the legislature, as the specific factors and risks have been highlighted, to destabilize the political in various Arab countries.

Democracy and Islam

The issue of the possibility of democratic reforms in Islamic countries remains a subject of active debate in the scientific community. After the outbreak of the “Global War on Terrorism” in 2001, the debate on the compatibility of Islam with democracy was assumed. As a result, the participation of Islamic organizations in politics were of an existential nature. Almost a number of scholars believe that Islam is in principle incompatible with modernity, and therefore, with democracy, being “indivisible” (i.e., it has not been divided into an individual, individual, political, and religious) (32), where most public debates about this The subject is more or less suffering from theoretical and methodological inaccuracies Iron Democracy with Liberal Democracy, Liberal Democracy with Development, Equality of Political Islam with Extremism and Extremism, and Ignoring Changes in the Islamic Environment at the Family Level and Individual Behavior (33), in the context of thinking about democratization in the countries of the Islamic region where it is important to note that we do not We mean the spread of liberal values, but rather the expansion of the system of participation and accountability of power, since it is understood that the vast majority of Arabs, who speak of the preference for democracy are not supporters of liberalism (this clearly shows the low popularity of liberal parties), but it is quite possible Assessment of democratic attitudes of the population, guided through a minimum understanding of democracy, which is generally consistent with the definition of multiple properties developed by the “t. D, which is used to calculate indicators of democracy (34), and therefore the main criteria of “electoral democracy” in Freedom House are the multi-party competitive political system, universal suffrage, and regular alternative elections in the absence of significant violations, and a relationship. Mission Between the main political parties and voters, according to this assessment, Egypt in the twelve months after 2013 “anti-Islam” military coup “deviated from democracy” (35).

The civic political activity of Islamic organizations cannot be considered a hindrance to modernization and democratization, as it is clear that the analytical potential of the secular model which still has many followers in the political and expert circles are insufficient to explain many modern processes, including ongoing global propaganda.

Religion and socio-political the activity of religious institutions in the modern world, as the changes in the Islamic environment caused by global political, economic, cultural and media transformations make the question of the need to reform Islam to achieve democracy unimportant This confirms the example of more developed Islamic countries - Turkey, Malaysia, Indonesia, where political, social and economic development not only narrow the base of traditional awareness-raising but also change the structure of Islamic identity, making it more complex and flexible. Moreover, development does not necessarily undermine the status of religion but rather modifies the nature of religion manifestation. According to the World Values Survey (WVS), there is currently no significant difference between the social and political attitudes of the population in the West and in Muslim regions, with the exception of gender equality and freedom issues. Nationality (36).

Conclusion

Political reform in Arab societies is a must. The Arab Spring, although it achieved limited results at the height of democratic transformation, will have a long-term political impact. Most Arab societies agree with the ideas of democratic institutions (political pluralism, human rights, chap. Under the influence of social and economic reforms and the effects of globalization, the direct pressure of “democratization” from the West has played a role in facilitating the spread of new political and cultural attitudes through changes in the social structure of Arab societies. Significant changes occurred, but they were not decisive.

Thoughts of democracy in the Arab world is far from liberal, by pursuing ongoing regime changes, a minimalist approach to democracy such as competitiveness, the multi-party system, universal suffrage, regular alternative elections, and the relationship between parties and voters is also not allowed. Islamic traditions and religiosity characterize the majority of the population by excluding religion from public places, wherein many Arab countries Islamist parties and organizations express the interests and views of a large number of religious citizens who believe to some degree that ideas about For democracy in the Arab the world is far from liberal.

Islamic parties and organizations express the interests and views of a large number of religious citizens who regard Islam as an integral part of social and political life. These parties are unlikely to determine the consequences of democratization, but their political participation is necessary to develop this process. As the experience of European and Asian countries shows, the transition to democracy only gradually entails a decline in the importance of both religious and secular public appearance, but Islamist parties in turn cannot see and reflect changes in Arab society. The “wave of Arab democratization” almost everywhere, with the exception of Tunisia, cannot rise because of the

weakness of modern political institutions (parliaments, parties and elections) in which it operates since autocratic leaders did not seek to give them value and efficiency through the tradition of political competition and informal transactions. Without gaining public value, which these institutions cannot become the infrastructure to solve the crisis, the overall level with few exceptions in the level of efficiency of public administration coupled with corruption has become an additional factor in long-term destabilization. This is largely due to the specificities of the establishment of independent Arab states, where it is difficult to find compromises and create opportunities for regional and regional actors interested in interfering in the political process. In recent circumstances, undemocratic Arab regimes, in order to maintain stability, should not imitate the activity of public institutions, but must be saturated with real content, as well as increasing the level of administrative management. Things, To limit the power of the ruling elites, republican regimes with a non-competitive political sphere are located in the region most at risk, because the legitimacy of power is clearly less than that of monarchies.

Recommendations

Euro-Mediterranean Partnership (Barcelona Process) - Association Agreements between the EU and the eight Arab countries in the South and East Mediterranean (including Palestinian national autonomy), as well as Turkey and Israel; Observer status was Libya, Mauritania, the Arab League, and the Arab Maghreb Union, we use the term Nationalism “with respect to Arab countries with the well-known assumption, as the framework of the nation-state is still likely to build the state.

References

1. Darwish Aws Nizar, 2019, America and the industry of colored revolutions to destroy the resistance countries, <https://www.raialyoum.com>;
2. Belghith Abdullah, 2017, Hybrid Political Systems: A Natural Context of Political Alienation in the Arab Region, *Journal of Constitutional Law and Political Institutions*, Volume I, Issue 2, December 2017;
3. Cornelia Lady, (2013), Between Democracy and Despotism: Are We Toward Hybrid Systems?, <https://www.alawan.org>;
4. Democracy Index 2011. Democracy under pressure. Report from the Economic Intelligence Unit, [http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi = Democracy, Index, 2011, Updated.pdf & modewp & campaignid = DemocracyIndex2011](http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi = Democracy, Index, 2011, Updated.pdf& modewp & campaignid = DemocracyIndex2011);
5. "King Abdulaziz Center for National Dialogue (English language homepage) <https://en.wikipedia.org>;
6. Jordan: Elections on the Lists System, <https://www.aljazeera.net>. The Constitution of Bahrain, Official Gazette, No. 2517, dated 14/02/2002 <http://www.legalaffairs.gov.bh>;
8. BBC NEWS | Middle East | Egypt election campaigning begin, 17 August 2005 <http://news.bbc.co.uk>;

9. Nathan J. Brown, *Constitutions in the Unconstitutional World: Arab Basic Laws and the Possibilities of Accountable Government*, New York University Press, 2002, p.;
10. Nathan J. Brown, 2002, p.;
11. Al-Asbahi, Mohammed Faida, *Electoral System and Peaceful Transfer of Power*, Annual Report of the Yemen Observatory for Human Rights,
12. Masoud T. *Counting Islam: Religion, Class, and Elections in Egypt*. N.Y.: Cambridge University Press, pp62, 2014;
13. Huntington, Samuel, *Democratization in the Late Twentieth Century*, Dar Souad Al-Sabah, Kuwait, 1993;
14. Doorenspleet R. *Democratic Transitions: Exploring the Structural Sources of the Fourth Wave*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2005;
15. *Constitution of the Tunisian Republic*. Unofficial translation by Jasmine Foundation. URL: http://www.jasmine-foundation.org/doc/unofficial_english_translation_of_tunisian_constitution_final_ed.pdf;
16. https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011.pdf;
17. <https://al-ain.com/article/saudi-women-5-developments-in-4-years>;
18. [https://www.dw.com/en/National Dialogue in Bahrain with the participation of the opposition](https://www.dw.com/en/National-Dialogue-in-Bahrain-with-the-participation-of-the-opposition)
19. *First municipal elections in the history of the Sultanate of Oman*, <https://www.dw.com/en>;
20. *Full Unofficial Results of Egypt's Constitution Referendum: A Visual Breakdown*. URL: <http://english.ahram.org.eg/News/61119.aspx>;
21. https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2014.pdf?lang=en;
22. *Democracy Index 2012. Democracy at a Standstill. A Report from the Economist Intelligence Unit*. URL: https://portoncv.gov.cv/dhub/porton.por_global.open_file?p_doc_id=1034;
23. *Democracy Index 2013. Democracy in Limbo. A Report from the Economist Intelligence Unit*. URL: [http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf & mode = wp & campaignid = Democracy0814](http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy_Index_2013_WEB-2.pdf&mode=wp&campaignid=Democracy0814);
24. *Barcelona Declaration Adopted at the Euro-Mediterranean Conference 27—28.11.1995*. URL: http://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2005/july/tradoc_124236.pdf;
25. <https://www.aljazeera.net> and the Arab Spring Europe;
26. *Fiscal Year 2008 Agency Financial Report*. URL: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACM111.pdf;
27. *Fiscal Year 2010 Agency Financial Report*. URL: http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/pdacq500.pdf;
28. Obama B. *Remarks on the New Beginning*. Cairo University, Cairo, Egypt. URL: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/remarks-president-cairo-university-6-04-09>;
29. *2010, Index of Economic Freedom*. URL: http://www.heritage.org/index/pdf/2010/index2010_highlights.pdf;
30. Abdulaziz Ashraf, *12 years of the Euro-Mediterranean Partnership*, *Journal of Middle Eastern Studies*, No. 45, Fall 2008, Amman, Jordan;
31. Rajaei Ghada, *Report on the conditions of textile workers*, No. 63, November 2008, Cairo, Egypt;
32. Bruce S. *Politics & Religion*. Cambridge, Malden: Polity Press, 2003;
33. Huntington S.P. *The Clash of Civilizations and the Remaking of the Modern World*. N.Y.: Simon and Schuster, 1996;
34. *Full Unofficial Results of Egypt's Constitution Referendum: A Visual Breakdown*. URL: <http://english.ahram.org.eg/News/61119.aspx>;
35. *Fragile States Index 2014 / Fund for Peace*. URL: <http://ffp.statesindex.org/rankings-2014>;
36. Norris P., Inglehart I. *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. 2nd ed. N.Y.: Cambridge university press, 2011.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNIVERSİTETİNİN ELMİ XƏBƏRLƏRİ (rüblük elmi və praktik)

MÜƏLLİF ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifəsi, ad və soyadı, çalışdığı qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanı, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.
2. Məqalə xülasə açar söz (ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**
3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.
4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.
6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla, Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxarıdan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.
7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.
8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəndə ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.
11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.
12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.

**SCIENCE REVIEWS AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
(quarterly scientific and practical)**

NOTES FOR CONTRIBUTORS

1. Articles not published or submitted for publication elsewhere are accepted in Azerbaijani, English and Russian.

2. Articles should be typed in A4 format, **with 1.5 line spacing, font Times New Roman, of not less than 10 pages**, with gaps at the edges (left 30 mm, right 15 mm, 25 mm from the top and bottom 20 mm). Articles should be sent official e-mail address of the journal (**yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**).

3. **Article shall not be less than 10 pages**, including: keywords (in Azerbaijani, English and Russian), abstracts (Azeri, English and Russian), record, main part, conclusions, references, applications, graphics and tables.

4. Abstract of the article should be appropriate to its content.

5. The first page should include (i) the title of the article; (ii) the name(s) of the author(s); (iii) institutional affiliation(s) of the author(s); (iv) an abstract of not more than 200-250 words in English (text of abstracts must be consist of sections of “purpose”, “design/methodology/approach”, “findings”, “research limitations/ implications”, “practical implications” and “originality/value”); (v) keywords must not be more than 5 words; (vi) JEL codes. The name, address, e-mail address, phone and fax numbers and academically sphere of interest of the author(s) should be indicated on a separate page.

6. The article should contain links to scientific sources. Provided later in the article references must be numbered not in alphabetical order, and in a sequence that occurs in the text link literature and denoted as [1] or [1, p 119]. If the text is repeated reference to the same literature, the other in the text, this refers literature should be given the previous number. In the list of references should be given priority monographs, etc. the last 5-10 years.

7. Articles recommended or submitted for publication by the editor or one of the specialist members of the Editorial Board after reviewing secret reviewed.

8. Consent or refusal of articles declared after a discussion of the Editorial Board.

**НАУЧНЫЕ ВЕСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
ЭКОНОМИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
(квартальный научный и практический)**

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ:

1. Статьи принимаются на азербайджанском, английском и русском языках.
2. Статьи должны быть написаны в формате А4, с интервалом в 1,5, шрифтом **Times New Roman**, с пропусками по краям (слева 30 мм, справа 15 мм, сверху 25 мм и снизу 20 мм). Электронная почта: **yadulla.hasanli@unec.edu.az;**
elmixeberler2018@gmail.com
3. Должны быть указаны: название статьи, автор(ы), ученая степень, должность, структуры, где они работают, электронная почта, номера рабочего и мобильного телефонов автора(ов).
4. **Статья не должна быть меньше 10 страниц**, включая: резюме на (азербайджанском, английском и русском языках), ключевые слова (не более 5 слов на азербайджанском, английском и русском языках), введение, основную часть, выводы, источники, приложения, рисунки и таблицы.
5. Резюме статьи должно быть не более 200-250 слов, показывать цель, значение и место исследования в научной периодике, используемые или формируемые методы, на какие вопросы отвечает и область применения, не должно быть написано, как введение и выводы.
6. Резюме статьи должно соответствовать ее содержанию.
7. В конце научной статьи должны быть четко отмечены научная новизна, практическая значимость, экономическая эффективность и т.д. работы в соответствии с характером научной области статьи.
8. В статье должны быть ссылки на научные источники. Предоставляемый в конце статьи список литературы должен быть пронумерован не в алфавитной последовательности, а в последовательности, в которой встречается в тексте ссылаемая литература и обозначаться как [1] или [1, стр.119]. Если в тексте есть повторная ссылка на одну и ту же литературу, то эта ссылаемая литература должна быть указана предыдущим номером. В списке литературы должно быть отдано предпочтение научным статьям, монографиям и т.д. последних 5-10 лет.
9. Статьи должны быть оригинальны и ранее не представлены в другие национальные или международные журналы.
10. Статьи рекомендуются или представляются к печати редактором или одним из специалистов–членов редакционного совета, после тайного рецензирования рецензирующих.
11. Согласие или отказ в приеме статьи объявляется после ее обсуждения редакционным советом журнала.

Korrektor: Şəfiqə Zahid qızı Bağirova

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİNİN
ELMİ XƏBƏRLƏRİ
(rüblük, elmi və praktiki)

MÜƏLLİFLƏR ÜÇÜN QAYDALAR

1. Məqalənin adı, müəllif(lər)i, müəllif(lər)in elmi dərəcəsi, vəzifələri, ad və soyadları, çalışdıqları qurum və elektron poçt (e-posta) ünvanları, iş və mobil telefon nömrələri göstərilməlidir.

2. Məqalə xülasə açar söz (azərbaycan, ingilis və rus dillərində, ən çox 5 söz), (azərbaycan, ingilis və rus dillərində), giriş, əsas hissə, nəticə, mənbələr, əlavələr, şəkil və cədvəllər daxil olmaqla **10 səhifədən** az olmamalıdır. Elektron ünvanı: **yadulla.hasanli@unec.edu.az; elmixeberler2018@gmail.com**

3. Məqalənin xülasəsi **200-250 sözdən** çox olmamalı, tədqiqatın məqsədini, əhəmiyyətini və elmi dövrüyyədəki yerini, istifadə edilən və ya formalaşdırılan metodları, hansı suallara cavab verildiyini və tətbiq dairəsini göstərməli, giriş və nəticə hissəsi kimi yazılmamalıdır.

4. Məqalənin xülasəsi məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Xülasə elmi və qramatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.

5. Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s aydın şəkildə qeyd olunmalıdır.

6. Məqalə A4 formatında, **1,5 (bir tam onda beş) intervalla**, **Times New Roman 14 şriftlə** yazılmalı, kənarlarından (soldan 30 mm, sağdan 15 mm, yuxardan 25 mm və aşağıdan 20 mm) boşluq buraxılmalıdır.

7. Məqalə **azərbaycan, ingilis və rus dillərində** qəbul ediləcəkdir.

8. Məqalədə elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinədiyi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətnində başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

9. Ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.

10. Məqalələr orijinal olmalı və əvvəllər başqa milli və ya beynəlxalq jurnallara və konfranslara təqdim edilməməlidir.

11. Məqalələr rəyçilərin gizli rəyindən sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mütəxəssis üzvlərindən biri tərəfindən çapa tövsiyə və ya təqdim ediləcəkdir.

12. Məqalənin qəbulu və rədd edilməsi redaksiya heyətinin müzakirəsindən sonra elan ediləcəkdir.



AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ